

The Annan Plan for Cyprus as a Prisoner's Dilemma Game

Müjde Koca-Atabey*

Abstract: The Annan Plan for Cyprus was presented to the Greek and Turkish Cypriots for approval by simultaneous referendums held on 24.04.2004. The plan was anticipating a unified Cyprus. It was rejected by the Greek side so could not put into affect. This paper analyses the Annan Plan in relation to the Prisoner's Dilemma Game from a psychological perspective. It is concluded that contrary to what the dilemma suggests, it is always advantageous for the Turkish to cooperate. The fundamental elements of the cooperation, such as effective communication, genuine perception, mutual trust and willingness to solve the problem are missing in the Cyprus case. Also the *United Cyprus Republic* which was aimed in the Annan Plan was not a desired solution especially for the Greek Cypriots. In order to establish a peaceful resolution to the conflict a cooperative strategy which was adopted by both parties is necessary.

Key Words: Cyprus, Annan Plan, Prisoner's Dilemma Game, conflict resolution, psychological perspective.

The Topic

The aim of this paper is to analyze the applicability and appropriateness of the Prisoner's Dilemma Game to the Cyprus Conflict and more specifically, to discuss it in accordance with the rejection of the Annan (UN) Plan. The decisions of the two sides –the Turkish Cypriots and the Greek Cypriots- will be examined in relation to their cooperative and/or non-cooperative (competitive) behaviours. However, it should be also added that the rather than the detailed mathematical features of the Prisoner's Dilemma Game the psychological features of the game would be covered in this report. Hapjipavlou (2007: 349) stated that in the Cyprus Case psychological factors are equally significant as the legal and political factors. The simplest form of Prisoner's Dilemma will be used in order to analyze the outcomes of the Annan Plan referendum.

The Cyprus Conflict

The Cyprus Conflict has been on the agenda of the international community for over four decades. The Ottoman Empire conquered the island in 1571 and

---

* Middle East Technical University, The Scientific and Technological Research Council of Turkey [TUBİTAK] / ANKARA
kocamujde19@hotmail.com, mujde.atabey@tubitak.gov.tr

ruled it until the advent of the British in 1878. So, constituting one fifth of the population, the Turkish Cypriots have never regarded themselves as a minority. According to Greek Cypriots, on the other hand, the island has been Greek since their forefathers arrived to the island from the Aegean around 1300 BC. Between the years 1878 and 1914 Cyprus was administered by Great Britain while technically remaining under the Ottoman sovereignty. When the Ottoman Empire had entered the World War I on the side of Germany against Britain, Great Britain unilaterally annexed Cyprus. Following the independence war, the new country, Turkey signed the Treaty of Lausanne in 1923 whereby the status of Cyprus was accepted as a crown colony of Great Britain (Dodd 2005: 40, Salem 1992: 117). The Greek Cypriots, however, believed that they have the right of self-determination, and indeed, the right to union with Greece. In 1960, the 'independence' formula (Dodd 2005: 40) was developed as a result of Greek, Turkish and British compromise without the participation of the people of Cyprus (Polyviou 1976: 582, Gobbi 1993: 23). Enosis (becoming union with Greece) was banned and the island was divided; this was actually what the Turkish Cypriots asked for, however the government did not work well and violence broke out (Dodd 2005: 40). According to Polyviou (1976: 582) the 1960 constitution failed to resolve the conflict but exacerbated it further, due to its artificial and rigid structure. In 1974, as one of the Guarantor Powers of the 1960 settlement, the Turkish army intervened in order to prevent the enosis. As a result, 150.000 Greek Cypriots fled to the South and the Turkish Cypriots left in control of the thirty seven percent of the island (Mehmet 1992: 169, Dodd 2005: 41). Even though, the Turkish government considered the treatment as *Cyprus Peace Operation* the Greek side regarded such detention as an illegal invasion. On February 13, 1975, Mr. Denktaş, the Turkish Cypriot leader proclaimed the creation of an independent state in the occupied territories (Polyviou 1976: 583). Turkish Republic of Northern Cyprus [TRNC] was founded in 1983 but was never recognized as a sovereign state by the international community, except Turkey. In line with the international law, TRNC does not exist as a legal state (Dundas 2004: 88, 90). Because of the disclamation of international community, the social, political and economic aspects of Northern Cyprus are substantially depended upon Turkey. Many attempts had been made to resolve the conflict. In 1990, the Republic of Cyprus applied to join the EU (Müftüler-Bac and Güney 2005: 285), this was a point when, one more time, the Eastern Mediterranean island called the attention of the international community. The Republic applied on behalf of the whole island because that is the territory over which it claims jurisdiction but in effect only the southern part of the island was going to join the Union. Turkey did not favour the Southern Cyprus's (Turkey is not recognizing 'The Republic of Cyprus') acceptance to the EU until the conflict is resolved permanently. So, the application threatened to strain EU's relations with Turkey, which is a very important trading partner

and an important bridge between the west and east. On the other hand, Greece was threatening the enlargement of EU by vetoing the application of other candidate states if the application of the Republic of Cyprus was denied on the basis of the conflict (Nugent 2000: 138, 144). Due to these reasons; UN Secretary-General, Kofi Annan proposed a plan to both parties (the Greek Cypriots and the Turkish Cypriots) with an aim of permanent resolution to the conflict. The settlement anticipates 'The United Cyprus Republic' with two constituent states of equal status. The new state was going to have 2 official languages, 4 flags and 3 anthems. It was presented to both sides for approval by simultaneous referendums held on April 24, 2004 (Newspot 2004, United Nations 2004). Sixty five percent of the Turkish Cypriots voted in favour of the plan in spite of the clear disapproval of President Denktas; 76 percent of the Greek Cypriots rejected it, on the advice of President Papadopoulos (Dodd 2005: 39).

The Prisoner's Dilemma Game

The Prisoner's Dilemma is an extensively discussed topic in a wide range of disciplines including economics, philosophy, business and psychology. In the simplest form it occurs as follows: A serious crime was committed and there were two suspects. The persecutor puts them in separate cells where they can not communicate. He makes them the same offer. 'You may choose to confess or remain silent.' He also points out that he does not yet have enough evidence to convict either of them for the committed crime but he does have evidence which will convict both of lesser crimes. If one of the suspects confesses and the other remains silent he will drop all charges against him and use that testimony to ensure that his or her accomplice convicts the serious crime. Similarly, if the accomplice confesses while the other suspect remains silent, he or she will go free while the other gets the imprisonment. If both of them confess, they both get an early parole. On the other hand, if they both remain silent, they will both charged but with lesser crimes (see Table 1) (Worchel, Cooper and Goethals 1991: 329). It is also possible to visualize the Prisoner's Dilemma Matrix in terms of monetary values, i.e. each party loses or wins money according to the decision of the other player (see Table 2). The important feature of the matrix is that, the reward of the defection should always be greater than the reward of cooperation. Also, the punishment should be the harshest when one of the sides cooperates but the other does not.

Table 1: *Matrix Representation of Prisoner's Dilemma*

	<u>Not Confess</u>	<u>Confess</u>
<u>Not Confess</u>	4 years, 4 years	99 years, Freedom
<u>Confess</u>	Freedom, 99 years	20 years, 20 years

(Worchel, Cooper and Goethals 1991: 329).

Table 2: *The Prisoner's Dilemma Game*

	A	
	<u>Cooperate</u>	<u>Defect</u>
<u>Cooperate</u>	+30.000 TL (R), +30.000 TL (R)	-100.000 TL (S), +100.000 TL (T)
B		
<u>Defect</u>	+100.000TL (T), -100.000 TL(S)	-50.000 TL (P), -50.000 TL (P)

R: The payoff to each player when both players decide to cooperate.

S: The payoff to the cooperating player when the other player chooses to defect.

T: The payoff to the defecting player when the other player chooses to cooperate.

P: The payoff to each player when both players decide to defect.

The following inequality should be satisfied: $T > R > P > S$

(adapted from Rapport and Chammah 1965: 34, 37).

The paradox that has lied in Prisoner's Dilemma is a mixed-motive situation (Worchel, Cooper and Goethals 1991: 328). If they both choose to remain silent, they will both get punished for lesser crimes; however if one is to choose silence but the other to confess, the confessor will go free but the other gets the harshest possible sentence. Thus; 'to confess' will be the safer response although it may not be resulted with the best possible outcome (Kuhn 2003). The mixed- motive situation in the dilemma is the decision of cooperation or competition. As competition gives the chance of freedom, cooperation may result with a 'tragedy' for the player who chooses that strategy. As Deutsch and Krauss (1965: 123) suggested in a situation like this, what each person believes about the other's motivation, may influence their decisions.

Application of the Prisoner's Dilemma Game to the Cyprus Conflict

As an international conflict, it is hard to analyze the Cyprus Problem in accordance with the Prisoner's Dilemma Game, initially because, like the most other international conflicts, it does not have a clearly defined two-party, two-choice structure (Lumsden 1973: 8). Together with the two groups in Cyprus; Turkey, Greece, Britain, UN and the EU are the inevitable parts of the conflict. However, the particular emphasis of this paper is the referendum in which the ultimate decision was made by the two central parties; the Greek Cypriots and the Turkish Cypriots. So, together with the three other possible outcomes and the actual outcome of the referendum could be a proper basis to discuss the Cyprus Conflict in the context of the Prisoner's Dilemma Game. Barash and Webel (2002: 310) discussed that the Prisoner's Dilemma may be an unduly pessimistic approach, since it

assumes states (or individuals) have only two choices. This perspective can be valid in other circumstances but in this case, like in every other referendum; in the UN Plan referendum the states had only two choices.

Applying the Prisoner's Dilemma Game to the real world situations was criticized in the sense that people can actually choose and change their partners (Tullock 1999: 456, Iyori and Oda 2003: 1). Hauk and Nagel (2001: 770, 771, 772) stated that firms choose suppliers, people choose friends and even criminals choose their partners in crime. However, you can not choose your neighboring country or you can not choose 'the other' (Spyrou 2002: 257) side, so with its original version the Prisoner's Dilemma Game is an appropriate ground to discuss the Cyprus Conflict.

Loizides (2002: 430, 433) discussed that the cooperation of the parties would provide a settlement in Cyprus. The united Cyprus would enter the EU which is actually beneficial for the Turkish Cypriots. It would decrease the Greece-Turkey tensions and Turkey would come close to its EU goal. If both parties decided not to cooperate, both will be responsible for the non-settlement, and EU's interest in the Eastern Mediterranean would decrease. On the other hand, the Greek Cypriots would still have the right to enter the EU. If the Greek side would cooperate but the Turkish side did not, since they would be responsible for the non-settlement the EU would prevent reprisals and Cyprus would join the EU as the 'Greek Cyprus.' He further argued the forth -the actual- outcome and stated that if Turkish side would cooperate but the Greek side did not, they would be responsible for the non-settlement. In that case, he claimed that Turkey might have increased its threats for reprisals but would affect its own accession process negatively.

The possible outcomes and the actual outcome of the UN Plan referendum are shown in Table 3. Since the referendum is a relatively recent event it is not possible to foresee the all long-term outcomes of the decision. However, since the UN Plan was seen as chance to resolve the Cyprus Conflict by the international community, it would be acceptable to assume that *The United Cyprus Republic* was going to be a solution to the problem.

In the Prisoner's Dilemma Game, if both parties cooperate, they get a light punishment or a smaller reward (see Table 1 and Table 2, respectively). In the Cyprus Conflict the reward would be the establishment of 'The United Cyprus Republic' which would bring the EU membership to all Cypriots and a permanent resolution to the conflict (see Table 3, cell (a)). It was predicted as a result of the cooperation of both parties. However, this is not *maximum utility option* in Prisoner's Dilemma. In other words, with deciding on a cooperative strategy both players of the game would sacrifice. In the actual case, Greek Cypriots would sacrifice from their internationally-recognized state and they would have to accustom themselves to a new life style. Lumsden (1973: 9) argued that the most desired outcome of the Greek

Cypriots is enosis; so if that is the case with cooperation they would also have to forget about becoming union with Greece. The Turkish Cypriots, on the other hand, would have to accustom themselves to a new life style and they would also lose the chance of taksim (dividing the island) which was perceived as their most desired outcome (Lumsden 1973: 14). However, the modest outcome in the Prisoner's Dilemma (the result of cooperation) was not going to be a small one for the Turkish side; this was going to be the chance of having an internationally-recognized state and getting the EU membership. The reward for the Greek Cypriots would only be the permanent resolution of the conflict which is a relatively minor one, as compared to the Turkish Cypriots. On the other hand, this outcome could be evaluated in a more positive sense, in accordance with the first example of the Prisoner's Dilemma Game (see Table 1). If both parties would cooperate; they would end up with the resolution of the long lasting conflict and come to a permanent solution, but it was going to take some time to adapt the new circumstances. (The time that is necessary for the adaptation is the 4 years imprisonment in that situation, see Table 1).

Table 3: *The UN Plan Referendum as Prisoner's Dilemma*

TURKISH CYPRIOTS (T/C)		
	<u>Cooperate (YES)</u>	<u>Not Cooperate (NO)</u>
<u>Cooperate (YES)</u>	Foundation of 'The United Cyprus, Republic', EU membership for the whole island, Resolution of the Conflict (a).	T/C is responsible. G/C joins the EU (b).
GREEK CYPRIOTS (G/C)		
<u>Not Cooperate (NO)</u>	*G/C responsible. G/C joins the EU (c).	Both responsible. G/C joins the EU (d).

* The actual outcome of the referendum held on 24.04.2004.

(adapted from Loizides 2002: 433).

The non-cooperation of the both sides would be resulted with the 20 years imprisonment or a punishment of 50.000 TL (see Table 1 and Table 2, respectively). In the Cyprus problem, if that was the case, both parties were going to be responsible for the non-settlement but in any case the Greek side would join the EU and not lose much especially as compared to the Turkish side.

If one of the players chooses to cooperate but the other does not, the cooperative player comes across with the worst possible outcome, 99 years imprisonment or a punishment of 100.000 TL (see Table 1 and Table 2, respectively). In the Cyprus Conflict, if the Greek Cypriots was going to choose to cooperate but the Turkish Cypriots was not, in fact, the reverse was going to occur. Since the Greek side joined the EU and the Turkish Cypriots was going to be responsible for the continuation of the conflict (see Table 3, cell (b)), they would be the worse off. So, regarding the current decisions of the Greek Cypriots (they do not want to have a unified state) this was going to be the best possible outcome for them.

The actual result of the referendum is shown in Table 3, cell (c). The Turkish side cooperated but the Greek side did not, in these circumstances, the Prisoner's Dilemma Game suggests that the Turkish Cypriots would be worse off, 99 years imprisonment or a punishment of 100.000 TL (see Table 1 and Table 2, respectively). However, in the real conflict, although they could not join the EU, they used this opportunity to show that they are line up with the *peace*. They also got the advantage of claiming the abolition of the social, economical and political isolation. So, in contrast to what the dilemma suggests, it was not the worst possible outcome for the Turkish Cypriots. In contrast to the principles of the Prisoner's Dilemma Game it was not the best outcome for the Greek Cypriots either.

James (1998: 214) suggested that in the Prisoner's Dilemma Game, it is the person's advantage to defect regardless of what the other player does; in fact, this is the point where *the dilemma* comes from. However, this was not the case for the Cyprus Conflict, especially for the Turkish Cypriots; their cooperation was going to either open the doors of the EU for them or at the very least give them an opportunity to show their desire for *peace*. On the contrary, if they had said *no* in the referendum, it was not going to bring more than maintaining the position. (Even making it worse, especially if the Greek side had cooperated). Therefore, for this specific case, Prisoner's Dilemma works in the opposite direction. It was always advantageous for the Turkish side to cooperate. In addition, it was always advantageous for the Greek Cypriots to maintain the situation and say *no* in the referendum, because in any case they were going to join the EU. At least in the short run, there was not any foreseeable negative outcome that the Greek Cypriots had confronted. What we have experienced so far confirms this claim. The Greek Cypriots join the EU but the Turkish Cypriots are '... struggling with the non recognition from the international arena, an underdeveloped economy, high unemployment rates, as well as mixture of controversial, cumbersome, unpredictable yet rarely positive political state of affairs' (Hüsni 2006: 116).

Loizides (2002: 430) was putting forward the argument that there are two important conditions for cooperation to occur. Initially, cooperation will

occur when the rewards for cooperating are high and penalties for non-cooperation are sharp. As discussed earlier, this is the case for the Turkish Cypriots but not for the Greek Cypriots. Secondly, cooperation will occur when it is not beneficial to cross a rival with whom one expects to deal over a prolonged period. Although this statement fits well to the conflict since the two sides have to share the island in any case, as Loizides (2002: 430) suggested rational choice might not always address the major puzzle in Cyprus.

Camp (1980: 63) indicated that federal central government linking the Greek Cypriot and the other Turkish Cypriot, into a single polity with sovereign powers could be the answer to the problem. Such a solution would require three prerequisites for success: it must be negotiated, not forced upon either community; it must be aided by active pressure from friendly foreign powers; and the negotiations must take place under the support of the UN Secretary-General. Camp's (1980: 69, 70) solution is actually very close to the UN Plan which offered a unified government. It was widely negotiated (although the negotiations were not very effective), supported by the international community and it was not obligatory for either of the parties to accept the plan. However, it did not work because it did not present high penalties for the Greek side (as it did for the Turkish side) in the event of non-cooperation.

Deutsch (1973: 17, 1983: 6) also discussed two different types of conflict. A conflict is constructive if the participants think that they are satisfied with the outcomes of the conflict. Similarly, a conflict is destructive, if the participants think that they have lost as a result of conflict. Competition leads to destructive conflict. However, although competition is a necessary condition for destructive conflict it is not sufficient. According to this argument an external conflict persists because of the internal needs. For instance, former Turkish leader, president, Denktaş (who was against the Annan Plan and retired on 24.04.2005) was sometimes accused of using the conflict as an excuse for the economical and social problems. The same could also be argued for the Greek side.

Solutions to the Cyprus Conflict & Recommendations

It is also stated that as opposed to the Prisoner's Dilemma situation, communication is possible in real life conflicts (Tulloch 1999: 457). However, to be able to communicate does not mean that the two sides will come to a conclusion. The Greek Cypriots and the Turkish Cypriots had endless number of meetings but in the end they could not come to a solution. For instance, Lumsden (1973: 15) suggested that it could be possible to assume the Cyprus Conflict as a nonnegotiable game since there is little or no progress towards resolving the dilemma. Today, it is still possible to hold the same assumption since the conflict persists. In

accordance with that, Deutsch (1983: 7, 2002: 311) suggested that while effective communication leads to cooperative outcomes; competitive processes result in impaired or poor communication.

In addition to communication, perception is another key element in social relationships. Perceived similarities would bring cooperation (Deutsch 1973: 29). Dundas (2004: 86) stated that the two communities in Cyprus are different in terms of language, religion and political identification which make the cooperation difficult.

There are studies which suggest it is possible to form a social unit even between two people who share nothing more than a common birthday. In a Prisoner's Dilemma experiment, the participants who believed that they had the same birthday with the confederate cooperate more than the control participants who did not get such information (Miller et al. 1998: 475, 479). Living in the same territory, sharing a history and a culture, the Cypriots have enough in common to form a unified country. One of the reasons that make them unwilling or unable to resolve the conflict may be the *cognitive rigidity* that both parties hold which provides an oversimplified outlook to the issues (Deutsch 1983: 11). Actually, nothing, including the all possible outcomes of the referendum, is either black or white. However, if both parties had adopted a more flexible approach began to discuss the plan earlier they could come to a cooperative conclusion and did not miss 'the unique and historic chance to resolve the Cyprus problem' (Annan 2004).

For the Prisoner's Dilemma Game, it is argued that if one can not trust the other side, it is safer to choose to suffer minimum rather than taking the risk of maximum loss (Deutsch 1958: 270). Although the Greek Cypriots was not going to encounter with a maximum loss in any case, it could be discussed that because they could not trust the Turkish Cypriots, they chose to reject the UN Plan and put up with the international reactions. Dundas (2004: 86) also argued that the heart of the Cyprus problem is the mistrust between the two communities of the island. In accordance with that, Lumsden (1973: 19) claimed increasing the trust should have been one of the strategies which were applied to resolve the Cyprus Conflict. It was argued that the reason of the failure of the government which was established after the 1960 constitution was the distrustful attitudes of each side (Dodd 2005: 40). If an agreement is to be made sooner or later, trust would be the key ingredient of it. It should not be so difficult since we are talking about people who say 'we always got along together, we used to attend each other's weddings'. Therefore, it is possible to argue that it is the politicians and the politics that divided the island (Bryant 2001: 892).

Task orientation is another element of the conflict resolution processes. A cooperative process perceives the conflict as a mutual problem. On the other hand, a competitive process assumes that the solution can be achieved only

if one side imposed their desires to the other. For instance, if the Turkish Cypriots and the Greek Cypriots try to impose their most desired outcomes to each other -according to Lumsden (1973: 16) *taksim* and *enosis*, respectively- they would end up with competition. The 'Cyprus Peace Operation' or the illegal invasion done by the Turkish army in 1974 could be seen as an example to that situation. Although it was successful in terms of preventing the violence it divided the island and did not bring permanent resolution to the conflict.

Lumsden (1973: 24) argued that converting peace into a superordinate goal might be a solution to the problem. Although this should be the scope of another paper, the UN Plan could be seen as an unsuccessful attempt which aims to convert peace into a superordinate goal. In order to satisfy the criteria of the superordinate goal, the target should be desired equally by both sides and should require the contribution and sacrifice from both of them. In addition, it should be sufficiently compelling (Sherif 1970). In the present discussion the superordinate goal was the 'United Cyprus Republic' which is not probably very much desired by the Greek Cypriots.

Consequently, this paper aimed to discuss the UN Plan in accordance with the Prisoners Dilemma Game. The dilemma suggests that it is always advantageous for one side to defect regardless of how the other player acts. However, in relation to the Cyprus Conflict, this basic principle was confirmed only for the Greek Cypriots. For the Turkish Cypriots, on the other hand, it was always beneficial to cooperate. The fundamental elements of cooperation were missing in the Cyprus case. Effective communication, a genuine perception of the other side, mutual trust and willingness to solve the problem together (Deutsch 2002: 311) were the necessary aspects which would enable to solve the conflict. Even though the Greek Cypriots were the *non-competitive* side, it should not be considered that they were the *guilty* one. In fact, since the two sides could not establish an effective cooperation strategy and come to a collaborative conclusion, they decided to follow their self-interest. Paradoxically, following the self interest and coming up against a poor result is one of common outcomes of Prisoner's Dilemma Games (James 1998: 219).

After the rejection of the Annan Plan, it could be concluded that although one chance was missed, there is no barrier in front of the Cypriots to cooperate and end this long-lasting conflict. A peaceful resolution of the Cyprus Conflict will be beneficial for all parties.

Acknowledgements

The author would like to thank to Dr. Neil Ferguson and Dr. Şükrü Kaya for their helpful comments to the earlier drafts of this article. Thanks also to an anonymous reviewer for the suggestions.

References

- Annan, Kofi (2004). *Secretary-General's Press Release*. http://www.cyprus-un-plan.org/UNIQUE_AND_HISTORIC_CHANCE_TO_RESOLVE_CYPRUS_PROBLEM_MISSED.pdf, (17.04.2005).
- Barash, David P. and Charles P. Webel (2002). *Peace and Conflict Studies*. London: Sage Publications.
- Bryant, Rebecca (2001). "Justice or respect? A comparative perspective on politics in Cyprus". *Ethnic and Racial Studies* 24 (6): 892–924.
- Camp, Glen D. (1980). "Greek-Turkish conflict over Cypriots". *Political Science Quarterly* 95 (1): 43–70.
- Deutsch, Morton (1958). "Trust and suspicion". *Journal of Conflict Resolution* 2(4): 265–279.
- _____ (1973). *The Resolution of Conflict*. Vail-Ballou Press: USA.
- _____ (1983). "Prevention of World War III: A psychological perspective". *Political Psychology* 4 (1): 3–31.
- _____ (2002). "Social psychology's contributions to the study of conflict resolution". *Negotiation Journal* 18 (4): 307–320.
- Deutsch, Morton and Robert M. Krauss (1965). *Theories in Social Psychology*. London: Basic Books Publishers.
- Dodd, Clement (2005). "Constitutional features of the UN plan for Cyprus and its antecedents". *Turkish Studies* 6 (1): 39–51.
- Dundas, Guy (2004). "Cyprus from 1960 to EU accession: the case for non-territorial autonomy". *Australian Journal of Politics and History* 50 (1): 86–94.
- Gobbi, Hugo J. (1993). *Rethinking Cyprus*. Israel: Ha'Dfus Hejadash.
- Hajjipavlou, Maria (2007). "The Cyprus conflict: root causes and implications for peacebuilding". *Journal of Peace Research* 44(3): 349–365.
- Hauk, Esther and Rosmarie Nagel (2001). "Choice of partners in multiple two-person prisoner's dilemma games: an experimental study". *Journal of Conflict Resolution* 45 (6): 770–793.
- Hüsni, Şenel (2006). *National stereotypes, in-group identification, intergroup bias, social categorization and in-/out- group attitudes: the case of Cyprus*. Unpublished Masters Thesis. Ankara: Middle East Technical University.
- Iyori, Kohei and Sobei H. Oda (2003). "The emergence of cooperative behaviour in the prisoner's dilemma network". *The International ESA Meeting*. 19–22 June. University of Pittsburgh, PA, USA.
http://www.peel.pitt.edu/esa2003/papers/iyori_%20cooperationprisonersdilemma.pdf. (26.05.2006).
- James, Harvey S. (1998). "Using the prisoner's dilemma to teach business when personal and group interests' conflict". *Teaching Business Ethics* 2(2): 211–222.
- Kuhn, Steven (2003). *Prisoner's Dilemma*. <http://plato.stanford.edu/entries/prisoner-dilemma/#Sym>. kuhns@georgetown.edu. (11.04.2005).

- Loizides, Neophytos G. (2002). "Greek-Turkish dilemmas and the Cyprus EU accession process". *Security Dialogue* 33 (4): 429–442.
- Lumsden, Malvern (1973). "The Cyprus conflict as a prisoner's dilemma game". *Journal of Conflict Resolution* 17 (1): 7–32.
- Mehmet, Ozay. (1992). Towards a solution in Cyprus through economic federalism. In: N. Salem. (ed) *Cyprus: a regional conflict and its resolution*. Great Britain: The Macmillan Press.
- Miller, Dale T., Julie S. Downs and Prentice and Deborah A. (1998). "Minimal conditions for the creation of a unit relationship: The social bond between birthday mates". *European Journal of Social Psychology* 28(3): 475–481.
- Müftüleri-Bac, Meltem and Aylin Güney (2005). "The European Union and the Cyprus problem 1961–2003". *Middle Eastern Studies* 41 (2): 281–293.
- Newspot (2004). *UN Secretary-General Kofi Annan's Cyprus Report*. <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/newspot/2004/may-jun/n6.htm>. (11.04.2005).
- Nugent, Neill (2000). "EU enlargement and 'the Cyprus problem'". *Journal of Common Market Studies* 38 (1): 131-150.
- Polyviou, Polyvios G. (1976). "Cyprus: What needs to be done"? *International Affairs* 52(4): 582–597.
- Rapport, Anatol and Albert M. Chammah (1965). *Prisoner's Dilemma: A Study of Conflict and Cooperation*. USA: The University of Michigan Pres.
- Salem, Norma (1992). "The constitution of 1960 and its failure." In N. Salem (ed). *Cyprus: a regional conflict and its resolution*. Great Britain: The Macmillan Pres.
- Sherif, Muzaffer (1970). *Group Conflict and Co-operation*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.
- Spyrou, Spyros (2002). "Images of 'the other': 'The Turk' in Greek Cypriot children's imaginations". *Race Ethnicity and Education* 5 (3): 254–272.
- Tulloch, Gordon (1999). "Non-prisoner's dilemma". *Journal of Economic Behavior and Organization* 39 (4): 455–458.
- United Nations (2004). *The Annan Plan of Cyprus*. http://www.cyprus-un-plan.org/Comprehensive_Settlement_of_the_Cyprus_Problem.pdf. (11.04.2005).
- Worchel, Stephen, Joel Cooper and George R. Goethals (1991). *Understanding Social Psychology*. California: Brooks/Cole Publishing Company.

Tutukluluk İkilemi Oyunu Çerçevesinde Kıbrıs için Annan Planı

Müjde Koca-Atabey*

Özet: Annan Planı 24.04.2004 tarihinde Kıbrıslı Türkler'e ve Rumlar'a aynı anda yapılan referandumla oylandı. Plan birleşik bir Kıbrıs Devleti kurulmasını amaçlamaktaydı. Rum tarafınca reddedilen plan yürürlüğe giremedi. Bu çalışma, Annan Planı'nı Tutuklunun İkilemi Oyunu çerçevesinde psikolojik bir bakış açısıyla ele alıyor. İkilemin iddia ettiğinin aksine referandumda işbirliği içinde davranmak Kıbrıslı Türkler'in her zaman yararına bir sonuç doğurmaktaydı. İşbirliğinin temel ilkelerinden olan etkili iletişim, içten bir algılama, karşılıklı güven duyma ve sorunu çözme arzusu Kıbrıs meselesindeki eksik unsurlardır. Bunun yanında, Annan Planı'nın amaçladığı, *Birleşik Kıbrıs Devleti* özellikle Kıbrıslı Rumlar'ın istediği bir çözüm de değildir. Bahsedilen çatışmaya barışçı bir çözüm bulmanın tek yolu her iki tarafın da uygulayacağı işbirliğine dayanan bir çözüm bulmaktan geçmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Annan Planı, Tutukluluk İkilemi, çatışma çözümü, psikolojik bakış açısı.

---

* Orta Doğu Teknik Üniversitesi / Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) / ANKARA
kocamujde19@hotmail.com, mujde.atabey@tubitak.gov.tr

План Аннана относительно Кипра в рамках игры-дилеммы заключенного

Мужде Кожа-Атабей*

Резюме: План Аннана относительно Кипра был вынесен на референдум одновременно греческим и турецким киприотам 24.04.2004 г. Целью данного плана было создание единого Кипрского государства. План был отклонен греческой стороной, поэтому не был претворен в жизнь. Эта статья анализирует план Аннана как игру-дилемму заключенного с психологической точки зрения. Несмотря на утверждение диллемы, сотрудничество по референдуму всегда было на пользу турецким киприотам. Эффективная коммуникация, подлинное восприятие, взаимное доверие и готовность к решению проблем как фундаментальные элементы сотрудничества являются недостающими элементами в разрешении проблемы Кипра. Но вместе с этим, создание объединенного киприотского государства согласно плану Аннана, не является желательным решением и для греческих киприотов. Единственным путем для принятия мирного решения данного конфликта является выработка совместного решения для претворения в жизнь обеими сторонами.

Ключевые Слова: Кипр, план Аннана, дилемма заключенного, решение конфликта, психологическая точка зрения.

---

* Ближне-восточный технический университет (ТУБИТАК) / Анкара
kocamujde19@hotmail.com, mujde.atabey@tubitak.gov.tr

16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi

Alpaslan Demir*

Özet: Osmanlı Devleti'nin, idari, sosyal ve ekonomik yapısı ile ilgili verileri kapsamı bakımından tahrir defterleri mevcut arşiv kaynakları içerisinde ayrı bir öneme sahiptir. Tahrir Defterleri ışığında Osmanlı Devleti'nin pek çok şehri sosyo-ekonomik yapı bakımından incelenmiştir. Türkiye sınırları içinde kalan bölgeler için yapılmış olan tahrir çalışmalarında, çok önemli olmasına karşın, göç konusu ya hiç incelenmemiş ya da istatistiklere yer verilmeden sadece bir iki paragraf bahsedilerek geçiştirilmiştir.

16. yüzyıl Anadolusunda demografik açıdan bir değişim yaşandığını söyleyebiliriz. Bu noktadan hareketle bu çalışmada, 16. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun en büyük ve stratejik şehirlerinden biri olan Diyarbakır (Amid) konu edilerek, Diyarbakır (Amid) şehir nüfusunun nasıl bir değişim gösterdiği ve bu değişimin nedenleri, tahrir defterleri çerçevesinde, anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Tahrir Defterleri, Demografi, Göç, 16. yüzyıl.

Giriş

Tahrir defterleri çerçevesinde Anadolu'nun çeşitli şehir ve sancaklarını çalıştıran araştırmacıların hemfikir olduğu konu 16. yüzyıl Anadolu'sunda bir nüfus artışı¹ yaşandığıdır. Genel itibariyle araştırmacıların ekseriyeti, çalıştıkları bölgelerdeki nüfusun yüzyıl içerisinde iki katına çıktığını ifade etmekte ve aşırı bir nüfus artışından bahsetmektedirler.² Tahrir defterleri doğrultusunda çalışma yapan araştırmacılar çalıştıkları bölgelerin genel nüfus artış yüzdesini %90, %100, %120 gibi ifadelerle vermekte ve bu yönde değerlendirme yapmaktadırlar. Fakat verilen bu yüzdelerin, her bölgenin tahrirlerinin aynı dönemde tutulmuş olmaması nedeniyle, mukayese babında sağlıklı bir değerlendirme için tam anlamıyla yeterli olduğunu söylemek güçtür. Bu açıdan nüfus artışı yüzdesini toplam artıştan ziyade yıllık nüfus artışı bazında vermek, verilen yüzdelerin birbirleriyle kıyaslanabilmesi bağlamında, daha uygun olacaktır. Nitekim Braudel (1993: 485-487), 16. yüzyıl Akdeniz nüfusu-

* Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / TOKAT
alpaslandemir@yahoo.com

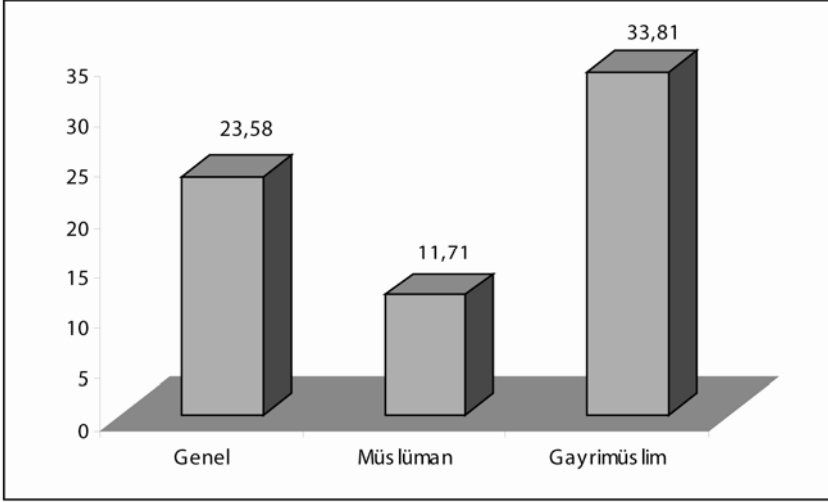
nun yıllık nüfus artış hızını ‰(binde) 7 olarak öngörmektedir. Fakat, yaptığımız çalışmaların sonucuna göre Anadolu'nun genel ortalaması için ‰10-15 arası bir oran daha makul görülmektedir.³ Anadolu'nun çeşitli bölgelerini çalışan araştırmacıların tahrirlere göre verdikleri nüfus verileri yıllık nüfus artışı bağlamında değerlendirildiğinde birbirinden çok farklı oranlar ortaya çıkmaktadır (Demir 2007: 147-148). İşte bu nedenle eldeki verilerin dikkatli tahlil edilmesi gerekmektedir. Yapılan çalışmalar göstermektedir ki, Anadolu'nun genel nüfusunda aşırı bir artıştan ziyade, belirli bölgelere nüfus yığılmaları mevcuttur (Demir 2007: 166-167).⁴

Buradan hareketle, bu çalışmada 16. yüzyılın ilk yarısında⁵ nüfus açısından Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri olan Diyarbakır (Amid) konu edilerek şehrin 16. yüzyılın ilk yarısındaki demografik durumu değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu değerlendirme, şehir nüfusunun 16. yüzyılın ilk yarısında nasıl bir değişim yaşadığı ve bu değişimin nedenleri çerçevesinde olacaktır. Diyarbakır'ın 16. yüzyılın ilk yarısına ait Başbakanlık Osmanlı Arşivinde iki tahriri bulunmaktadır. Bunlardan ilki fethin akabinde yapılmış olan ve 1518 tarihini taşıyan 64 numaralı⁶ defter, diğeri ise 1540 tarihli 200 numaralı⁷ defterdir.⁸

Demografik Değişim

Bu çalışma boyunca nüfus verileri nefer bazında kullanılarak hane-mücerred ayırımına girilmeyecek ve sadece rakamları aynı oranda büyüten tahmini nüfusu bulmaya yarayan çarpanlar kullanılmayacaktır. Tahrirlere göre, Diyarbakır şehir merkezinin 1518 tarihinde kayıtlı vergi neferi 2.550 iken 1540 yılına gelindiğinde bu sayı 4.260'a yükselmiş ve yıllık nüfus artış hızı ‰23,58 olarak gerçekleşmiştir. Dini yapıya göre Müslim ve Gayrimüslim şeklinde bir ayrıma giderek kayıtlı Müslüman ve Gayrimüslim reayanın yıllık nüfus artış hızlarına bakarsak, konuya daha detaylı yaklaşma fırsatı bulabiliriz. Bu çerçevede Diyarbakır şehir merkezinde 1518 yılı tahririne göre kayıtlı Müslüman vergi yükümlüsü 1.327 nefer, 1540 yılında ise 1.716 neferdir. Bu rakamlara göre Diyarbakır şehirde kayıtlı vergi veren Müslüman halkın yıllık nüfus artış hızı ‰11,71 olmuştur. Aynı döneme ait kayıtlar çerçevesinde Gayrimüslim halkın nüfus artış hızına bakıldığında ise 1518 yılında 1.223 olan Gayrimüslim nefer sayısı 1540 yılında 2.544 olarak kaydedilmiş⁹ ve yıllık nüfus artış hızı ‰33,81 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik I: 1518-1540 yılları arasında Diyarbakır şehir merkezi yıllık nüfus artış hızı: ‰
The rate of annual population increase of Diyarbakır city center between 1518-1540: ‰

Diyarbakır şehir merkezinin yıllık nüfus artış hızı ile ilgili ortaya koyduğumuz bu tablo dikkat çekmektedir. 16. yüzyılın ilk yarısında yıllık nüfus artışının Sivas şehir merkezinde ‰17, Tokat şehir merkezinde ‰15, Divriği şehir merkezinde ‰18, Darende şehir merkezinde ‰7, Besni şehir merkezinde ‰9 olduğu göz önüne alındığında (Demir 2007: 149-150), Diyarbakır şehir merkezi yıllık nüfus artış hızının oldukça yüksek olduğu aşikardır. Dikkat çeken diğer bir husus ise Müslüman ve Gayrimüslim nüfus artış hızı arasındaki derin uçurumdur.

Yukarıda ortaya koyduğumuz verileri değerlendirmeye geçmeden önce “nüfus artışı” ya da bir başka ifade ile “nüfus gelişimi”nin ne olduğuna bakmak gerekir. Nüfusun gelişmesi, bir bütün olarak nüfus hacmindeki değişimdir. Bu gelişme artma (pozitif) ya da azalma (negatif) olmak üzere iki yönlüdür. Pozitif ya da negatif yönlü gelişim, hiç şüphesiz nüfusun hacmini etkileyen doğumlar, ölümler ve göçlerin etkisiyle oluşmaktadır. Bu üç faktörün arasındaki münasebet sabit olmadığından dolayı, nüfusun gelişmesi bazen pozitif, bazen negatif yönlüken nadiren de durağan olabilmektedir. Nüfusun gelişiminde kullanılan “tabii gelişme” ifadesi, sadece doğum ve ölüm etkenlerinden oluşmaktadır (Gürtan 1969: 349-340, Darkot 1953: 5). Buradan hareketle nüfus gelişiminde üç unsurun yani “doğumlar, ölümler ve göçler”in etkili olduğu ortadadır. İncelediğimiz dönem için doğum ve ölüm oranları için bir şeyler söyleme imkanına sahip değiliz. Bu nedenle “tabii gelişme” ifadesi üzerinde durmak gerekir.

Braudel'in Akdeniz nüfusu için öne sürdüğü %07'lik artışa karşı, Gümüşçü (2001: 157) gibi biz de Anadolu'nun yıllık nüfus artışı için %010-15 arası bir rakam öne sürmekteyiz. 16. yüzyıldaki doğum-ölüm oranları için elimizde kaynak olmamasına karşın gerek kendi çalışma alanlarımızdan (Demir 2007: 141-170) gerekse diğer yapılmış çalışmalardan hareketle, bir değerlendirme yapıldığında, bu önerme daha makul görülmektedir. Bu nedenle nüfus artışı konusunda "tabii artış" olarak baz aldığımız temel değer %010-15 arası dildir. Bu noktadan hareketle hem Diyarbakır şehir merkezinin yıllık genel nüfus artış hızı olan %023,58, hem de Gayrimüslim nüfusun yıllık nüfus artış hızı olan %033,81 oldukça yüksek bir rakamdır. Dolayısıyla bu artışların nedenlerini arayabileceğimiz tek olgu nüfusun gelişiminde etkili olan üç unsurdan doğumlar ve ölümlerin dışında kalan göç¹⁰ olgusudur.

Diyarbakır ve çevresini de içine alan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti topraklarına katılması Yavuz döneminde olmasına karşın, bu bölgeler devam eden Osmanlı-Safevi mücadelesi (Kütükoğlu 1993: 1-2, Savaş 2004) dolayısıyla oldukça istikrarsız bir gelişim süreci geçirmiştir. Nitekim, bahsedilen mücadelelerin bir neticesi olarak bu bölgelerde pek çok köyün harap ve perakende olduğu (Erpolat 2004: 591-598, Kılıç 1999: 144), hatta bazı şehir merkezlerinin nüfus kaybettiği¹¹ bilinmektedir. Huricihan İslamoğlu (1991: 176), Osmanlılarla Safeviler arasındaki ölüm kalım mücadelesinin devam ettiği Doğu Anadolu'dan istikrarlı siyasal koşullar nedeniyle Anadolu'nun orta ve kuzey bölgelerine göçler gelmiş olabileceğini ifade etmektedir. Doktora tezi çalışmamız sırasında İslamoğlu'nun bahsettiği göç olgusunun mevcudiyetini ortaya koymaya çalışmış, 16. yüzyıl boyunca Safevi kaynaklı sorunlara bağlı olarak ortaya çıkan nüfus hareketlenmeleri neticesinde belirli bölgelere *nüfus yığılmaları* olduğu sonucuna varmıştık (Demir 2007: 198-247).

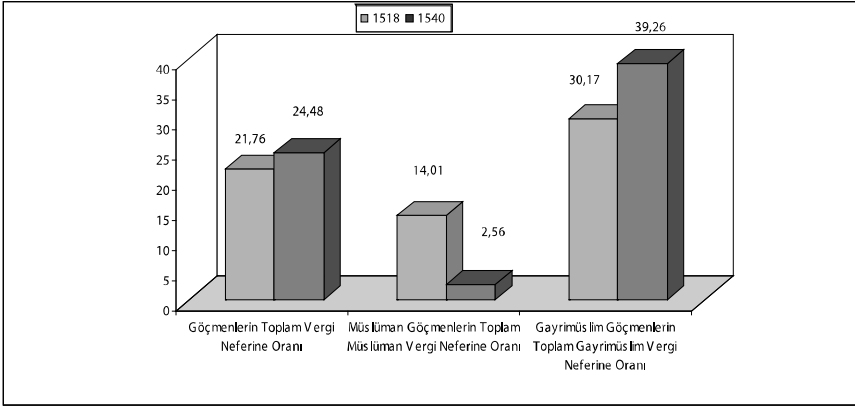
Mehmet Öz (1993: 526) de İslamoğlu ile aynı görüşleri paylaşır nitelikte, Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail ile yaptığı mücadelenin orta-kuzey Anadolu'nun demografik yapısını etkilediğinden bahsederek, yöreden dışarıya, dışarıdan yöreye istikrarı bozacak nitelikte olmasa da göçler meydana geldiğini ifade etmektedir. Osmanlı Safevi mücadelesi sırasındaki istikrarsızlık dolayısıyla bu bölgelerden orta ve kuzey Anadolu'ya bir nüfus hareketi oluştuğunu söyleyebileceğimiz gibi, Diyarbakır tahrirleri incelendiğinde mücadelenin devam ettiği sahadaki Diyarbakır gibi, kırsal kesime göre daha korunaklı şehir merkezlerine de yoğun bir göç olgusundan bahsedebiliriz. Nitekim Diyarbakır'ın ilk tahriri olan 1518 tarihli defterde görebildiğimiz kadarıyla Diyarbakır şehir merkezine toplam 555 vergi neferi göç olmuştur. Bu rakam şehir merkezinde kayıtlı toplam vergi neferinin %21,76'sına tekabül etmekte ki bu durum şehirdeki her beş kişiden birinin göçmen olduğu anlamına gelmektedir. 555 vergi neferi göçmenin 186'sı Müslüman iken 369'u Gayrimüs-

limdir. Müslüman göçmenler şehir merkezindeki kayıtlı toplam vergi neferi Müslümanların %14,01'ini oluştururken, Gayrimüslim göçmenler toplam vergi neferi Gayrimüslimin¹² %30,17'sini oluşturmaktadır.

1540 yılında toplam 1.043 vergi neferi göçmenin varlığı tespit edilmiştir ki bu rakam şehir merkezinde kayıtlı toplam vergi neferinin %24,48'ine tekabül eder. Başka bir ifadeyle, önceki döneme göre biraz daha artan göçler nedeniyle, bu tarihte şehirdeki her dört kişiden biri göçmen olarak gelip yerleşmiş demektir. 1.043 vergi neferi göçmenin 44'ü Müslüman iken 999'u Gayrimüslimdir. Müslüman göçmenler şehir merkezindeki kayıtlı toplam vergi neferi Müslümanların %2,56'sını oluştururken, Gayrimüslim göçmenler toplam vergi neferi Gayrimüslimin %39,26'sını oluşturmaktadır. Diyarbakır şehir merkezine gelen göçmen sayısının 22 yılda yaklaşık iki katına çıkmasında bölgedeki Osmanlı-Safevi mücadelesinin yanında, şehir merkezindeki ekonomik canlılığın¹³ da etken olduğu söylenebilir. Göçmenlerin 1518 tarihinde %67'si, 1540 tarihinde ise %95'i Gayrimüslimdir. Göçmenlerin ağırlığını daha ziyade Gayrimüslimlerin oluşturması, azınlık psikolojisine bağlı olarak buldukları bölgede kendilerini güvende hissetmeyip daha güvenli olan şehir merkezlerine göç etmiş oldukları şeklinde açıklanabilir.

Göçmenleri Müslüman ya da Gayrimüslim şeklinde ikiye ayırmamıza ve Yahudiler hakkındaki verileri Gayrimüslimler içerisine katmamıza karşın burada Yahudiler ile ilgili kısa bir açıklama yapmak gerekir. 1518 tarihinde 31 vergi neferi Yahudi (BOA Td. 64: 27) kayıtlıdır. Bu Yahudilerin 7'si Mardin'den gelmiştir. Ayrıca Bağdad ve Musul'dan da 1'er Yahudi göçmen bulunmaktadır. 1540 yılına gelindiğinde Yahudiler iki farklı kilise¹⁴ etrafında yazılmışlardır. Cema'at-i Yahuda grubu (BOA Td. 200: 51-52) Nasturi kilisesine bağlanmışken, Cema'at-i Tevrati grubu (BOA Td. 200: 56) Meryem kilisesine tabi kılınmıştır. 1518-1540 yılları arası Yahudi nüfus artışı %43,11 olmuştur. Bu rakam, Yahudilerin de dahil olduğu Gayrimüslim grubun yıllık nüfus artışından bile daha yüksektir. Bu oranı tabii bir artış olarak kabul etmek mümkün değildir. 1540 tarihli defterde Yahudi gruplara dahil olmuş her hangi bir göçmen kaydı bulunmamaktadır. Fakat ilk defterde sadece bir Yahudi grubu kayıtlı iken 1540 tarihli defterde iki farklı Yahudi grubu kaydedilmesi düşündürücüdür. 1518 tarihli defterdeki Cema'at-i Yahudiyan başlığı altında verilen Yahudi isimlerinden hiç birine 1540 tarihli defterdeki Cema'at-i Tevrati grubunda rastlanmazken, yedisine 1540 tarihli defterdeki Cema'at-i Yahuda başlığı altındaki Yahudi isimleri arasında rastlamış olmamız bu iki grubun birbirinin devamı olduğu düşüncemizi destekler mahiyettedir. Sadece bu grubun yıllık nüfus artışını ele alırsak %7,84 gibi tabii artış olarak kabul ettiğimiz rakamın biraz altında bir oran çıkmaktadır. Bahsi geçen bu iki grup birbirinin devamı ise, Yahudi nüfustaki %43,11'lik artışı

ancak 1540 yılında Cema’at-i Tevrati olarak geçen ve Meryem kilisesine bağlanmış olan grubun 1518 tarihinden sonra Diyarbakır’a gelmiş¹⁵ olmasıyla açıklayabiliriz. Nitekim 1518 tarihli Mardin tahrir defterinde kayıtlı Yahudi isimlerinden¹⁶ birine Cema’at-i Tevrati grubu içerisinde rastlanmıştır.¹⁷ Mardin’de mücerred kaydedilmiş olan bu şahıs Diyarbakır’da iki oğlu ile birlikte tahrir edilmiştir. Fakat, diğer kayıtlı Yahudilerin nerelerden göçtüklerine dair net bir şey söyleme imkanına sahip değiliz.

Grafik II: 1518-1540 tarihlerinde göçmenlerin toplam, müslüman ve gayrimüslim nüfus içerisindeki oranları: %

The ratio of total, muslim and non-muslim between 1518-1540 demographic: %

Diyarbakır şehir merkezine yerleşen göçmenlerin nerelerden geldiği konusuna geçmeden önce bu çalışmada kullandığımız tahrirlerdeki göç kayıtlarının¹⁸ nasıl sağlandığı üzerinde kısaca durmak gerekir. 1518 tarihli defterdeki göç verilerinin önemli bir kısmı isimlerin yanına düşülen “an Hasankeyf” (Hasankeyf’den), “an Siird” (Siird’den) gibi kayıtlar, geri kalan göç verileri ise şahıs isimlerinin altındaki Gergeri, Halebi, Tokadi, Siirdlü gibi şahsın nereli olduğunu belirten ifadeler sayesinde elde edilmiştir. Çok az sayıda veri ise “Yusuf bin Çermiki” gibi kayıtlardaki baba adlarından elde edilmiştir. 1540 tarihli tahrirde ise göçmen sayısı 1518 tarihli tahrirdeki verilere ek olarak “Cema’at-i Haçıklü”, “Cema’at-i Ataki”, “Cema’at-i Sasoni”¹⁹ şeklinde başlıklar altında verilen isimlerin, kayıta belirtilen yerlerden geldiği varsayımı ile elde edilmiştir.

Diyarbakır şehir merkezine gelen göçmenlerin geldikleri bölgeler konusuna gelince, 1518 tarihli defterdeki göçmenlerin en azından %83,96’sı Diyarbakır eyaleti²⁰ sınırları içerisindeki yerleşmelerden gelmiştir. En azından ifadesini kullanmamızın nedeni ise 1518-1540 yıllarında Diyarbakır şehir merkezine gelen göçmenleri gösteren tabloda da görüldüğü üzere 1’er vergi neferi göçmenin geldiği ve yanlarında soru işareti olan Hodbil, Kile, Zogal ve benzeri

yerleşmelerin, ki tahrirde bunların başlarında -den, -dan anlamına gelen “an” ifadesi mevcuttur, bu gün neresi olduğu konusunun net olmayışıdır. Büyük bir ihtimalle köy olan bu yerleşmelerin Diyarbakır eyaleti sınırları içerisinde olduğu var sayılırsa 1518 yılında Diyarbakır şehir merkezindeki göçmenlerin %86,12’sinin Diyarbakır eyaleti içerisinde²¹ gelmiş olduğunu söyleyebiliriz. Geri kalan 77 vergi neferi göçmenden ise 22’si Muş’dan, 12’si Süleymanlu’dan,²² 6’sı Musul’dan, 6’sı Gerger’den, 5’i Bitlis’den, 4’ü Malatya’dan ve tabloda görüldüğü üzere daha azar sayıda ise diğer bölgelerden²³ gelmiştir.

1518 tarihinde Diyarbakır şehir merkezindeki 186 vergi neferi Müslüman göçmenin 159’u bir başka ifade ile %85,48’i Diyarbakır eyaleti sınırları içerisinde buraya gelmiştir. Toplam 186 vergi neferi Müslüman göçmenin 107’si sadece beş yerleşmeden gelmiştir. Bunlardan 53’ü Mardinli, 23’ü Eğilli, 13’ü Siirdli,²⁴ 11’i Çermikli ve 7’si Hasankeyflidir. 369 Gayrimüslim göçmenden 319’unun, yani %86,44’ünün, geldikleri yerleşmeler Diyarbakır eyaleti sınırları içerisinde dir. Toplam 369 Gayrimüslim göçmenin geldikleri bölgelere bakıldığında 302’sinin sadece 14 bölgeden geldiği görülmektedir. Bunların 63’ü Ataklı, 31’i Hasankeyfli, 28’i Dağlı,²⁵ 24’ü Hinili, 21’i Sasonlu, 19’u Diyarbakır’a bağlı köylerin reayası, 18’i Eğilli, 19’u Ergunili, 17’si Mardinli, 15’i Hazrolu, 12’si Çermikli, 10’u Gençli, 9’u Cizreli, 6’sı Siirtlidir.

1540 yılına gelindiğinde ise Diyarbakır şehir merkezindeki 44 vergi neferi Müslüman göçmenin %77,27’si ya da bir başka ifade ile 34’ü²⁶ Mardin, Çermik, Siird gibi Diyarbakır eyaleti sınırları içerisindeki yerleşmelerden gelmiştir. Diyarbakır eyaleti sınırları dışından gelen Müslüman göçmenlerin 7’si Acem, 1’i Arab ve 2’si Malatyalıdır. 1540 yılında Diyarbakır şehirde 999 Gayrimüslim göçmen bulunmaktadır. Bunlardan 626’sı (%62,66’sı) kesin olarak Diyarbakır eyaleti sınırları²⁷ içerisinde gelmiştir.²⁸ Kesin olarak verebileceğimiz bir diğer oran ise Gayrimüslim göçmenlerin %20,42’sinin (204 vergi neferi) Diyarbakır eyaleti sınırları dışından gelmesidir.²⁹ Buradaki tek handikabımız Gayrimüslim göçmenlerin %16,92’sini oluşturan 169 vergi neferi göçmenin geldikleri yeri lokalize edemememizdir.³⁰ Adı geçen bu yerler lokalize edilebilirse Diyarbakır şehir merkezine Diyarbakır eyaleti içerisinde gelen göçmenlerin kesin oranı verilebilir.

1540 yılında Diyarbakır şehir merkezine gelen göçmenlerin toplamı 1.043 olup bunların %63,27’si (660 vergi neferi) Diyarbakır eyaleti sınırları içerisindeki yerleşmelerden gelen göçmenlerden oluşmaktadır. 1518 yılında Diyarbakır eyaleti dahilindeki yerleşmelerden gelen göçmenlerin oranının %83,96 olduğu düşünüldüğünde 1540 yılındaki oran düşük kalmaktadır. Bu durum tamamen Gayrimüslim göçmenler kısmında da ifade edildiği üzere yerleri lokalize edilemeyen yerleşmelerden kaynaklanmaktadır.

Tahrir Defterlerinin Numarası ve Tarihi	64 / 1518	2550	23,58	1327	11,71	1223	33,81	555	21,76	186	14,01	369	30,17	23,58	10,59	11,71	10,5	33,81	10,65
Toplam Vergi Neferi	200 /1540	4260	1716	2544	1043	24,48	44	2,56	999	39,26									
Yıllık Nüfus Artış Hızı %																			
Toplam Müslüman Vergi Neferi																			
Yıllık Nüfus Artış Hızı %																			
Gayrimüslim Vergi Neferi																			
Yıllık Nüfus Artış Hızı %																			
Toplam Göçmen Vergi Neferi																			
Göçmenlerin Toplam Vergi Nefetine Oranı %																			
Toplam Müslüman Göçmen Vergi Neferi																			
Müslüman Göçmenlerin Toplam Müslüman Vergi Nefetine Oranı %																			
Toplam Gayrimüslim Göçmen Vergi Neferi																			
Gayrimüslim Göçmenlerin Toplam Gayrimüslim Vergi Nefetine Oranı %																			
Şehrin Yıllık Nüfus Artış Hızı %																			
Göçmenler Olmasaydı Şehrin Yıllık Nüfus Artış Hızı %																			
Müslüman Nüfusun Yıllık Nüfus Artış Hızı %																			
Müs. Göçmenler Olmasaydı Müs. Nüfusun Yıllık Nüfus Artış Hızı %																			
Gayrimüslim Nüfusun Yıllık Nüfus Artış Hızı %																			
Gayrimüs. Göçmenler Olmasaydı Gayrimüs. Nüfusun Yıllık Nüfus Artış Hızı %																			

Tablo I: 1518-1540 Tarihlerinde Diyarbakır Şehir Merkezine Ait Demografik Bilgiler
The data about Diyarbakır city center between 1518-1540

Sonuç

Sonuç olarak, 16. yüzyılın ilk yarısındaki 22 yıllık bir zaman diliminde Diyarbakır şehir nüfusu yıllık %23,58 artmıştır. Bu artış, özellikle Gayrimüslim nüfusta çok daha fazla olmuş ve genel nüfus artışının çok daha üzerinde yıllık %33,81 olarak gerçekleşmiştir. 16. yüzyılda Anadolu'nun yıllık tabii nüfus artış hızının %10-15 olduğu düşünüldüğünde, bu aşırı artışın Diyarbakır şehir merkezine yapılmış olan göçlerden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Nitekim 1518 tarihinde Diyarbakır şehir merkezine 60 civarında (şehir, kaza, nahiye ve köy) idari birim/yerleşmeden göçmen gelmiştir. 1540 yılında ise göçmenlerin geldiği idari birim/yerleşme sayısı 30 civarındadır.

1518 tarihli tahrire göre Diyarbakır şehir merkezindeki göçmenlerin %83,96'sı, 1540 tarihli tahrire göre ise, yukarıda bahsedilen çözümlenemeyen sorundan dolayı, %63,27'si Diyarbakır eyaletine tabi yerleşmelerden gelmiştir. Bu durum hiç şüphesiz Osmanlı-Safevi mücadelesinin adı geçen bölgede yaptığı tahribatin bir yansıması olarak reayanın kendini daha güvende hissettiği ve ekonomik faaliyetlerini daha rahat yapabileceği Diyarbakır gibi korunaklı şehirlere göç etmesinden kaynaklanmıştır. Hattı zatında, Diyarbakır eyaleti dışında kalan Muş'un dahi mücadele sahası etkisi altında

olduğu ve eyalet dışından gelen göçmenlerin önemli bir oranını da Muşlu göçmenlerin oluşturduğu düşünüldüğünde Diyarbakır şehir merkezine yapılan göçlerin hemen hemen büyük bir ekseriyetinin Osmanlı-Safevi mücadelesinin hem sosyal hem de ekonomik bir sonucu olduğunu varsayabiliriz.

Diyarbakır şehir merkezindeki toplam göçmen sayıları göz ardı edildiğinde şehrin yıllık nüfus artış hızı %10,59 olmaktadır. Gayrimüslim göçmenler olmasaydı Diyarbakır şehir merkezinde Gayrimüslim nüfusun yıllık nüfus artış hızı %10,65 ve Müslüman göçmenler olmasaydı Müslüman nüfusun yıllık nüfus artış hızı ise %10,50 olacaktı. Bu rakamlar ise Anadolu için önerdiğimiz yıllık %10-15 nüfus artışı ile örtüşmektedir. Dolayısıyla 16. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şehir merkezi için aşırı bir nüfus artışından ziyade göçlerden kaynaklanan bir nüfus yığılmasından bahsetmek daha doğru olacaktır.

Müslüman Göçmen	1518		1540	
	H	M	H	M
Mardin	52	1	9	1
Eğil	22	1	0	0
Siird	12	1	2	0
Çermik	11	0	4	1
Diyarbakır Köyleri	8	0	0	0
Hasankeyf	7	0	0	1
Ergani	6	0	0	0
Kürd (Aşiret)	5	0	8	2
Musul	5	0	0	0
Türkmen (Aşiret)	5	1	0	0
Erguni ?	3	0	3	1
Malatya	3	0	2	0
Acem (Babası)	2	0	0	0
Berazi (Aşiret)	2	0	0	0
Bitlis	2	1	0	0
Harput	2	0	0	0
Hini	2	0	0	0
Küçük ?	2	0	0	0
Mağrib	2	0	0	0
Palu	2	0	0	0
Siverek	2	0	0	0
Süleymanlı/ Süleymani	2	0	0	0
Acem	1	0	7	0
Doğer (Aşiret)	1	0	1	0
Atak	1	0	0	0
Bayatlı (Aşiret)	1	0	0	0
Birecik	1	0	0	0
Erzincan	1	0	0	0

Gayrimüslim Göçmen	1518		1540	
	H	M	H	M
Atak	63	0	108	16
Hasankeyf	28	3	50	8
Dağ	26	2	8	0
Sason	21	0	91	15
Hini	21	3	0	0
Muş	20	2	129	1
Diyarbakır Köyleri	19	0	0	0
Eğil	17	1	17	6
Erguni ?	17	2	0	0
Mardin	16	1	7	1
Çermik	12	0	15	2
Süleymanlı/ Süleymani	10	0	64	0
Genç	10	0	60	0
Hazro	15	0	43	13
Cizre	9	0	11	0
Siird	6	0	2	0
Gerger	4	2	0	0
Harput	4	0	0	0
Kulp	4	0	0	0
Ergani	3	0	14	0
Çapakçur	3	0	0	0
Erzincan	2	0	1	0
Acem (Babası)	2	0	0	0
Birecik	2	0	0	0
Bitlis	2	0	0	0
Hasankeyf (Babası)	2	0	0	0
Sason (Babası)	2	0	0	0
Savur	1	0	4	0

Göçmen Toplamı	1518	1540
	Nefer	Nefer
Mardin	70	18
Atak	64	124
Eğil	41	23
Hasankeyf	38	59
Dağ	28	8
Diyarbakır Köyleri	27	0
Hini	26	0
Çermik	23	22
Muş	22	130
Erguni ?	22	4
Sason	21	106
Siird	19	4
Hazro	15	56
Süleymanlı/ Süleymani	12	64
Genç	10	60
Ergani	9	14
Cizre	9	11
Gerger	6	0
Harput	6	0
Musul	6	0
Türkmen (Aşiret)	6	0
Kürd (Aşiret)	5	10
Bitlis	5	0
Malatya	4	2
Acem (Babası)	4	0
Kulp	4	0
Savur	3	4
Erzincan	3	1

Gürcü	1	0	0	0
Haleb	1	0	0	0
İlyas ?	1	0	0	0
Las ?	1	0	0	0
Lor	1	0	0	0
Meyyafarkin	1	0	0	0
Pulur	1	0	0	0
Safed	1	0	0	0
Savur	1	1	0	0
Tabari ?	1	0	0	0
Tebriz	1	0	0	0
Uslub ?	1	0	0	0
Zoğal ?	1	0	0	0
Arab	0	0	1	0
Çemişgezek	0	0	1	0
Azaz ?	0	0	0	0
Bağdad	0	2	0	0
Berdemlice ?	0	0	0	0
Cıska	0	0	0	0
Cizre	0	0	0	0
Çapakçur	0	0	0	0
Çermik (Babası)	0	0	0	0
Dağ	0	0	0	0
Genç	0	0	0	0
Gerger	0	0	0	0
Haçik	0	0	0	0
Hani	0	0	0	0
Hasankeyf (Babası)	0	0	0	0
Hazro	0	0	0	0
Hidenef ?	0	0	0	0
Hodbil ?	0	0	0	0
İplice ?	0	0	0	0
Ka'ab ?	0	0	0	0
Kemah	0	0	0	0
Kile ?	0	0	0	0
Kulp	0	0	0	0
Muş	0	0	0	0
Namçe ?	0	0	0	0
Namse ?	0	0	0	0
Sadıtrak ?	0	0	0	0
Sason	0	0	0	0
Sason (Babası)	0	0	0	0
Selh ?	0	0	0	0
Sivas	0	0	0	0
Tercan	0	0	0	0
Tokat	0	0	0	0
Trabzon	0	0	0	0

Tokat	1	0	4	0
Azaz ?	1	0	0	0
Bağdad	1	0	0	0
Çermik (Babası)	1	0	0	0
Hodbil ?	1	0	0	0
Kile ?	1	0	0	0
Malatya	1	0	0	0
Musul	1	0	0	0
Namçe ?	1	0	0	0
Sadıtrak ?	1	0	0	0
Sivas	1	0	0	0
Tercan	1	0	0	0
Cıksa	0	0	54	4
Hani	0	0	51	9
İplice ?	0	0	45	3
Selh ?	0	0	38	6
Ka'ab ?	0	0	21	4
Namse ?	0	0	18	1
Haçik	0	0	17	0
Hidenef ?	0	0	17	3
Berdemlice ?	0	0	12	1
Acem	0	0	2	0
Kemah	0	0	2	0
Trabzon	0	0	1	0
Arab	0	0	0	0
Bayatlı (Aşiret)	0	0	0	0
Berazi (Aşiret)	0	0	0	0
Çemişgezek	0	0	0	0
Döğer (Aşiret)	0	0	0	0
Gürcü	0	0	0	0
Haleb	0	0	0	0
İlyas ?	0	0	0	0
Küçük ?	0	0	0	0
Kürd (Aşiret)	0	0	0	0
Las ?	0	0	0	0
Lor	0	0	0	0
Mağrib	0	0	0	0
Meyyafarkin	0	0	0	0
Palu	0	0	0	0
Pulur	0	0	0	0
Safed	0	0	0	0
Siverek	0	0	0	0
Tabari ?	0	0	0	0
Tebriz	0	0	0	0
Türkmen (Aşiret)	0	0	0	0
Uslub ?	0	0	0	0
Zoğal ?	0	0	0	0

Bağdad	3	0
Birecik	3	0
Çapakçur	3	0
Berazi (Aşiret)	2	0
Hasankeyf (Babası)	2	0
Küçük ?	2	0
Mağrib	2	0
Palu	2	0
Sason (Babası)	2	0
Siverek	2	0
Acem	1	9
Tokat	1	4
Döğer (Aşiret)	1	1
Azaz ?	1	0
Bayatlı (Aşiret)	1	0
Çermik (Babası)	1	0
Gürcü	1	0
Haleb	1	0
Hodbil ?	1	0
İlyas ?	1	0
Kile ?	1	0
Las ?	1	0
Lor	1	0
Meyyafarkin	1	0
Namçe ?	1	0
Pulur	1	0
Sadıtrak ?	1	0
Safed	1	0
Sivas	1	0
Tabari ?	1	0
Tebriz	1	0
Tercan	1	0
Uslub ?	1	0
Zoğal ?	1	0
Hani	0	60
Cıska	0	58
İplice ?	0	48
Selh ?	0	44
Ka'ab ?	0	25
Hidenef ?	0	20
Namse ?	0	19
Haçik	0	17
Berdemlice ?	0	13
Kemah	0	2
Arab	0	1
Çemişgezek	0	1
Trabzon	0	1

Tablo II: 1518-1540 Tarihlerinde Diyarbakır Şehir Merkezindeki Göçmenler (H: Hane / M: Mücerred)

Immigrants in Diyarbakır city center between 1518-1540 (H: Household / M: Bachelor)

Açıklamalar

1. Anadolu'da nüfus artışı konusundaki değerlendirmeler için bakınız (Özel 2006, Erder ve Faroqhi 1979: 322-345, Cook 1972).
2. 15.-17. yüzyıllar arası özelde Akdeniz çevresi ve genelde dünyadaki nüfus artışı konusu ilk defa Fernand Braudel tarafından dile getirilmiştir. Fernand Braudel, (1993: 485-487) 16. yüzyılda her yerde nüfusun arttığını, 1500-1600 arasında Akdeniz nüfusunun kabaca iki katına çıkmış olabileceğini ki bu nüfus artışının yılda %0 7 civarında bir artış hızına denk geldiğini belirtmiştir. Braudel'in bu fikirleri ise Osmanlı Devleti için Ömer Lütfi Barkan (1953: 1-26) tarafından desteklenmiştir.
3. Braudel'e ait tezin Osmanlı Anadolu'su açısından geçerliliği ilk kez üç farklı bölgeye ait verileri tahlil eden Cook (1972) tarafından ayrıntılı olarak sorgulanmıştır. Nitekim, Osman Gümüşçü (2001: 148-153) de, "Acaba Braudel'in ileri sürdüğü artış oranı, Osmanlı İmparatorluğu için de aynen geçerli miydi? Yoksa işin içinde başka problemler mi vardı?" sorusunu sorarak, tahrir defterlerindeki verilerden elde ettiği sonuçlar neticesinde Braudel'in ileri sürdüğü nüfus artışı hızının Anadolu'da biraz daha fazla olduğunu ortaya koymuştur. Fakat, Anadolu'nun farklı yerlerinde farklı coğrafi şartların olması ve kısa mesafelerde çok büyük değişikliklerin olması nedeniyle; her tarafta nüfus artışı yaşanmadığı gibi, artan yerlerde de artış hızının aynı değerlerde olmadığını da ifade etmiştir. Gümüşçü, Larende için yaptığı bu çalışmanın bütün Anadolu'ya genellenebilmesinin ise, ancak aynı tarz çalışmaların yapılması ile mümkün olacağını belirtmiştir. Doktora çalışmamız sırasında incelediğimiz sekiz bölgenin tahrir defterleri veri sonuçları Gümüşçü'nün önermelerini destekler mahiyette olmuştur (Demir 2007: 141-170).
4. Nitekim, Oktay Özel (2006: 223) de Anadolu'nun bazı bölgeleri için bir demografik baskının mevcut olduğunu ifade etmektedir. Cook (1972: 11) da çalışmasında, 16. yüzyıldaki demografik durumun aşırı bir nüfus patlamasından ziyade, nüfus baskısının belirgin bir artışı olduğu sonucuna varmıştır.
5. 16. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen nüfus artışı hakkında gerek ülkemiz gerekse yurtdışında tahrirler kullanılarak yapılmış araştırmalar mevcuttur. Buna rağmen bizim sadece 16. yüzyılın ilk yarısını ele alıp, yüzyılın ikinci yarısını kapsam dışı bırakmamız, bu çalışmanın ana noktası olan "tahrirlerdeki göç verileri"nin yüzyılın ikinci yarısında tutulmuş olan tahrirlerde, nüfus artışı olgusuna karşın, hemen hemen yok denecek kadar az olmasından kaynaklanmaktadır. Genel itibarı ile 16. yüzyılın ilk yarısına ait tahrirlere kıyasla yüzyılın ikinci yarısına ait tahrirlerde göç kayıtlarının çok az olması tahrir emninlerinin bu tür kayıtları göz ardı etmiş olması ile alakalı olabilir (Demir 2007: 230-231).
6. Diyarbakır şehir merkezine ait veriler 12-27. sayfalar arasında bulunmaktadır. 1518 tarihli bu defterin Diyarbakır'la ilgili kısmının tıpkı basımı ve bu kısım ile ilgili bazı değerlendirmeler Mehdi İlhan (2000) tarafından yapılmıştır. Fethin hemen akabinde yapılmış olması dolayısıyla bu tahrirde ait verilerin sıhhati konusunda bazı şüpheler olabilir. Nitekim Güneşoğlu Anadolu'nun Yavuz Sultan Selim tarafından fethi akabinde yapılan 1518 tarihli Diyarbekir Vilayeti tahririnden sonra, Kanuni döneminde 1522-23 tarihlerinde bitirilen yeni bir tahririn yapıldığı bilinmektedir (Ünal 1995: 248). Fakat bu tahrir arşivde mevcut değildir. Yapılmış olan bu tahririn icmali niteliğinde olan ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından tıpkı basımı yayınlanan 998 numaralı defterde (Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 1998) ise Diyarbakır kısmı bulunmamaktadır.
7. Diyarbakır şehir merkezine ait veriler 17-56. sayfalar arasında bulunmaktadır.

8. Bu çalışma sırasında yapmış olduğumuz çıkarımlar tamamen tahrir defterlerindeki mevcut verilere dayanmaktadır. Fakat, tahrir defterlerindeki verilerin kesin hükümler vermek için tam olarak elverişli olduğunu söylemek ise güçtür.
9. Nejat Göyünc (1968: 79) bu tarihteki hristiyan nüfusunun daha fazla artmış olmasını civar köylerden ve kazalardan bir kısım hristiyan halkın gelip şehre yerleşmiş olması ile izah edilebileceğini belirtmiş fakat bu konunun detayına girmemiştir.
10. Nitekim Faroqhi, şehirlerin gelişmesinde sadece devletin politikaları değil, insanların olanakların daha iyi olduğu şehirlere, göçün zorluğuna rağmen, göçmesinin de etkili olduğunu söylemektedir (Faroqhi 1990: 136). Faroqhi'nin göçle ilgili diğer görüşleri için bakınız (Faroqhi 1990: 154). Ayrıca Erder ve Faroqhi (1979: 333), nüfus artışında göçü önemli bir etken olarak görmektedir.
11. Örneğin Erzincan'ın 1516-1530 arası yıllık nüfus artışı %0-1,8 olarak gerçekleşmiştir. Nüfus kaybının boyutunu göstermesi açısından, sadece Tokat ve Sivas şehir-kırında 1520 tarihli deftere göre 110 vergi neferi Erzincanlının bulunması dikkate değerdir (Demir 2007: 150).
12. İlk tahrirde ayrı bir grup olarak yazılmayan fakat ikinci tahrirde ayrı bir cemaat olarak kaydedilen Diyarbakır şehir merkezindeki 'Şemsiler'i Gayrimüslim nüfusa dahil ettiğimiz gibi, Yahudileri de Gayrimüslim nüfusa dahil ettiğimizi belirtmek gerekir.
13. Diyarbakır şehir merkezi ekonomik faaliyetleri için bakınız (İlhan 1992-1994: 47-52). Huricihan İslamoğlu (1991: 172-186) Anadolu'daki nüfus artışını ekonomi bağlamında yorumlamaktadır.
14. Yahudilerin kiliseye bağlanarak yazılmaları idari bir uygulama olabilir.
15. 1540 tarihli defterde iki farklı Yahudi grubu iki farklı kiliseye bağlanmıştır. Bu iki gruptan Meryem kilisesine bağlanmış olan Cema'at-i Tevratı grubunun Diyarbakır'a 1518 tarihinden sonra geldiğini düşünmekteyiz. 43 neferlik bu grubun göçmen olabileceğini düşünmemize rağmen 999 neferlik Gayrimüslim göç verisine dahil edilmemiştir.
16. Mardin'deki Yahudilerin 1526-1540 yılları arasında nüfuslarında bir düşüş söz konusudur. 1526 yılında 131 hane, 103 mücerred, 20 pir-i fani kayıtlı iken 1540 yılında 121 hane, 59 mücerred kayıtlıdır (BOA Td. 998: 6 ve BOA Td. 200: 510-511). Biz 1518 yılında (1526 tarihli defter icmal olduğu için isimleri göremiyoruz) Mardin'de kayıtlı Yahudilerden sadece birine 1540 yılında Diyarbakır Yahudileri içerisinde rastladık. 1518 yılı tahririnde Diyarbakır'da Mardin'den gelmiş 7 nefer Yahudi olduğu göz önüne alındığında 1540 yılında başka Mardinli Yahudiye Diyarbakır'da rastlamamızın nedeni Gayrimüslim isimlerin tahrirlere kaydedilirken telaffuzdan kaynaklı yanlış yazılmaları olabilir.
17. Süleyman Mufil ? (BOA Td. 64: 227 ve BOA Td. 200: 56).
18. Osmanlı devletinin 16. yüzyıl sosyal ve ekonomik tarihi için "tahrir defterleri" çok önemli kaynaklardır. Fakat, tahrir defterleri kullanılarak Osmanlı devletinin 16. yüzyıldaki göç durumu tam anlamıyla sistematik bir şekilde veya metodik anlamda ortaya konmuş değildir. Bu konuda ilk yayın Osman Gümüşçü (2004: 231-248) tarafından yapılmış ve uluslar arası bir dergide yayınlanmıştır. Tahrir defterlerinden yararlanarak göç kayıtlarının çıkarılması için ayrıca Alpaslan Demir'in (2007: 198-247) çalışmasına bakılabilir.
19. Bu başlıklar altında verilen isimler içerisinde nadiren de olsa farklı yerlerden geldiğini gördüğümüz şahıslar olabilmektedir. Örneğin "Cema'at-i Sasoni" başlığı altında 4 nefer Hasankeyfli, 4 nefer Çermikli, 1 nefer Kemahlı kayıtlıdır. Bu çalışmada adı geçen şahıslar Sasonlu olarak değil Hasankeyfli, Çermikli ya da Kemahlı göçmenler olarak değerlendirilmiştir.

20. Diyarbakır eyaleti için bakınız Mehmet Ali Ünal (2004: 567-573) ve İbrahim Yılmazçelik (1997: 217-237).
21. Mardin, Atak, Eğil, Hasankeyf, Dağ, Diyarbakır'a bağlı köyler (Satı Kendi, Fare, Haydarlu, Kırabil, Beyaz, Haçık), Hini, Çermik, Erguni (Erganili anlamına geldiğini düşünmekteyiz), Sason, Siird, Hazro, Genç, Ergani, Cizre, Aşiretler, Harput, Kulp, Savur, Birecik, Çapakçur, Palu, Siverek, Meyyafarkin.
22. Süleymanlı ya da Süleymani olarak geçen bu yerleşmenin Irak'ın kuzeyindeki Süleymaniye kenti olduğunu düşünüyoruz.
23. Acem, Erzincan, Bağdad, Mağrib, Tokat, Gürcü, Haleb, Lor, Pulur, Safed, Sivas, Tebriz, Tercan.
24. 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren Diyarbakır şehri mahalleleri arasında "Siirdi" adında bir mahallenin bulunması dikkate değerdir (Yılmazçelik 1995: 31). Bu mahalle ile, 16. yüzyılda Diyarbakır şehir merkezine göç etmiş olan Siirdliler arasında bir bağ olduğunu düşünmekteyiz.
25. An Dağ, Dağlı gibi tabirlerin Diyarbakır'a yakın dağlardaki yerleşmelerinden şehir merkezine gelen kişileri ifade ettiğini düşünüyoruz.
26. 10'u Mardin'den, 11'i çeşitli aşiretlerden, 5'i Çermik'den, 4'ü Erguni'den, 2'si Siird'den, 1'i Çemişgezek'den ve 1'i Hasankeyf'dendir.
27. Mehdi İlhan da (1992-1994: 61) yaptığı çalışmada Diyarbakır'a bir Hristiyan kitlesi göçünün mevcut olduğunu fakat bu göçün Diyarbakır eyaleti köylerinden mi yoksa bir başka eyaletten mi olduğunu kanıtlanması gerektiğini, bunun da ancak Diyarbakır vilayeti ile diğer vilayetlerin tahrir defterlerinin incelenmesi ile açığa kavuşturulabileceğini ve böyle bir çalışmanın da uzun ve yorucu bir araştırma gerektirdiğini ifade etmektedir.
28. 124'ü Ataklı, 106'sı Sasonlu, 60'ı Gençli, 58'i Cıskalı, 60'ı Hanili, 58'i Hasankeyfli, 56'sı Hazrolu, 23'ü Eğilli, 17'si Haçıklı, 17'si Çermikli, 14'ü Erganili, 11'i Cizreli, 8'i Dağlı, 8'i Mardinli, 4'ü Savurlu ve 2'si Siirdlidir.
29. Diyarbakır şehir merkezine Diyarbakır eyaleti dışından gelen 203 vergi neferi Gayrimüslim göçmenden 130'u Muş'dan, 64'ü Süleymanlı'dan, 4'ü Tokat'tan, 2'si Acem'den, 2'si Kemah'dan, 1'i Erzincan'dan ve 1'i Trabzon'dandır.
30. Lokalize edemediğimiz yani bu gün neresi olduğunu bulamadığımız bu yerler Berdemlice ? (13 vergi neferi), Hidenef ? (20 vergi neferi), İplice ? (48 vergi neferi), Ka'ab ? (25 vergi neferi), Namse ? (19 vergi neferi), Selh ? (44 vergi neferi)'dir.

Kaynaklar

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri (BOA Td.) 200.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri (BOA Td.) 64.
998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kadiriyye Defteri (937/1530) (1998). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. No: 39.
Barkan, Ömer Lütfi (1953). "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi". *Türkiyat Mecmuası X*: 1-26.
Braudel, Fernand (1993). *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. C. 1. Ankara: İmge Yay.
Cook, M. A. (1972). *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*. London: Oxford University Press.
Darkot, Besim (1953-54). "Türkiye'de Nüfus Hareketleri". *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi 2* (5-6): 3-22.

- Demir, Alpaslan (2007). *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Erder, Leila and Suraiya Faroqhi (1979). "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620". *Middle Eastern Studies* 15 (3): 322-345.
- Erpolat, Mehmet Salih (2004). "XVI. Yüzyılın Başlarında Diyarbakır Eyaletinde Viran Köyler Meselesi". *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*. Diyarbakır: 591-598.
- Faroqhi, Suraiya (1990). "Towns, Agriculture And The State In Sixteenth-Century Ottoman Anatolia". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXXIII: 125-156.
- Göyünç, Nejat (1968). "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi II* (7): 76-80.
- Gümüşçü, Osman (2001). *XVI. Yüzyılda Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*. Ankara: TTK Yay.
- _____(2004). "Internal Migration in Sixteenth Century Anatolia". *Journal of Historical Geography* 30 (2): 231-248.
- Gürtan, Kenan (1969). *Demografik Analiz Metodları*. İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay.
- İlhan, Mehdi (1992-1994). "1518 ve 1540 Tarihli Mufassal Tahrir Defterlerine Göre Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları". *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* XVI (27): 45-114.
- İlhan, Mehdi (2000). *Amid* (Diyarbakır). Ankara: TTK Yay.
- İslamoğlu-İnan, Huricihan (1991). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. Ankara: İletişim Yay.
- Kılıç, Orhan (1999). *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*. Ankara: Tamga Yay.
- Kütükoğlu, Bekir (1993). *Osmanlı İnan Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yay.
- Öz, Mehmet (1993). "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskan ve Nüfus (1485-1576)". *Belleten* LVII (219): 509-537.
- Özel, Oktay (2006). "Nüfus Baskısından Krize: 16-17. Yüzyıllarda Anadolu'nun Demografi Tarihine Bir Bakış". *VIII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Bildirileri*. Morrisville: Lulu Pres: 219-227.
- Savaş, Ali İbrahim (2004). "Osmanlı ve Safevi Hükümetlerinin Batı İle Diplomatik İlişkileri". *X-XX. Yüzyıl Osmanlı-İnan İlişkileri Sempozyumu*. 7-11 Mart. İsfahan-İnan.
- Ünal, Mehmet Ali (1995). "Tahrir Defterlerindeki Bilgilerin Güvenilirliği". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1: 295-300.
- _____(2004). "Diyarbakır'da Osmanlı Hakimiyetinin ve Diyarbakır Beylerbeyliğinin Kurulması". *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*. Diyarbakır: 567-573.
- Yılmazçelik, İbrahim (1995). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: TTK Yay.
- _____(1997). "XVII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması". *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* 29: 217-237.

The Effect of Immigration on Diyarbakır City Demography in the First Half of the 16th Century

Alpaslan Demir*

Abstract: *Tahrir* Registers have a distinctive importance in all existing archival records since they contain data concerning the Ottoman Empire's administrative, social and economic structure. In the light of *Tahrir Registers*, many Ottoman cities have been analyzed with regard to their socio-economic structure. Although immigration is a very important issue, in studies carried out on regions remaining within the boundaries of Turkey, it has either not been analyzed or been passed over lightly in one or two paragraphs without providing any statistical data.

It can be argued that a demographic change occurred in 16th century Anatolia. This study focuses on Diyarbakır (Amid), one of the biggest and most strategically important cities of Anatolia in the first half of the 16th century, looking into the kinds of alterations Diyarbakır (Amid) city population went through and analyzing the causes of these alterations within the framework of *Tahrir* Registers.

Key Words: Diyarbakır, *Tahrir* Registers, demography, immigration, 16th century.

---

* Gaziosmanpaşa University, Faculty of Science and Letters, Department of History / TOKAT
alpaslandemir@yahoo.com

Влияние миграционных процессов на демографию города Диярбакыр (Амид) в первой половине XVI века

Алпарслан Демир*

Резюме: Реестр переписи имеет особую важность среди архивных источников с точки зрения содержания данных об административной и социально-экономической структуре Османского государства. В свете реестра переписи была проанализирована социально-экономическая структура большинства османских городов. Несмотря на то, что миграционные процессы являются очень важным вопросом, в исследованиях, выполненных в пределах границ Турции, они либо совсем не проанализированы либо их описание ограничено одним-двумя параграфами без содержания статистических данных.

Можно сказать, что в Анатолии XVI век был периодом демографических изменений. В первой половине XVI века Диярбакыр (Амид) являлся одним из самых больших и стратегических городов Анатолии, который и стал предметом этого исследования. Согласно данным реестра переписи, исследованы изменения в городском населении Диярбакыра (Амид) и его причины.

Ключевые Слова: Диярбакыр (Амид), реестр переписи, демография, миграция, XVI век.

---

* Университета Газиосманпаша, факультет литературы и естественных наук, кафедра истории / Токал
alpaslandemirtr@yahoo.com

SSCB'nin Dağılımıyla Bağımsızlığına Kavuşan Ülkelerde Sosyo-Ekonomik Benzerlik Analizi

Mehmet Gürbüz*
Murat Karabulut*

Özet: Bu araştırmada, SSCB'nin dağılımıyla bağımsızlığına kavuşan 15 ülkeye ait 36 sosyo-ekonomik değişken kullanılarak, aynı yapıyı gösteren homojen ülke gruplarının belirlenmesine ve hangi ülkelerin birbirlerine daha çok benzediğinin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır. Bunun için "Hiyerarşik Küme Analizi" adı verilen istatistiksel yöntemin kullanılması uygun görülmüştür. Analiz sonuçları, Dendrogram ve Aglomeratif Çizelgeyle de desteklenmiştir. Analizde mesafe olarak kullanılan Kareli Öklid ve Pearson Yakınlık Matrisi ölçütlerine göre birbirlerine en çok benzeyen ülkeler de belirlenmiştir. Yapılan analiz sonuçlarına göre; genel olarak Baltık, Doğu Avrupa, Kafkas ve Orta Asya ülkeleri kendi içlerinde birbirlerine daha çok benzemektedir. Bu benzerlikte coğrafi özelliklerin yanında, tarihi, siyasi, kültürel ve ekonomik politikaların etkili olduğu görülmektedir. Aglomeratif çizelgede katsayıya göre birbirlerine en çok benzeyen ülkeler Litvanya-Latviya, en az benzeyen ülkeler ise Azerbaycan-Estonya'dır. Rusya, alanının büyüklüğü, nüfusunun fazlalığı gibi özelliklerin büyük ölçüde belirlediği bazı sosyo-ekonomik veriler bakımından diğer ülkelere hemen hiç benzemektedir.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Hiyerarşik Küme Analizi, Sosyo-Ekonomik Benzerlik.

1. Giriş

Ülkelerin gelişme düzeylerini tarihsel, ekonomik, sosyal, coğrafi, iklimsel ve stratejik faktörler belirlemekte; bu faktörlere bağlı olarak ülkeler arası benzerlik ve farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Ülkeler arasında veya bir ülkenin bölgeleri arasında görülen her türlü eşitsizlikler bölgesel dengesizlik olarak nitelendirilmekte ve bu dengesizlikler sosyo-ekonomik gelişmişlik farkını ortaya çıkarmaktadır. Dünyada tarih boyunca var olan ülkeler arası sosyo-ekonomik gelişmişlik farkı, 18. yüzyılda endüstri devrimi ile artmaya başlamış

---

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi / KAHRAMANMARAŞ
mgurbuz@ksu.edu.tr
mkarabulut@ksu.edu.tr

ve bu artış II. Dünya Savaşı sonrası daha da hızlanmıştır. Günümüzde, gelişmişlik farkının fazla olduğu bölgelerden biri de, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşan ülkeler arasında görülmektedir.

V-VI. yüzyıldan itibaren Karadeniz ile Baltık denizi arasında kabileler halinde yaşayan Slav ırkına mensup olan Ruslar, IX. yüzyılın sonunda merkezi Kiev olan Drevniy Rus devletini kurmuşlar; çeşitli mücadeleler sonucunda, 1582'de Sibirya'yı, 1654'de Ukrayna'yı, daha sonra Belarus ve Litvanya'yı, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Güney Kafkasya ve Türkistan bölgelerini ele geçirerek sınırlarını genişletmişlerdir (Purtaş 2005: 10-14). Bu yayılma hareketi sonucunda birçok millet Rusyanın sınırları içerisine dahil olmuş ve Rusya bir imparatorluk haline gelmiştir. 1918-1922 yılları arasında Bolşevikler Rus İmparatorluğu üzerinde askeri müdahalelerle hakimiyet kurmaya çalışmışlar ve 30 Aralık 1922'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni resmen ilan etmişlerdir. SSCB ilk kurulduğunda 4 cumhuriyetten oluşurken, 1936 yılında bazı idari düzenlemelerle cumhuriyet sayısı 12'ye çıkmış; II. Dünya Savaşı sırasında Baltık cumhuriyetleri işgal edilerek SSCB'ye katılmış, böylece cumhuriyet sayısı 15'e yükselmiş ve SSCB, bu tarihten 1991 yılına kadar 15 cumhuriyetten oluşan sözde federal, ancak fiilen üniter bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür (Purtaş 2005: 27). SSCB 1991 yılında resmen dağılmış ve 15 cumhuriyet bağımsızlığına kavuşmuştur.

Bir zamanlar Pasifik Okyanusu'ndan Baltık Denizi'ne, kuzey kutbundan Karakum Çölü'ne kadar uzanan 22.4 milyon km² alanda 286.7 milyon nüfus barındıran SSCB, 1930'larda başlayan ağır sanayileşme politikaları ile %14'lük büyüme hızına ulaşmış ve kısa zamanda sanayi devi haline gelmiştir (Ağdaş 2006: 2). Bu yıllarda sanayileşmeyi kalkınma ile özdeş tutan SSCB, sanayinin hammadde ihtiyacını temin için Türk cumhuriyetlerindeki hammadde kaynaklarını kontrol altına almaya önem vermiştir (Uludağ ve Mehmedov 1992: 259). SSCB'de hammaddeler çıktığı yerde işlemek yerine, merkezde işleme yoluna gidilmiş ve bu politikalar sayesinde endüstri tesisleri daha çok merkezde yer alan Slav cumhuriyetlerinde kurulmuştur. Türk cumhuriyetleri daha ziyade tarıma yönlendirilmiş ve tarım politikası pamuk üretimini artırma, yeni ekim alanları kazanma ve suni sulama yöntemlerine geçme şeklinde olmuştur (Uludağ ve Mehmedov 1992:260).

Sovyet insanı yaratılması ve milli kimlik bilincinin zayıflatılmasına yönelik 70 yıllık Sovyet Milletler Politikası SSCB'ni Rus olmayanlara yaşam hakkının tanınmadığı bir ülke haline getirmiştir (Purtaş 2005: 19). Bu uygulamalar SSCB'deki milletleri birbirine yaklaştırarak yaşamak yerine uzaklaştırarak yaşamayı tercih etmelerine neden olmuştur (Uludağ ve Mehmedov 1992: 238).

SSCB'de 1950'li yıllardan itibaren dış dünya ile ilişkiler artmış, birlik içerisinde iletişim gelişmiş, etnik sorunlar farklı boyutlar kazanmış ve Rus dışındaki uluslar giderek güçlenmeye başlamıştır (Uludağ ve Mehmedov 1992: 239). 1970'li yıllardan itibaren SSCB, çeşitli siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel olaylar nedeniyle (gerekli modernizasyonun yapılamaması, teknoloji ve kalitenin geri planda kalması, arz-talep dengelerinin kurulamaması, tarım sektöründeki yanlış politikalar) çözülmeye başlamış, merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte sosyalist anlayış iflas etmiştir (Ağdaş 2006: 2). 1989 yılında Doğu Avrupa'da yaşanan devrim, çok yüksek düzeyde bir politik bağımsızlık ve ekonomik etkinlik kazanma arzusu ile yönetilmiş; bu olay hem sosyalist dış ticaret sisteminin, hem de bölgesel ekonomik entegrasyon olan COMECON'un çöküşüne yol açmıştır (Uludağ ve Mehmedov 1992: 369). Bu gelişmelerin ardından, SSCB çözülme sürecine girmiş ve SSCB tam olarak milli sınırlara göre dağılmıştır (Purtaş 2005: 3). Rus olmayan milletler, başta Baltık devletleri olmak üzere bağımsızlıklarını kazanma çabasına girişmişler; bu gelişmelerden diğer cumhuriyetler de etkilenmiş ve Türk Cumhuriyetleri 1990 yılında egemenliklerini, 1991 yılında ise bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir (Bilge 1995). Bu sürecin sonucunda 1 Ocak 1992'de SSCB resmen ortadan kalkmıştır (İbrahimov ve Özözen 2002: 177).

SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan ülkeler, bağımsızlık öncesi izlenen politikalar nedeniyle sosyo-ekonomik ve kültürel olarak farklı özellikler göstermektedir. Bu ülkeler coğrafi olarak, Doğu Avrupa (Rusya, Belarus, Ukrayna, Moldova), Baltık (Estonya, Latviya, Litvanya), Kafkasya (Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan) ve Orta Asya ülkelerinden (Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan) oluşmaktadır. Aynı zamanda bu bölgede ırk olarak Ruslar, Slavlar, Türkler, Gürcüler ve Ermeniler, din olarak Katolikler, Ortodokslar, Gregoryenler ve Müslümanlar yaşamaktadır.

Bu çalışmada, SSCB'nin dağılması sonucu bağımsızlığına kavuşan ülkelerde sosyo-ekonomik değişkenlerdeki farklılıklara rağmen ülkeler arasındaki benzerlikleri belirlemek amacıyla hiyerarşik kümeleme analizi uygulanmış ve analiz edilmiştir. Çünkü, tüm dünyada olduğu gibi bu ülkelerde de ülke ve bölgeler arasında dengelerin sağlanması siyasi istikrar adına çok önem arz etmektedir.

2. Kullanılan Veriler ve Yöntem

Bu çalışmada, SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşan on beş ülkenin sahip olduğu çeşitli sosyo-ekonomik değişkenler (Tablo 1) kullanılarak ülkelerin benzerlik düzeyleri belirlenmeye çalışılmıştır. Ülkelerin benzerlik düzeylerini belirlemek için hiyerarşik kümeleme (*kluster*) analizi uygulanmıştır. Çünkü bu yöntemi kullanarak benzer özelliğe sahip objeleri veya olayları sınıf

landırmak mümkündür (Koç 2001). Bu analizde kümeleri oluşturan üyelerin (objelerin) hangileri olacağı önceden bilinmemektedir. Bu nedenledir ki, kümeleme analizinin ana hedefi birbirinden farklı homojen kümelerin tanınması veya belirlenmesidir. Kümeleme analizinde, grupların oluşması sırasında birbirine yakınlık veya uzaklık (mesafe) dikkate alınır. Bu işlem yapılırken kareli Öklid mesafesi ve Pearson yakınlık matrisi kullanılmıştır. Bu yöntemde değişkenlerin ölçek seviyeleri sonucu doğrudan etkilemektedir. Bu dezavantajı (birim farklılığını) ortadan kaldırmak için, bütün değişkenleri standardize forma getirmek gerekir. Bu nedenle ham değerler SPSS programı kullanılarak “0” ile “1” arasında standardize edilmiştir.

Tablo 1. *Çalışmada Kullanılan Sosyo-Ekonomik ve Çevresel Değişkenler*

Kullanılan sosyo-ekonomik değişkenler	
1- Ortalama yaşam süresi (yıl)	19- Kişi başına enerji tüketimi (kwh)
2- Nüfus	20- Kişi başına sağlık harcamaları (\$)
3- Nüfus artış hızı (%)	21- Bir yaşın altındaki çocuklarda kızamık aşısı aşılama oranı (%)
4- Doğum oranı (‰)	22- Beş yaşın altındaki çocuklarda ölüm oranı (‰)
5- Çocuk ölüm oranı (‰)	23- İnsani gelişmişlik endeksi
6- 0-14 yaştaki nüfus oranı (%)	24- Milli gelirden eğitime ayrılan pay %
7- 65 ve yukarı yaştaki nüfus oranı (%)	25- Eğitim endeksi
8- Şehir nüfus oranı (%)	26- Kişi başına milli gelir (\$)
9- Okur yazar oranı (%)	27- Milli gelir endeksi
10- Enflasyon (%)	28- Milli gelir (\$)
11- İşsizlik oranı (%)	29- Satın alma gücüne göre milli gelir (\$)
12- Tarımda çalışanların toplam istihdama oranı (%)	30- Satın alma gücüne göre kişi başına milli gelir (\$)
13- Sanayide çalışanların toplam istihdama oranı (%)	31- HIV virüsü taşıyanların oranı (‰)
14- Hizmette çalışanların toplam istihdama oranı (%)	32- 15-64 yaş arasında HIV virüsü oranı (‰)
15- İhracat (milyar \$)	33- Yüz bin kişiye düşen doktor sayısı
16- Ticarete çalışanların toplam istihdama oranı (%)	34- Çalışan kadınların oranı (%)
17- İthalat (milyar \$)	35- Nüfusun su kaynaklarına ulaşılma oranı (%)
18- İhracatın ithalatı karşılama oranı (%)	36- İçme suyu temin oranı (%)

Ülkeler arasındaki benzerlik mesafesi aglomeratif hiyerarşik küme analizi ile hesaplanmıştır. Bu yöntemde küme, her bir ülkeyi gruplandırarak işleme başlar ve gruplar hiyerarşik devam eder; bu durum büyük bir küme oluştu-

runcaya kadar sürer. İşlemin başında gözlem sayısından 1 eksik sayıda küme mevcuttur. Daha sonra birinci basamakta birbirine en çok benzeyen ülkeler bir küme oluştururken, ardından buna yeni bir ülke veya başka ülkelerin oluşturduğu yeni bir küme eklenir ve böylece üçüncü bir küme oluşmuş olur. Küme bir kez oluştuktan sonra tekrar ayrılmaz, aksine diğer kümelerle birleşir. Bu nedenle aglomeratif hiyerarşik küme sisteminde gruplar bölünüp yenilerinin oluşması hiçbir zaman gerçekleşmez. Örneğin; iki ülke bir birlik oluşturmuş ise işlemler süresince bu iki ülke hiçbir zaman birbirinden ayrılmaz ancak yeni ülkeler bu gruba ilave olabilirler.

Küme veya grupların kombinasyonu için *basit bağlantı* veya *en yakın komşu tekniği* seçilmiştir. Bu teknikte ilk iki ülke en küçük mesafeyi ve en büyük benzerliği meydana getirerek birinci kümeyi oluşturur. Daha sonra bunlara en yakın olan diğer kümeler sırayla eklenir.

Hiyerarşik kümeleme sonuçlarını göstermede *dendrogram yöntemi* kullanılmıştır. Dendrogram soldan sağa 0-25 birim olarak ölçeklendirilmiştir. Dendrogramdaki yatay çizgiler mesafeyi, dikey çizgiler ise birleşen kümeleri göstermektedir. Ölçek üzerinde kümelerin birleşme noktaları, hangi grupların oluştuğunu gösterdiği gibi, aynı zamanda aralarındaki mesafeyi de göstermektedir. Araştırmada bu yöntemin uygulanması sonucunda ülkeler 0-25 birim arasındaki ölçeklendirilmiş mesafelerde gruplandırılmıştır .

Bu çalışmada *Pearson yakınlık matrisi* kullanılarak ülkeler arasındaki yakınlıklar tespit edilmiştir. Yakınlık matrisinde mesafe +1 ile -1 arasında değişmektedir. Sosyo-ekonomik kriterler bakımından ülkeler birbirlerine yaklaştıkça yakınlık matrisi +1'e, uzaklaştıkça ise -1'e yaklaşmaktadır.

Çalışmada istatistiksel hesaplamalar için SPSS Windows 11.0 programı, elde edilen sonuçların haritalanması sırasında ise ArcGIS 9.1 yazılımı kullanılmıştır. Üretilen haritalar sayesinde ülkeler arasındaki mevcut benzerliklerin ve farklılıkların görsel olarak daha iyi algılanması sağlanmıştır.

3. Bulgular ve Tartışma

3.1. Ülkelerin Sosyo-Ekonomik Özellikleri

Rusya'da gerçekleştirilen Bolşevik Devrimi ile uygulanmaya başlanan sosyalist ekonomik sistem sayesinde bu ülkelerde merkezi planlama ekonomisi hakim olmuştur (Kar vd. 2006). SSCB, merkezi planlama ekonomisi ile Doğu Bloku ile, birliği oluşturan cumhuriyetleri ve özerk bölgeleri birbirine entegre hale getirmeye amaçlamış; böylece ülkelerin kendi kendilerine yeterli olmaması sağlanarak birliğin geleceği güvence altına alınmaya çalışılmıştır (Avşar ve Solak 1994: 95). Bu amaçla, bir ülkede üretilen hammadde diğer ülkede ara mamul haline getirilmiş, nihai ürün çoğunlukla Ukrayna ve Rusya'da elde edilmiştir (Demirkan 1993). Ancak, bu planlama ekonomisinde

etnik faktörün önemini koruması ve etnik dağılımın gündemde olması yönetim kararlarını büyük ölçüde etkilemiş (Uludağ ve Mehmedov 1992: 238); Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri hammadde üretimi (tarımsal ürünler ve enerji) ve askeri amaçlı kullanılırken, Rusya ve Slav Cumhuriyetlerinde sanayi geliştirilmiştir. Bu şekildeki uygulamaların sonucunda ortaya çıkan ikili ekonomik yapı cumhuriyetler ve bölgeler arası sosyo-ekonomik farklılıkları ortaya çıkarmıştır (Akçalı 2002: 19). Bu uygulamaların bir sonucu olarak, SSCB döneminde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Kafkas ülkeleri az gelişmiş ve sosyal olanaklar bakımından geri kalmış iken, Baltık ve Doğu Avrupa ülkeleri (Moldova hariç) sosyo-ekonomik bakımdan daha ileri duruma gelmişlerdir (Gumpel 1998). Bu dönemde Rusya Federasyonu, en geniş yüz ölçüme, en fazla nüfusa, en güçlü ekonomiye sahip bulunan ülke olmuş ve büyük siyasi güç olarak ortaya çıkmıştır (Purtaş 2005: 6). Diğer Doğu Avrupa ve Baltık ülkeleri de Rusya'nın kayırmacı politikasından yararlanmışlar ve sosyo-ekonomik bakımdan daha iyi duruma gelmişlerdir. Bu dönemde Orta Asya Türk cumhuriyetleri sahip oldukları doğal kaynaklar ile Sovyet ekonomisinin önemli tamamlayıcısı olmasına rağmen birlik içerisinde en fakir durumda kalmışlardır (Yüce ve Özbek 2005).

Uludağ ve Mehmedov'un (1992) belirttiğine göre; SSCB milli gelir verileri göz önüne alındığında, Rusya fevkalade büyük kazanan, Litvanya ve Estonya küçük ölçüde, Belarus ve Azerbaycan ise büyük ölçüde kaybeden olmuştur. Bu politikalar sonucunda, 1991 yılında bağımsız olan 15 ülke içerisinde Rusya, en hakim duruma gelmiş, toplam birlik nüfusunun %51'ine, toplam yüzölçümün %76'sına, üretime yönelik sermaye birikiminin %61'ine, net maddi üretimin (milli gelir) %59'una sahip olmuştur. 1989 yılında net maddi üretim Rusya'da 412, Doğu Avrupa cumhuriyetlerinde 139, Baltık ülkelerinde 21, Kafkas ülkelerinde 30, Orta Asya ülkelerinde ise 69 milyar Ruble; sermaye birikimi ise sırasıyla; 113, 360, 58, 67, 210 milyar Ruble olmuştur. Kişi başına üretim, Rusya'da 5500, Baltık ülkelerinde 5300, Kafkas ülkelerinde 5000, Orta Asya ülkelerinde ise 4600 Ruble'dir. 1990 yılı dış ticaret dengesi bakımından sadece Rusya (32,11 milyon Ruble) ve Azerbaycan'da (0,55 milyon Ruble) fazlalık varken diğer ülkeler açık vermekte, cumhuriyetler arası ticaret dengesinde ise Belarus (0,95 milyar Ruble), Özbekistan (3,99 milyar Ruble), Kazakistan (8,48 milyar Ruble), Gürcistan (0,38 milyar Ruble) ve Azerbaycan (1,93 milyar Ruble) artı durumda olup diğer ülkeler eksi durumdadır (Uludağ ve Mehmedov 1992: 369-379).

Bu verilerden anlaşıldığı gibi, SSCB döneminde uygulanan merkezi ekonomik politikalara rağmen cumhuriyetler arasında önemli farklılıklar oluşmuş ve hayat standartları cumhuriyetler arasında büyük değişiklikler göstermiştir. Türk cumhuriyetlerinde bağımsızlıklarından bir yıl sonra kişi başına düşen milli gelir

SSCB ortalamasının yarısından daha az olup, birlikten ayrılan ülkeler içerisinde en az olan ülkelerdir (Yüce ve Özbek 2005). Aynı geri kalmışlık ulaşım, haberleşme, altyapı, eğitim, sağlık açısından da geçerli olup, bebek ölümlerinin oldukça fazla ve yaşam süresinin diğer cumhuriyetlere göre daha kısa olduğu görülmektedir (Yüce ve Özbek 2005). 1992 yılında bebek ölüm oranları Slav cumhuriyetlerinde %14, Baltık Cumhuriyetlerinde %12, Kafkas Cumhuriyetlerinde %19 iken Orta Asya Cumhuriyetlerinde %35 olarak gerçekleşmiştir. 1990 yılı İnsani Gelişmişlik Endeksine göre Rusya Federasyonu 62., Kazakistan 80., Türkmenistan 97., Azerbaycan 101., Kırgızistan 109., Özbekistan 111., Tacikistan 122. sırada yer almaktadır (Yüce ve Özbek 2005). Yoksulluk sorunu bu ülkelerin adeta kaderi haline gelmiş ve bu durum Orta Asya halkını hem ekonomik, hem de sosyo-kültürel açıdan geri bırakmıştır. Genel olarak petrol, doğal gaz ve altın gibi doğal kaynaklara sahip olan Orta Asya ülkelerinin ekonomik yapıları beklenenin oldukça gerisinde olmakla birlikte, birbirleri arasında da büyük farklılıklar oluşmuştur (Arı 1996).

SSCB'nin dağılması sonucu bağımsızlığına kavuşan ülkeler merkezi plana dayanan karar alma mekanizmalarını terk edip serbest piyasa ekonomisine yönelmişler ve geçiş ekonomisi uygulamaya başlamışlardır (Kar vd. 2006). Bunun yanında, ulusal ekonomiyi inşa etme, ekonomik kaynakların kontrolü ve ülke ekonomisinin idaresine sahip çıkmak gibi son derece önemli süreci de gerçekleştirmek durumunda kalmışlardır (Ağdaş 2006: 4). Bu ülkeler, bağımsız devlet olma özelliklerini kazanma ve merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine dönüşüm sürecinin sıkıntılarını bir anda yaşamışlardır. Bu sıkıntılara kendi yaptıkları reform hataları da eklenince büyük üretim düşüşü yaşanmış, temel iktisadi göstergeler 1970'teki düzeye gerilemiş ve 1991-1995 yılları ekonomik reformdan çok ekonomik krizle mücadele yılları olmuştur (Yüce ve Özbek 2005). Bu durum, halkın yaşam standardını daha da düşürmüştü ve 1988 yılında Orta Asya'da yaşayan insanların yirmi beşte biri tam anlamıyla yoksul durumda yaşarken, 1998 yılında nüfusun beşte biri yoksul duruma düşmüştü (Yüce ve Özbek 2005). Kafkasya ve Orta Asya geçiş ekonomilerinin yaşadığı daralma diğer ülkelere göre daha ciddi olmuş ve üretim kayıpları 1990-2000 döneminde, Özbekistan için %17, Kazakistan %39, Türkmenistan %48, Kırgızistan %50, Tacikistan %60 ve Azerbaycan %63 oranlarında gerilemiştir (Kar vd. 2006). Üretimde görülen bu daralma eski dönemdeki talebi bile karşılayamaz duruma gelmiş, fiyatlar çok hızlı artmış ve enflasyon hızla yükselmiştir. 1995 yılında enflasyon oranları Belarus'da %709,3, Tacikistan'da %443,1, Azerbaycan'da %411,8 gibi yüksek iken, Latviya'da %25, Estonya'da %29, Moldova'da %30 olarak diğer ülkelere göre daha düşüktür (Kar vd. 2006). Orta Asya Türk Cumhuriyetleri bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından itibaren 1995 yılına kadar ekonomik büyümenin gelişimi hep eksi değerlerde kalmış, 1996 yılından itibaren

(Türkmenistan 1998 yılından itibaren) artı değere geçmiştir (Ağdaş 2006: 32). Türkmenistan'ın daha sonra artı değere geçmesinde SSCB dönemindeki ekonomik modelden olumsuz olarak en çok etkilenen Türk Cumhuriyeti olması etkili olmuştur (Elibüyük ve Altıbayev 2002: 44). Orta Asya ülkelerinin tekrar toparlanmaları yaklaşık on yıl almış, Baltık ülkeleri Avrupa Birliği'ne coğrafi ve politik yakınlıklarından dolayı daha hızlı bir şekilde toparlanmıştır. Bu sosyo-ekonomik gelişmeler sonucunda enflasyon hızla düşerek 2004 yılında Belarus'da %18,3, Tacikistan'da %7,2, Azerbaycan'da %6,7, Latviya'da %6,3, Estonya'da %3,1, Litvanya'da %1,1 olmuştur (Kar vd. 2006).

Bu ülkelerin ekonomilerinde bir liberalleşme dönemi yaşanmış, 1989 yılında liberalizasyon endeksi (0-1 arası) tüm ülkelerde 0,25 iken, 2000 yılında Baltık ülkelerinde 0,92, Kafkas ülkelerinde (Azerbaycan hariç) 0,50, Doğu Avrupa ülkelerinden Belarus'da 0,17, Rusya'da 0,33, Ukrayna'da 0,50, Moldova'da 0,67, Türk cumhuriyetlerinden Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'da 0,25, Tacikistan'da 0,17 ve Özbekistan'da 0,08 olmuştur (Kar vd. 2006). Bu ülkelerde liberalleşme ile ekonomik büyüme arasında yakın bir ilişki tespit edilmiş ve liberalizasyon politikalarını kararlı bir şekilde hızla gerçekleştiren ülkelerin ekonomik büyümeye diğerlerine oranla daha hızlı geçtiği görülmüştür (Kar vd. 2006). Bu verilerden anlaşıldığı gibi AB'ye üyelik perspektifi içinde olan Baltık ülkelerinin AB ülkeleri ekonomileri ile bütünleşme konularında ciddi ilerlemeler kaydettiği, bu gelişmeleri Moldova, Ermenistan ve Ukrayna'nın takip ettiği görülmektedir.

Bu değerlendirmelerden anlaşıldığı gibi, bu ülkeler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra her konuda bir geçiş süreci yaşanmış, ülkelerdeki bu geçiş süreci ekonomik, sosyal ve siyasal açılardan bir çok sorunu beraberinde getirmiş ve bu dönemi her ülke farklı şekilde yaşamıştır. Bu ülkelerde, SSCB döneminde uygulanan sosyo-ekonomik politikalar, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra uygulamış oldukları geçiş ekonomileri, dış yardım, doğrudan sermaye girişi ve reformları (liberalleşme) etkileyen siyasal nedenler ülkeler arasında sosyo-ekonomik farklılıkların kapanmasına engel olmuştur. Hâlâ bu ülkelerde önemli sosyo-ekonomik farklılıklar yaşanmakta ve bu farklılıkları belirleyen bazı kriterlerden; insani gelişmişlik endeksi 0,858-0,652, kişi başına milli gelir 9732-355 \$, kişi başına sağlık harcamaları 754-71 \$ arasında değişmektedir (Tablo 2). Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin tamamında kişi başına milli gelir 4000 \$'ın altında iken Baltık ülkelerinde 7000 \$'ın üzerindedir. Bu veriler, ülkeler arasındaki sosyo-ekonomik farklılıkları, dolayısıyla benzerlikleri ortaya koyması açısından önem taşımaktadır.

Tablo 2. Ülkelerin Sosyo-Ekonomik ve Çevresel Özellikleri

ÜLKELER	Yaşam Süresi	Harita	N. Art. Hız (%)	Doğum O. (%0)	Şehir H.O. (%)	99,8 Okur. Yazar O. (%)	Enflasyon (%)	İstisnâk O. (%)	Tr. Çal. Top. İst. O. (%)	Sarı Çal. Top. İst. O. (%)	Hiz. Çal. Top. İst. O. (%)	Tar. Çal. Top. İst. O. (%)	İncel. (ml.\$)	İthalat (ml.\$)	Harith. Kay. O. (%)	K. B.ç. En. Tük. (mwh)	K. B.ç. S.ğ. Har. (\$)	1 Y.ç. Al. Ço. Kız. A.ç. O. (%)
Estonya	71,6	1416000	-0,4	9,2	69	99,8	4,4	4,5	21,0	20,0	69,0	11,0	9,88	12,03	80,5	5202,0	682	95,1
Letonya	71,8	2274735	-0,6	9,4	66	99,7	2,5	6,5	13,0	19,0	68,0	13,0	6,98	10,33	67,6	2801,0	678	99
Latvya	72,5	3385906	-0,3	8,87	67	99,6	1,2	3,7	15,8	28,2	56,0	15,8	14,64	18,25	80,2	2617,0	754	98
Rusya	65,2	14978000	-0,4	10,1	73	99,4	17,7	6,6	10,8	29,1	60,1	10,8	31,76	171,5	185,2	6649,0	551	98
Belarus	68,2	10293011	-0,4	9,5	71	99,6	75,2	1,6	14,0	34,7	51,3	14,0	19,61	21,12	92,9	3193,0	570	99
Ukrayna	66,1	48396000	-0,7	9,9	68	99,4	11,5	4,0	25,0	20,0	55,0	25,0	38,88	44,11	88,1	3929,0	305	99
Moldova	68,1	4433000	-0,2	14,3	41	99,1	12,7	7,3	40,7	12,1	47,2	40,7	1,02	2,65	38,5	973,0	177	94
Gürcistan	70,6	4961000	-0,3	11,8	57	100	4,8	12,6	40,0	20,0	40,0	40,0	1,761	3,32	33,0	1836,0	174	73
Ermenistan	71,6	3330000	0,2	12,6	67	99,4	1,4	7,4	45,0	25,0	30,0	45,0	1,056	1,684	62,7	1471,0	302	91
Azerbaycan	67	7800000	1,0	19,3	52	98,8	2,2	1,2	41,0	7,0	52,0	41,0	12,51	5,176	241,7	2333,0	140	97
Kazakistan	63,4	16742000	0,8	18,4	36	99,5	8,5	7,4	20,0	30,0	50,0	20,0	33,55	22,0	161,6	3873,0	315	95
Türkmenistan	62,5	4689000	1,9	28,0	45	98,8	10,4	60,0	49,2	13,8	37,0	48,2	5,421	3,939	137,6	1772,0	221	88
Özbekistan	66,6	25564000	1,8	26,1	37	99,3	39,9	10,0	44,0	20,0	36,0	44,0	5,51	3,99	138,1	1692,0	159	97
Tacikistan	63,7	6720000	2,4	32,8	28	99,5	23,3	12,0	67,2	7,5	25,3	67,2	1,16	1,513	76,7	2219,0	71	84
Kırgızistan	67,1	4822000	1,7	26,1	34	98,7	7,9	18,0	55,0	15,0	30,0	55,0	0,701	1,177	39,6	1283,0	161	98

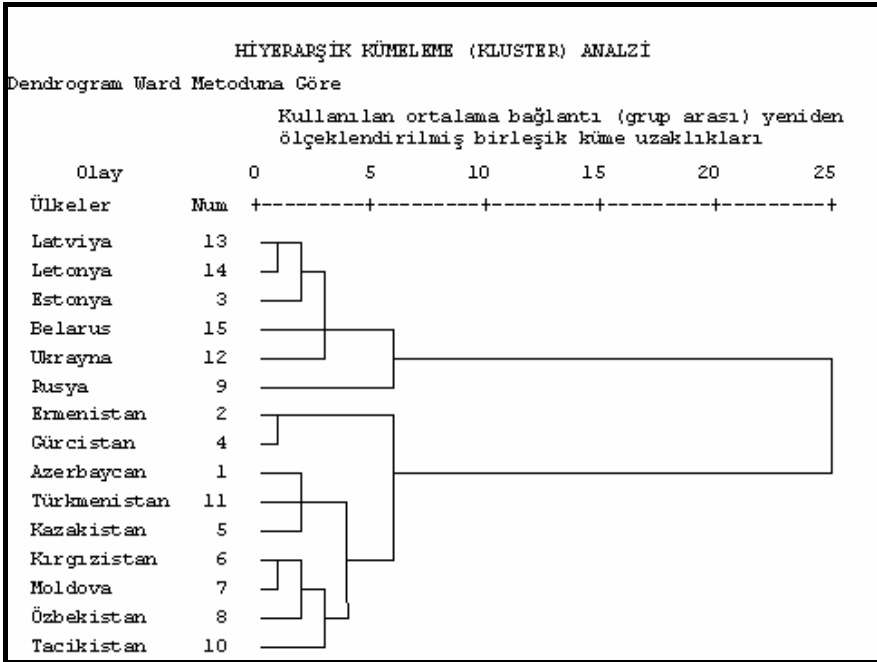
ÜLKELER	G. ve + Nüf. O. (%)	İre. Gay. El.	M. Gel. Eğ. A.ç. Pay (%)	Eğit. İnd.	K. B.ç. Mil. Gel. (\$)	Mil. Gel. El.	Mil. Gel. (\$)	Sat. Al. Güc. Mil. Gel. (\$)	K. B.ç. Sat. G. Mil. G1. (\$)	Ço. Ö. O. (%)	Hiv. Vir. Tap. O. (%)	14-65 Yaş. Hiv. Vir. T.O. (%)	0-14 Yaş. n.O. (%)	İç. İst. Tam. O. (%)	Su Kay. III. O. (%)	Dok. Say. (100000)	Çal. Kad. O. (%)
Estonya	17,2	0,8	5,7	0,97	9732	0,83	11,2	19,6	13925	8,08	5,9	1	15,5	100	100	448	52,2
Letonya	16,4	0,8	5,8	0,79	6879	0,96	13,6	27,0	12113	9,62	3,4	0,4	14,4	100	100	301	49,1
Latvya	15,5	0,8	5,9	0,81	7305	0,97	22,3	45,0	12448	7,13	0,3	0,1	16,1	100	100	397	51,8
Rusya	14,4	0,7	3,8	0,95	5336	0,77	581,4	1424,4	9821	16,96	6,0	0,9	14,6	99	99	425	54,3
Belarus	14,6	0,7	6,0	0,71	3024	0,95	22,9	68,5	7938	13,62	1,5	0,3	16	100	100	455	52,5
Ukrayna	16,6	0,7	5,4	0,94	1760	0,69	64,8	333,4	6483	9,5	7,7	1,0	15,6	98	98	295	49,9
Moldova	10,3	0,6	4,9	0,89	693	0,48	2,6	7,3	1649	41,0	1,2	0,2	20,2	92	92	264	56,6
Gürcistan	16,5	0,7	2,2	0,91	1429	0,56	5,2	12,8	2878	19,34	0,6	0,1	18	79	79	409	51,1
Ermenistan	11,1	0,7	3,2	0,91	1625	0,62	3,1	12,4	4316	24,16	0,8	0,2	21,6	92	92	339	48,0
Azerbaycan	7,8	0,7	3,2	0,89	1497	0,62	8,5	34,5	4368	82,07	0,1	0,1	26,4	78	78	355	59,6
Kazakistan	8,2	0,7	3,0	0,96	3771	0,72	40,7	111,6	7381	30,54	1,0	0,1	23,7	91	91	354	65,0
Türkmenistan	4,1	0,7	4,0	0,91	1869	0,64	6,2	20,9	6981	53,49	0,0	0,1	35,7	72	72	418	60,4
Özbekistan	4,8	0,6	7,4	0,91	533	0,49	12,0	49,0	1806	68,89	0,3	0,1	33,5	85	89	274	56,2
Tacikistan	4,8	0,6	2,8	0,90	355	0,41	2,1	7,7	1071	43,64	0,0	0,1	39,5	60	60	203	46,5
Kırgızistan	6,2	0,7	3,1	0,92	474	0,49	2,2	30,9	1911	36,8	0,7	0,1	31,6	77	77	251	55,1

Kaynak: <http://www.nationmaster.com> (13.01.2007)

3.2. Hiyerarşik Kümeleme Analizi

SSCB'den ayrılan 15 ülke arasında birbirlerine en çok benzeyen ülkeleri ortaya koymak amacıyla *hiyerarşik kümeleme analizi* uygulanmıştır. Hiyerarşik kümeleme sonuçlarını göstermede kullanılan dendrogram incelendiğinde; kullanılan sosyo-ekonomik veriler bakımından birbirlerine en çok benzeyen ülkeler 1 birimlik mesafede grup oluştururken, birbirlerine en az benzeyen ülkeler ise en son aşama olan 25 birimlik mesafede bir araya gelmektedir (Şekil 1). Bazı ülkeler birbirlerine çok benzer olduklarından 1 birimlik mesafede grup oluştururken, bazı ülkeler ise kendilerine has özelliklerinden dolayı

ilk aşamada tek başlarına bir grup gibi görünmektedirler. Örneğin, ilk önce tek başına bir küme oluşturan Rusya 6 birimlik mesafede, Ukrayna ve Tacikistan 3 birimlik mesafede başka bir ülke ile birleşmektedir. İlk başta Rusya'nın tek başına bir grup olmasında, nüfus sayısı, şehir nüfus oranı, milli geliri, HIV virüsü, ihracat miktarı, ithalat miktarı, ihracatın ithalatı karşılama oranı ve kişi başına enerji tüketimi vb veriler diğer ülkelerden daha yüksek olması etkili olmuştur. Ukrayna milli gelir ve HIV virüsü verilerinin bakımından diğer ülkelerden farklılık göstermektedir. Tacikistan ise nüfus artış hızı, doğum oranı, ticaret ve tarımda çalışanların toplam istihdama oranlarının yüksek olması, milli gelir, içme suyu temini, ihracat miktarı ve sağlık harcamalarının çok düşük olması ile diğer ülkelerden ayrılmaktadır.

Şekil 1: Hiyerarşik Kümeleme Analizinde Yeniden Ölçeklendirilmiş Birleşik Küme Uzaklıkları

Bulunan sonuçlara göre, bir birimlik mesafede on iki küme oluşmaktadır (Şekil 2). Bu mesafede, Litvanya ile Latviya, Ermenistan ile Gürcistan, Kırgızistan ile Moldova birleşerek ikili gruplar halinde küme oluştururken geriye kalan ülkeler tek başına birer küme oluşturmaktadır. Bu mesafede Baltık ve Kafkas ülkelerinden ikisinin kendi aralarında bir küme oluşturmaları, sosyo-ekonomik özellikler değerlendirildiğinde normal bir sonuç olarak kabul edile-

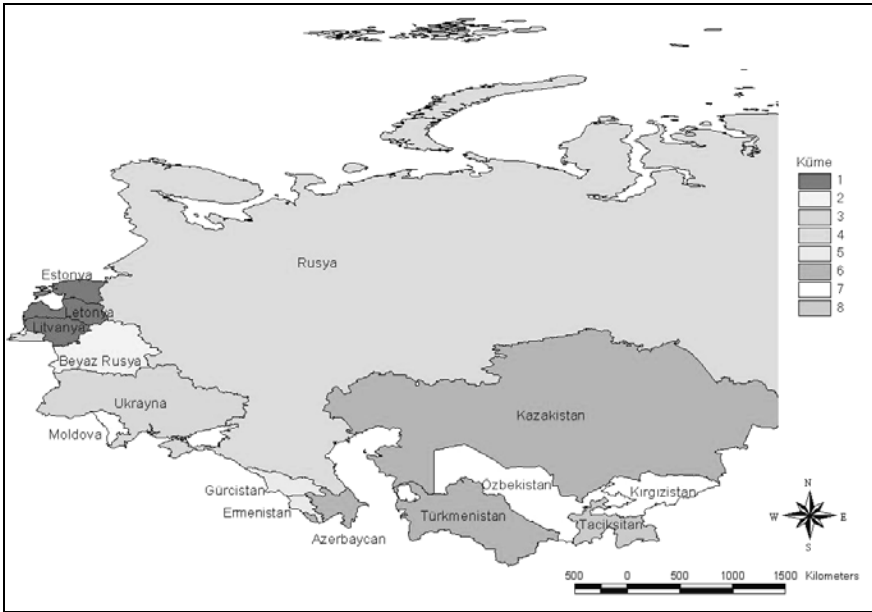
bilir. Burada en dikkat çekici sonuç, bir Doğu Avrupa ülkesi olan Moldova'nın çevresindeki diğer ülkelere göre sosyo-ekonomik bakımdan daha geri olması ve Orta Asya ülkelerinden Kırgızistan ile birleşmesidir.

Şekil 2: Ülkelerin Bir Birimlik Mesafede Kümelere Ayrılışı

İki birimlik mesafede; Litvanya kümesi Estonya ile, Kırgızistan kümesi Özbekistan ile, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kırgızistan birbirleri ile birleşerek üç elemanlı küme oluşturmaktadır (Şekil 3). Diğer ülkeler ise tek başına bir küme olarak kalmakta ve küme sayısı sekize düşmektedir. Bu mesafede Baltık ülkeleri beklendiği gibi tam bir birlik oluşturmaktadır. SSCB döneminde Baltık cumhuriyetleri tüketim malları konusunda toplam nüfus içindeki paylarına göre iki kat üretim yapmış; bu durum bölgedeki hayat standardının yükselmesine neden olmuştur (Uludağ ve Mehmedov 1992: 376). Bu nedenle, Baltık ülkeleri sosyo-ekonomik veriler bakımından diğer ülkelerden belirgin bir şekilde ayrılmaktadır. Bu mesafede Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın bir birlik oluşturması eski SSCB dönemindeki ve daha sonraki uygulamaların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu ülkeler ekonomik olarak diğer Türk cumhuriyetlerinden daha iyi durumdadırlar. Azerbaycan petrol ve doğal gaz bakımından zengin (Özey 1996: 23), Kazakistan hammadde ve tahıl ürünleri açısından zengin bir durumda olup SSCB döneminde bazı ayrıcalıklı yatırımlardan yararlanan bir cumhuriyet olmuştur. Türkmenistan doğalgaz bakımından Rusya'dan sonra ikinci, pamuk, tekstil endüstrisi, halı-

cılık, bazı sebzeler ve bağcılık bakımından ise iyi durumdadır (Özey 1996: 101-102). Yukarıda belirtilen özellikler nedeniyle bu ülkeler aynı küme içerisinde yer almışlardır. Kırgızistan kümesi yine bir Orta Asya ülkesi olan Özbekistan ile birleşerek üçlü küme oluşturmaktadır. Özbekistan, beraber küme oluşturduğu Kırgızistan ve Moldova'ya göre nüfus bakımından çok daha büyük olup ihracat, ithalat ve ihracatın ithalatı karşılama oranı bakımından daha iyi olmakla beraber, diğer sosyo-ekonomik özellikler bakımından bu ülkelere benzemektedir.

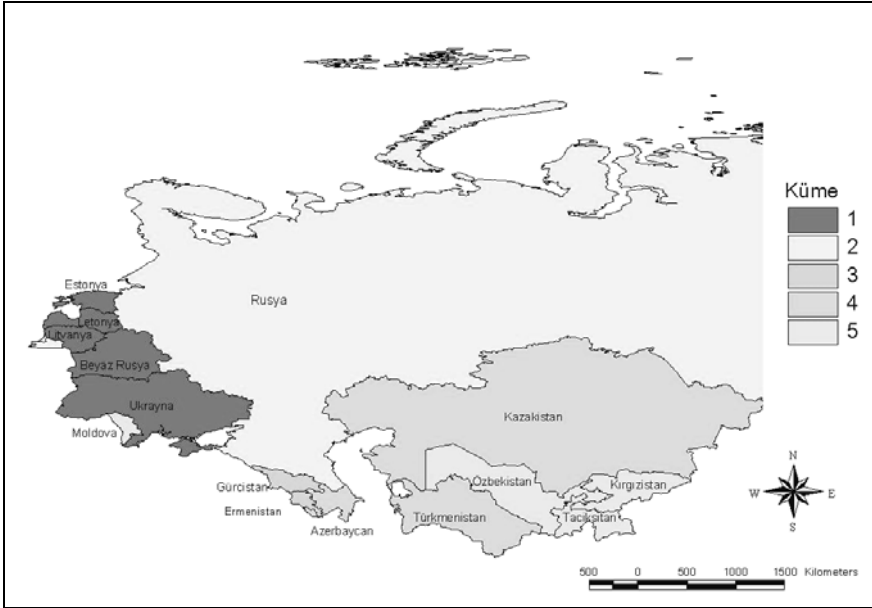

Şekil 3: Ülkelerin İki Birimlik Mesafede Kümelere Ayrılışı

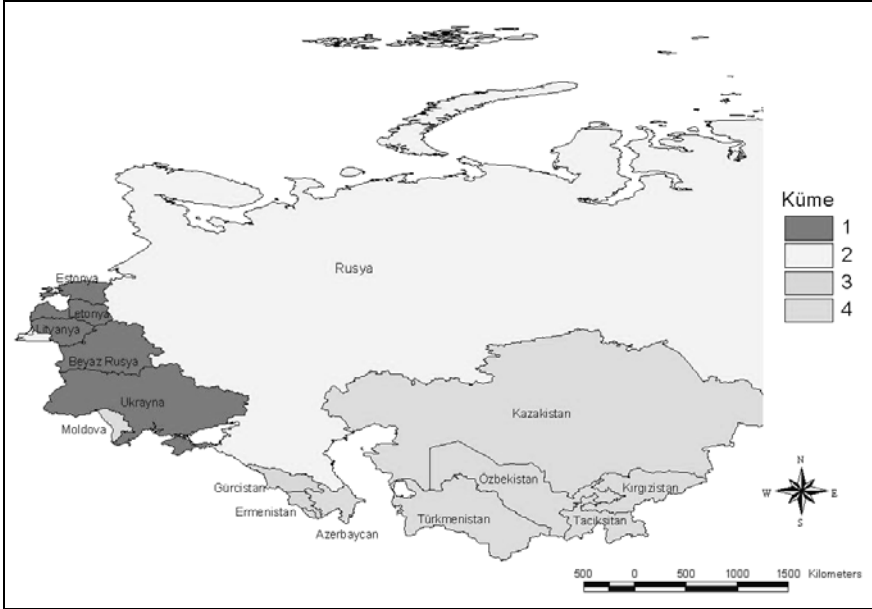
Üç birimlik mesafede; Litvanya kümesi Belarus ve Ukrayna ile birleşerek beş elemanlı, Kırgızistan kümesi Tacikistan ile birleşerek dört elemanlı küme oluşturmuş ve küme sayısı beşe düşmüştür (Şekil 4). Bu mesafede, sosyo-ekonomik bakımdan daha gelişmiş Baltık ülkeleri, Doğu Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinden Belarus ve Ukrayna'yı yanına almaktadır. Baltık ülkeleri tüketim mallarındaki gelişmelere bağlı olarak hayat standardını yükseltirken, Ukrayna ve Belarus demir metalurji sanayisi konusunda önemli yere sahiptir (Uludağ ve Mehmedov 1992: 376). Orta Asya'nın en geri kalmış üç ülkesi (Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan) Moldova'yı da yanlarına alarak dört elemanlı bir küme oluşturmaktadır (Şekil 1).

Dört birimlik mesafede; Azerbaycan kümesi Kırgızistan kümesi ile birleşerek yedi elemanlı küme oluşturmakta ve küme sayısı dörde düşmektedir (Şekil 5). Bu mesafede, Orta Asya ülkeleri tam bir birlik göstermektedir. Doğu Avrupa'nın gelişmemiş ülkesi durumundaki Moldova da bu ülkelere dahil olmaktadır.

Beş birimlik mesafede, ülkelerin kümeleri arasında bir değişiklik olmamaktadır. Altı birimlik mesafede; Litvanya kümesi Rusya ile birleşerek altı ülkeden oluşan bir küme olurken, Ermenistan kümesi Azerbaycan kümesi ile birleşerek dokuz ülkeden oluşan küme meydana gelmekte ve küme sayısı ikiye düşmektedir (Şekil 6). Bu mesafede Baltık ülkeleri Doğu Avrupa ülkeleri ile (Moldova hariç) birleşirken, Kafkas ülkeleri Orta Asya ülkeleri ile birleşmektedir. Ülkeler arasındaki bu kümeleme ayrımı SSCB'nin uyguladığı ekonomik ve siyasi politikaların sonucuna uygun olarak gelişen bir sonuçtur.

Şekil 4: Ülkelerin Üç Birimlik Mesafede Kümelere Ayrılışı

Şekil 5: Ülkelerin Dört Birimlik Mesafede Kümelere Ayrılışı

Şekil 6: Ülkelerin Altı Birimlik Mesafede Kümelere Ayrılışı

Bu kümeleme sonuçları, ülkeler arasındaki benzerliklerin oluşmasında tarihi süreçler, fiziki coğrafya özellikleri, siyasi faktörler ve sosyo-ekonomik özelliklerin etkili olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Tarihi ve kültürel benzerlikleri olan ülkelerde benzer sosyo-ekonomik özellikler oluşmuş ve aynı kümede yer almışlardır. Bu özelliklere uymayan Moldova, sosyo-ekonomik bakımdan Baltık ve Doğu Avrupa ülkelerinden daha geri durumda olduğu için Orta Asya ve Kafkas ülkeler kümesi ile birleşmiştir.

Bize göre en anlamlı kümeleme beşli ve dördü sınıflandırma sonucunda elde edilmiştir (Tablo 3). Beşli sınıflandırmada; Baltık ülkeleri Doğu Avrupa ülkelerinden Belarus ve Ukrayna'yı da yanlarına alarak bir küme oluşturmaktadır. Kafkas ülkelerinden Ermenistan ile Gürcistan kendi aralarında bir küme olarak ayrılmaktadır. Orta Asya'nın, sosyo-ekonomik bakımdan diğerlerine göre daha iyi durumda olan ülkeleri, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan kendi aralarında bir küme oluştururken, daha geri durumdaki Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan Moldova'yı da yanlarına alarak bir küme oluşturmaktadır. Rusya ise hiçbir ülke ile birlik oluşturmamıştır. Dördü sınıflandırmada ise Türk Cumhuriyetleri (Moldova'yıda içlerine alarak) tam bir birlik oluşturmuştur.

Tablo 3: Hiyerarşik Küme Analizine Göre Oluşan Gruplar (Üç Birimlik Mesafede)

	Kümeler ve Küme Üyeliği				
	1	2	3	4	5
1	Litvanya	Rusya	Ermenistan	Azerbaycan	Kırgızistan
2	Latviya		Gürcistan	Türkmenistan	Moldova
3	Estonya			Kazakistan	Özbekistan
4	Belarus				Tacikistan
5	Ukrayna				

3.3. Anglomeratif Çizelge

Aglomeratif çizelgede ise yakınlık katsayısına göre birbirlerine en çok benzeyen ülkeler eşleşmiştir (Tablo 4). Bu metodun sonuçlarına göre, birbirlerine en çok benzeyen ülkeler; Litvanya-Latviya (0,000), Ermenistan-Gürcistan (0,019) ve Kırgızistan-Moldova (0,054) dır. Birbirine en az benzeyen ülkeler ise; Azerbaycan-Estonya (2,166), Estonya-Rusya (1,145) ve Azerbaycan-Ermenistan (0,909) dır. SSCB'den ayrılan ülkeler içerisinde Rusya, alanının büyüklüğü, nüfus fazlalığı ve bu iki özelliğin büyük ölçüde belirlediği bazı sosyo-ekonomik veriler bakımından diğer ülkelere hemen hiç benzememekte ve en fazla benzediği ülke olan Estonya (1,145) ile ancak 13. basamakta bir araya gelmektedir.

Tablo 4. Yakınlık Katsayısına Göre Ülkelerin Benzerlik Durumu

Basamak	Küme 1	Küme 2	Yakınlık katsayısı
1	Litvanya	Latviya	0,000
2	Ermenistan	Gürcistan	0,019
3	Kırgızistan	Moldova	0,054
4	Azerbaycan	Türkmenistan	0,103
5	Estonya	Litvanya	0,154
6	Kırgızistan	Özbekistan	0,207
7	Azerbaycan	Kazakistan	0,287
8	Estonya	Belarus	0,371
9	Kırgızistan	Tacikistan	0,467
10	Estonya	Ukrayna	0,566
11	Azerbaycan	Kırgızistan	0,703
12	Azerbaycan	Ermenistan	0,909
13	Estonya	Rusya	1,145
14	Azerbaycan	Estonya	2,166

Türk Cumhuriyetleri içerisinde birbirine en çok benzeyen ülkeler, Azerbaycan-Türkmenistan (0,103), Kırgızistan-Özbekistan (0,207) ve Azerbaycan-Kazakistan'dır (0,287). Birbirlerine benzeyen Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan hammadde ve enerji kaynakları bakımından zengin ülkelerdir. Bu ülkeler, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra uyguladıkları siyasi ve ekonomik reformlarla hayat standartlarını diğer Orta Asya ülkelerine göre daha fazla geliştirmişlerdir. Bu ülkelerin insani gelişmişlik endeksi eşit olup (0,7), eğitim endeksi ve satın alma gücüne göre birbirine daha yakındır. En az benzeyenler ise, Azerbaycan-Kırgızistan (0,703) ve Kırgızistan-Tacikistan'dır (0,467). Kırgızistan, özellikle kişi başına milli gelirin düşüklüğü, işsizliğin fazla olması, ihracatın ithalatı karşılama oranının düşük olması gibi nedenlerle diğer Orta Asya ülkelerinden uzaklaşmaktadır. Türk Cumhuriyetleri dışındaki dokuz ülkeden, Türk ülkelerine en çok benzeyen Moldova olup, en fazla Kırgızistan'a benzemektedir (0,054).

4. Sonuç

1917 yılında sosyal adaleti sağlama, milli geliri tüm topluma yayma düşüncesi ile yola çıkan; sosyalist bir düzen ve merkezi planlama ekonomisi uygulayan SSCB, hayatta kaldığı 70 yılın sonunda hakim olduğu bölge ve milletlerde yoksulluk, sefalet ve gelir dengesizliklerinin daha da artmasına neden olmuştur. Yapılan analiz sonuçlarına göre, ülkeler arasındaki benzerlik ve farklılıklarda coğrafi özelliklerin yanında, tarihi, siyasi, kültürel ve ekonomik politikaların etkili olduğu görülmektedir. Bu faktörlerin bir sonucu olarak, ülkeler sosyo-ekonomik benzerlik bakımından, genel olarak Baltık, Doğu Avrupa, Kafkas ve Orta Asya şeklinde ayrılarak kendi aralarında bir küme

oluşturmaktadır. SSCB döneminde uygulanan siyasi ve ekonomik politikalar sonucunda Slav ve Baltık cumhuriyetlerine tarım, maden ve enerji kaynaklarının birçoğu aktarılmış; sanayi daha çok Slav kökenli cumhuriyetlerde kurulmuştur. Orta Asya ve Kafkas ülkeleri ise, daha çok tarım ve enerji hammadde alanı olarak kullanılmış ve kaynaklar diğer cumhuriyetlere aktarılmıştır. Bu faktörlerin yanında, ülkeler arası kültürel farklılıkların da sosyo-ekonomik gelişmeler üzerinde önemli derecede etkili olduğu görülmektedir. Örneğin, Kafkas ülkelerinden Türk ve Müslüman olan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan ziyade Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine daha çok benzemekte ve bu ülkelerle bir küme oluşturmaktadır.

SSCB hakimiyeti altında daha az kalan, Avrupa Birliği ülkelerine yakın olan ve bu ülkelerle daha rahat ilişki kurabilen Baltık ülkeleri, en gelişmiş ülkeler olarak kendi aralarında benzerlik kümesi oluşturmaktadır. Doğu Avrupa ülkeleri içerisinde sosyo-ekonomik özellikler bakımından daha geri durumda olan Moldova, komşusu ülkelerle benzeşmemekte ve Orta Asya'nın daha az gelişmiş ülkeleri ile eşleşmektedir. Rusya ise, toprak ve nüfus büyüklüğü, siyasi otorite ve diğer sosyo-ekonomik özellikler bakımından ilk önce tek başına bir küme oluşturmakta, ancak altıncı basamakta Baltık ve Doğu Avrupa ülkeleri ile birleşmektedir.

Aglomeratif çizelgede yakınlık katsayısına göre, birbirlerine en çok benzeyen ülke Baltık ülkelerinden Litvanya ile Latviya, en az benzeyen ise Kafkas ve Baltık ülkelerinden Azerbaycan ile Estonya'dır. Farklı coğrafi bölgeler arasında birbirine en çok benzeyen ülke ise, Kırgızistan ile Moldova'dır. Moldova, Doğu Avrupa'nın en az nüfuslu ve en geri kalmış ülkesi olup, Orta Asya'nın nüfus bakımından en küçük ülkelerinden biri olan ve hemen hemen en geri durumdaki Kırgızistan ile benzeşmektedir.

Bu analizlere göre, SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşan on beş ülkede benzerlik ve farklılıkların tarihi, coğrafi, siyasi ve kültürel özelliklere göre şekillendiğini görebiliyoruz. Özellikle coğrafi bütünlüğün olduğu ve kültürel benzerliklerin olduğu ülkeler kendi aralarında benzerlik kümeleri oluşturmaktadır.

Bundan sonraki dönemlerde, ülkelerin sosyo-ekonomik gelişmeleri, ekonomik bağımsızlığın tam olarak uygulanabilmesi ve ülkelerin dünya devletleri ile bütünleşmesi ile şekillenebilecektir. Eğer, bu bölgedeki ülkeler dünya devletleri ile entegre olursa, yer altı kaynakları ve tarım arazisi bakımından iyi durumda olan Orta Asya ülkeleri, sosyo-ekonomik bakımdan daha hızlı gelişecek ve bölgede gelişmiş ülkeler arasındaki yerini alacaktır.

Kaynaklar

- Ağdaş, O. (2006). *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Bağımsızlık Sonrası Temel Makro Ekonomik Göstergeler Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
- Akçalı, P. (2002). "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlık Dönemi Temel Sorunlarına Genel Bir Bakış". (Ed) E. Gürsoy-Naskali ve E. Şahin. *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*. Amsterdam: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yay. 17-33.
- Arı, T. (1996). "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Sonrasında Avrasya: Din, Etnik Yapı, Ekonomi ve Dış Politika". *Avrasya Dosyası* 3 (4): 27-44.
- Avşar, B.Z. ve F. Solak (1994). *Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri*. Ankara: Vadi Yay.
- Bilge, A.S. (1995). "Bağımsız Devletler Topluluğu ve Türkiye". *Avrasya Etüdüleri, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı* 4: 63-100.
- Demirkan, H. (1993). "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Yer Altı Kaynakları Potansiyeline Yaklaşım". *Türkiye XIII. Madencilik Kongresi Teknik Oturum Tebliğler Kitabı*. Ankara TMMOB Maden Mühendisleri Odası. 385-395.
- Elibüyük, M. ve G. Altıbayev (2002). *Türkmenistan'ın Ekonomik Atlası*. Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yay.
- Gumpel, W. (1998). "Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişme ve Entegrasyon". *Avrasya Etüdüleri, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı* 13: 19-33.
- İbrahimov, A. ve S. Özözen (2002). *Sovyet Sonrasında Yeni Bağımsız Türk Cumhuriyetleri: Sorunlar ve Gerçekler*, (Ed) E. Gürsoy-Naskali ve E. Şahin. *Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri*. Amsterdam: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yay. 45-54.
- Kar, M., H. Ağır ve E. Gök (2006). "Merkezi ve Doğu Avrupa ile Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerinin Makro Ekonomik Performanslarının Bir Karşılaştırılması". *Genel Kurmay ATASE Başkanlığı, Stratejik Araştırmalar Dergisi* 4: 63-85.
- Koç, S. (2001). "İllerin Sosyo-Ekonomik Özelliklerine Göre Sınıflandırılması". *Çukurova Üniversitesi 5. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu*. 20-22 Eylül. Adana.
- Özey, R. (1996). *Tabiatı, İnsanı ve İktisadi ile Türk Dünyası*. Konya: Öz Eğitim Yay.
- Purtaş, F. (2005). *Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*. Ankara: BRC Basım.
- Uludağ, İ. ve S. Mehmedov (1992). *Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi Türkiye İle İlişkileri*. İstanbul: TOBB Yay.
- Yüce, M. ve M. F. Özbek (2005). "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Sosyo-Ekonomik Boyutlarıyla Yoksulluk Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme". *Akademik Bakış*, 10: 1-20.
<http://www.nationmaster.com>, 13.01.2007.

A Socio-Economic Similarity Analysis for the Member States of the former USSR

Mehmet Gurbüz*
Murat Karabulut*

Abstract: In this study, 36 socio-economic variables were used to determine similarities for 15 countries which became independent of the former USSR. Hierarchical cluster analyses were used to determine resembling country groups in terms of socio-economic conditions. The analyses were supported with dendrogram and agglomerative schedule. Squared Euclid distance and Pearson proximity matrix were used to calculate distances between different provinces to find out country groups with similar socio-economic character. In general, Baltic, Eastern European, Central Asian and Caucasian countries showed similar characteristics within groups. It can be stated that along with geographical setting, historical, political, cultural and economic conditions and policies of countries have played a major role in causing this similarity. The results of the agglomerative schedule indicate that the most similar countries are Lithuania and Latvia, and the least similar countries are Azerbaijan and Estonia. Russia, on the other hand, stands alone as a country resembling none of the others due to its unique socio-economic characteristics determined by factors such as its vast area and high population.

Key Words: USSR, Hierarchical Cluster Analysis, Socio-Economic Resemblance.

---

* Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Science and Letters / KAHRAMANMARAŞ
mgurbuz@ksu.edu.tr
mkarabulut@ksu.edu.tr

Социально-экономический анализ сходств государств, получивших независимость в результате развала СССР

Мехмет Гурбуз*
Мурат Карабулут*

Резюме: В данном исследовании при использовании 36 социально-экономических переменных показателей пятнадцати государств, получивших независимость в результате распада СССР, сделана попытка объединения в гомогенные группы государств, имеющих схожие структуры, а также показана наиболее схожих между собой государств. Для этого был использован статистический метод анализа иерархической массы. Результаты анализа были дополнены таблицами. Использование матриц при анализе были показаны наиболее схожие по своему развитию государства. Согласно результатам анализа, государства Балтики, Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии схожи между собой в пределах региона. Наряду с географическими особенностями, значительную роль сыграли исторические, политические, культурные и экономические условия. Согласно анализу, наиболее схожими государствами являются Литва и Латвия, наименее схожими государствами являются Азербайджан и Эстония. Россия, учитывая ее такие особенности, как огромная территория, высокая плотность населения, по социально-экономическим показателям не похожа ни на одно государство.

Ключевые Слова: СССР, иерархический анализ группы, социально-экономические сходства.

---

* Университет Кахраманмараш им. Сугчу Имама, факультет литературы и естественных наук / Кахраманмараш
mgurbuz@ksu.edu.tr
mkarabulut@ksu.edu.tr

Kazakistan'daki Tarih Anlayışı ve Uluslararası Boyutları

Meryem Hakim*

Özet: Kazakistan'ın bağımsızlığını almasından sonra, Kazak tarihinin önemli meseleleri konusunda araştırma ve çalışmalar başlamıştır. Kazakların menşei konusunda yapılan araştırmalar, Kazakların tarih sahnesine çıkışının Kazak Hanlığı tarihinden de eski olduğu yönünde araştırmalarla desteklenmiştir. Bağımsızlık sonrasında yeniden inşa edilme-ye başlanan Kazak tarih şuuru, XX. yüzyıldaki anlayıştan farklı olarak Kazakistan sınırlarının dışına da taşınmıştır. Kazak tarihinin, hem eski Türk ve antik Orta Asya tarihinin hem de modern dönemdeki tüm Türk dünyasının bir parçası olduğu vurgulanmaktadır. Bu çalışmada özellikle Kazakça eserler incelenmiş ve Kazakistan Cumhuriyetine adını veren Kazak toplumunun bakış açıları yansıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Tarihi, Kazak kimliği, Kazakların menşei, eski Türk tarihi.

Giriş

Tarih anlayışı bir devletin temel politikasının belirlenmesindeki en önemli mihenk taşlarından biridir. Özellikle yeni kurulan bir devletin tarihinin sınır ve prensiplerinin genel hatlarıyla çizilmesi, devletin hangi kimlikle ve hangi kültür sınırlarıyla yaşayacağını ve ileride nasıl politikalar belirleyeceğini önemli göstergelerindendir. Bu makalede 17 yıl önce bağımsızlığına kavuşan Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki tarih anlayışına yönelik gözlemler sunulmaya çalışılacaktır. Kazakistan Cumhuriyeti kurulduğu ilk yıllarda halkının yarısından çoğunun etnik olarak Kazak değildi. Bu durum ülkenin geleceğini sağlamlaştırmak amacıyla kimliğinin belirlenmesi ve ulus inşası hakkında sorulara yol açtı. Bu ülkeye ismini veren Kazakların da baskın bir varlık göstermesi konusunda çekinceler bulunmaktaydı. Asırlardan beri, Orta Asya sahrasında, çeşitli ittifakların bünyesinde var olan Kazakların tarihinde, yirminci yüzyıl derin izler bırakmıştır. Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra, Moskova'nın merkezi yönetim kuralları gereğince bu cumhuriyetin kuruluş amacını pekiştirmek için, Kazak etnik kimliğinin kurumsallaştırılmasına başlandı. Aynı türden siyaset, geçen asırda Sovyetler bünyesindeki diğer Orta Asya Cumhuriyetlerine de uygulanmıştır (Dudoignon 1997). Bu dönemde özellikle Kazak edebiyatı, dili ve müziğinin destek görmesi, Kazakların üst kimliği olan Türk-

---

* İzmir Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / İZMİR
meryem.hakim@izmir.edu.tr, meryem_kirimli@yahoo.com

lükten çok, Kazaklığın incelenmesine sebep oldu. Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Kazakistan'da da etnik Kazak kimliğinin ulusal kimliğe dönüşmesi yönündeki gayretler özellikle Kazak aydın ve siyasetçilerinin desteklediği konular arasına girdi. Resmi makamlardan önce, 1990'larda Kazak aydınları bu konunun üzerinde çalışmaya başladı. Bu konudaki resmi çözüm, Kazak Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 2003 senesinin Nisan ayında yaptığı ulusa sesleniş konuşmasında "Maedeniy Mura" yani Kültürel Miras adıyla lanse edilen büyük bir proje kapsamında, temelinde genel Türk ve İslam mirasına dayanan ve Kazak kültürel, tarihi, etnografik, arkeolojik, linguistik, filozofik ve sanatsal değerler konusunda temel bilgileri derleme ve arşivleme çalışmaları dahilinde devasa bir programla başladı. Bu program dahilinde Kazak kültürel mirasının 500 ciltten oluşacak kaynak malzemeleri toplanmaya başladı. Bu çalışmaların devlet dili olarak ilan edilen Kazakça yayınlanması da oldukça dikkat çekicidir. Bugün Kazakistan'da çoğunluğa ulaşmış olan Kazakların etnik kimliğine ve Kazakların geçmişine ait çalışmalar, bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşlarının tamamının Kazak olmamasına rağmen ilgi görmektedir. Kazakistan'daki bu gelişmenin etnik bir temele oturtulmak istendiği açıkça ilan edilmese de, Kazakistan Cumhuriyeti idarecilerinin etnik temelli politika belirlemek zorunda kaldığı gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Bağımsızlık ilanı sırasında nüfusun yarısında fazlasının gayri Kazak olduğu bir devlet, aradan geçen 17 yıllık sürede, artık yüzde altmışlara yaklaşan etnik Kazak nüfusunun verdiği güçle, Kazakistan'ın devlet kimliğinin ulusal ve etnik kimlikle bağdaştırma eğilimindedir. Bu kimliğin adı da Kazak kimliğidir. Bu değişim, "Devletler genellikle kimliklerini mevcut bir ulus üstüne inşa eder veya devleti pekiştirmek için bir ulus oluştururlar"(Schaeffer 2008: 13) fikrine paraleldir. Ancak Kazak kimliği çalışmalarının, Kazakistan'daki araştırmacıları daha genel kimliklere, Kazakların Türk soylu ve Müslüman kimliği ve kültürüne de yoğunlaştırmaya başladığı görülmektedir. Bu çalışmaların bir başka boyutu da salt Kazak kimliğinin bile, araştırmacıları, bugünkü Kazakistan'ın sınırları dışına çıkarmasıdır.

Kazak Aydınlarının Tarih Çalışmaları

Kazakistan'ın bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren Kazak milli kimliğinin yaratılmasında özellikle Kazakça yayınların ve bu dili kullanan yazar ve akademisyenlerin çalışmaları basın-yayımda etkili olmaya başladı. Kazak olmayan araştırmacıların yazdıklarından ziyade, gerçek Kazakistanlı veya daha doğru bir tabirle etnik Kazak bakış açısının dünyaya yansıtılması Kazakların ve yeni bağımsız ülkelerinin daha sağlam temeller üzerine oturması açısından önem taşımaktadır. Kazakların tarih sahnesine çıkışının Kazak Hanlığının 15. yüzyılda kuruluşu ile olduğu bilgisine itiraz edercesine, Kazak tarihçiler, bugünkü Kazak halkının bünyesinde yaşayan bir çok ögenin tunç devrinden,

demir çağından itibaren bugünkü Kazakistan coğrafyasındaki varlığını ispata çalışarak, Kazakların geçmişinin Kazak hanlığının kuruluşundan onlarca asır öncelere uzandığını göstermek istemektedir. Bunun ilk örneklerinden biri Kazakistan İlimler Akademisinin Almatı'daki Şokan Valihanov Tarih ve Etnoloji Enstitüsü ve A. Kh. Margulan Arkeoloji Enstitüsü tarafından 1993 senesinde yayımlanan ve Türkiye Türkçesine Abdulvahab Kara tarafından tercüme edilen *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan Tarihi* adlı eserdir. Bu eserin Kazak dilindeki basımının önsözünde kitap okuyucuya şöyle sunulmuştur:

Yazarlar kolektifi Kazakistan tarihinde yer almış, fakat gizlenmiş gerçekleri yeni bakış açısıyla ortaya koymaya, tarih şuru vermeye, Kazak halkının sömürgeci düzene karşı mücadelesini göstermeye, milli bağımsızlık yolunda mücadele eden kahramanların ve totaliter rejimin yok ettiği Kazak kültür ve biliminin önde gelen mensuplarının isimlerini tekrar canlandırmaya gayret etmişlerdir (Kazakistan Gıllım Akademiyası 2007).

Bu kitapta “Eski Çağda, Orta Çağda, Çarlık Rusya'nın Hakimiyeti Altında, Totaliter Sistemde Kazakistan” başlıkları altındaki bölümlerde Kazakistan tarihi etiketiyle açık ve seçik olarak etnik Kazak tarihinin köklerinin, Kazakistan'daki Kazak alimler tarafından yorumlanışını görmekteyiz. Bu eserde, bugün resmi olarak sadece etnik Kazakların değil, ‘Kazakistanlı’ tabir edilen ve Kazak olmayan bir çok etnik grubun vatani olduğu ilan edilen Kazakistan'ın etnik Kazak tarihinin geçmiş yüzyıllardaki medeniyetler, hanlıklar, devletler ve kültürle bağlantıları ele alınmıştır. Böylece Kazak alimleri, Kazakların bilinen tarih boyunca bugünkü Kazakistan coğrafyasında yaşamış bütün kültür ve toplumların mirasçısı olduklarını ilan etmişlerdir. Özellikle Kazak hanlığı öncesindeki Kazakistan tarihi için, Sakalar tarihi ve kalıntıları, bu bağlamda Üsünler (Usunlar veya Wusunlar), Kanglı Devleti, Hunlar, ile Sarmatlar tarihine değinilmiştir. Bu kitabın “Ortaçağda Kazakistan,” başlığını taşıyan ikinci bölümünde ise Göktürk ve Türgiş Kağanlıkları, Karluk Devleti, Oğuz Devleti, Kimek Kağanlığı, Karahanlılar, Karahitaylar (Nayman ve Kerey Ulusları) ve Kıpçak Hanlıkları Kazakistan tarihinin bir bölümü şeklinde değerlendirilmiştir. Sovyet dönemi alimlerinin yayınladığı çalışmalar artık bağımsız olan Kazak bilim insanları ve tarihçileri tarafından yeniden yorumlanarak, Kazakistan topraklarında yapılan arkeolojik çalışmalara ve buluntulara dayanılarak, bugünkü Kazakistan coğrafyasının VI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar olan dönemindeki ipek yolu rotasında bulunan yerleşim bölgelerinin tarihi ve kültürü incelenmiştir. Bu eserin yazarları arasında Türk ve dünya kamuoyunca tanınan Kazak tarihçi Manaş Kabaşoğlu Kozıbayev ve Kenges Nurpeyisov gibi bilim insanları vardır. Manaş Kabaşoğlu Kozıbay'ın Kazakistan'ın bağım-

sızlığının dokuzuncu senesinde ilmi bir esere yazdığı önsözün başlığı oldukça ilgi çekicidir ve bu çalışmanın araştırma amacıyla uygundur. Manaş Kozıbay, Kazak “halkımızın milli tarihi devlet sınırlarıyla kısıtlanamaz” başlığını kullanmıştır (Mukametkanulı 2000: 4-5).

Kazak Tarih Çalışmalarının Sınırötesi Boyutları

Kazakistan’ın yetiştirdiği önemli tarihçilerden biri olan Kozıbay’ın yukarıdaki fikri Kazakistan dışındaki Kazak akademisyen ve araştırmacılarının katkılarıyla daha da kuvvetlendi. 1993 senesinden sonraki 15 yıllık süre içinde, Kazakistan’daki çeşitli yazarlar ile Kazakistan sınırları dışında yaşayan Kazak aydınlarının katkısıyla Kazak tarihinin eski ve modern dönemleri hakkında bir çok eser yayınlandı. Bunların içindeki en önemlilerinden biri, Doğu Türkistanlı Kazak aydını Nigmet Mingjanoğlu’nun Çin kaynaklarından faydalananak *Kazaktıng Kıskaşa Tariyhı* adıyla 1987 senesinde yayınladığı eseridir. Aynı kitap 1994 senesinde, Almatı’daki Jalın Basımevi tarafından Kazakistan’da da basılmıştır. Bu araştırma kitabının önemi eski Çin, Arap ve Fars kaynaklarına dayanarak, Türk ve Moğol kaynakları da unutulmadan, Kazakların Saka, Üsün, Kanglı, Hun Kağanlıklarının mirasçısı olduğunu ispatlamasıdır. Nigmet Mingjanulı’nın bu eseri elbette ki bağımsızlık sonrası Kazakistan’daki ilklerden sayılan ve yukarıda ilk olarak bahsedilen eserde atlanılmış kaynaklardan biri olarak göze çarpmaktadır. Bu eser Orta Asya’da hakimiyet kuran:

Türk Kağanlığı, Türgeş Kağanlığı, Karluk ve Kimak Kağanlığı gibi büyük memleket ve devletlerin bünyesindeki halkların halihazırdaki Kazaklar arasında yaşayan Üsün, Kongrat, Kıpçak, Jalayır, Nayman, Kerey ve Uvak gibi önemli boy ve kabilelerden meydana geldiğini kesin ilmi kanıtlar ve ilmi destekler ile açıklamaktadır. ... Antik dönemlerde, hanlık sultanlık kurmuş ve insanlık tarihine silinmez izler bırakmış olan eski Türk kağanlıklarından Sakalar, Üsünler, Alanlar, Kanglı ve Hunların şimdiki Kazakların geçmişteki ecdadları olduğuna şüphe yoktur (Mingjan 1994: 5)

fikrini öne sürer.

Tarihçi Nigmet Minjanoğlu, bu eserinde sadece Çin kaynaklarını incelemekle yetinmemiş, bu konuda Sovyet devrinde Kazakistan’da basılan kaynaklarla beraber Türk ve batı kaynaklarını da kullanmıştır. Mutevaffa tarihçi Nigmet Mingjanoglu, Kazakistan’ın doğusunda kalan ve bugünkü devlet sınırlarıyla bölünmüş Kazak topraklarının şimdiki Çin kontrolündeki bölgesinde yaşamış önemli bir araştırmacı, tarihçi ve yazardı. Nigmet Mingjanulı’nın bu çalışmasında özellikle Üsün Kağanlığının efsanevi lideri Eljav Künbiy hakkında verdiği değerli bilgiler ışığında, daha sonra Doğu Türkistan’ın aydın ve aka-

demisyenlerinden Sultan Janbolat (2000) tarafından romanlaştırılan *Eljaw Künbiy* eseri ortaya çıkmıştır. Bu romanın en göze çarpan özelliği Orta Asya'nın yüreği olan Tanrı Dağlarının eteklerini, tarihin antik çağlarında yurt tutmuş Üysün ulusunun geleneksel Kazak hayatına, geleneksel Kazak öğelerine ne kadar yakın kültürlerle bezenmiş bir hayat yaşamış olduğunu bugünkü Kazak dilli okuyuculara popüler bir dil ve yorumla anlatma çabasıdır.

Kazakistan tarihinin yeniden yorumlanmasıyla milli kimliğini oluşturma çabasına katkıda bulunan bir diğer ilim adamı da yine Kazakistan'ın doğusunda ve Altay dağlarının Moğolistan sınırlarında doğan ve orada eğitim alan Zardihan Kıynayatoglu'dur (Kıynayatulu 1995). Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra Kazakistan akademik hayatına aktif olarak katılan bu tarihçinin, *Kazak Devletinin Kökenleri ve Cuci Han* (Kıynayatulu 2004) isimli eseri uzun yıllar sürdürülen bir araştırmanın sonucudur. Bu araştırmanın hedefi Kazakların ilk devletinin kökenlerini bulmak olmuştur. Bu amaçla, alim Ak Orda'nın Kazakların ilk devleti olduğunu ve 1466 senesinde kurulan Kazak hanlığının Cuci ulusunun mirasçısı olduğu tartışmasını öne sürmüştür. Beş bölümden oluşan bu eserde Cuci Han dönemi, siyasi ve askeri aktiviteler, Kazak topraklarında Cuci zamanında gelişen siyasi ve etnik olaylarla Doğu Deşt-i Kıpçak bozkırlarında kurulan bu bağımsız oluşumun Kazak devletinin tarih sahnesine çıkışına kadarki dönemi ele alınır. Zardihan Kıynayatoglu bu eserinde bütün diğer Cengiz soyundan farklı bir portre çizen Cuci Hanın siyasi ve askeri biyografisini sunmuştur. Bu çalışmayı da Moğol, Çin, Fars, Arap, Rus ve batı kaynaklarını kullanarak ilim çevrelerine takdim etmektedir. Zardihan Kıynayatoglu sadece ilmi eserleriyle yetinmeyerek, Kazakistan'da basın ve yayın organlarında da halkın tarih şuuruna katkıda bulunmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Kazak tarihinin en önemli araştırma konularından biri olarak Kazak alimlerinin "Kazakların Tarihteki Yeri" konusunu çalıştıklarını belirtir (Östermirülü 2005: 4-5). Kazak tarihçilerinin, Kazakistan tarihi konusundaki anlayışlarıyla, Kazakistan'daki siyasi liderlerinin Kazak ve Kazakistan tarihi konusundaki görüşleri her zaman birbirine paralel olmamaktadır. Örneğin, yukarıda Manaş Kozıbay'ın Kazak topraklarının sınırı bugünkü memleket sınırlarıyla kısıtlanamaz görüşüne ilave olarak, Zardihan Kıynayatoglu "Bizim cumhurbaşkanımız devlet ve sınır konularını sınır çizgisini belirlemekle karıştırıyor gibi" (Östermirülü 2005: 4-5) ifadeleriyle sınımlanmakta ve bu konuyu sadece Kazakistan'daki topluma değil bütün dünyaya duyurmaktadır. Kıynayatoglu'nun buradaki ifadesi, Kazak devletinin bugünkü sınırlarının, tarihi Kazak topraklarının tümünü kapsamadığını göstermek amacıyla doğmuştur. Muhtemelen bu alim, yukarıdaki ifadesiyle vaktiyle kendisinin de doğmuş ve büyümüş olduğu ve halen Moğolistan sınırlarında bulunan bölgelere yönelik Kazak yurdu ve Kazak topraklarının bugünkü bağımsız Kazak devleti sınırlarına dahil edilmediğine işaret etmektedir.

Kazak tarih incelemelerine yönelik tartışmalara, Kazak halkının tarihteki yerini belirleme çalışmalarına 'Rus taraftarı bakış açılarının' da olumsuz etkileri olduğu ve Rusça yazılan tarih çalışmalarının çoğunluğunun Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği dönemlerindeki bakış açısından kurtulunamamış olması, Sovyet terbiyesiyle Kazakistan'da yetişmiş Kazak aydınlarının da rahatsız olduğu konulardan birini teşkil etmektedir (Östemiruli 2005). Dilci alim ve gazeteci Serik Asılbekuli, Kazak dilini kullanan aydınların bu konudaki itirazlarını bağımsızlığın daha ilk senesinde Kazak halkına ve dünya kamuoyunun dikkatine sunmuştu. Asılbekuli, 1992 senesinde Kazakistan'ın en büyük gazetesinde yazdığı bir makalesinde Sovyet dönemindeki tarihe bakış açısına değinerek şöyle der:

Bu döneme kadar Kazakların siyaseti, ilmi ve kültürü ile bütün eğitim-öğretim sisteminin temeli Avrupa-merkezci anlayışa göre kuruldu. Bu eğilimin bizim gibi aslı Türk, dini Müslüman Asya halkı için ne kadar tehlikeli olduğunu ansiklopedist bilgisine sahip meşhur Rus alimi L.İ. Gumilyov şöyle betimlemektedir: İlmi açıdan Avrupa-merkezci şovenizm ile kozmopolitizm Roman-German olmayan halklara (milletlere) zararlıdır. Teori ve pratikte Avrupalılaştırma siyasetine zararlı bir hareket diyoruz. Çünkü, her millet kendine özgü tabii bir ortamda yaşamaya eğilimlidir. Başka milletlerin yabancı medeniyetleri bir milletin kendine has adet-geleneklerini yok eder, o milleti halk olarak şaşırtır (Asılbekuli 1992: 4).

Kazakistan'daki bilim insanı-yazar ve gazeteciler arasında yaygın olan bu fikir, bağımsızlığın ilk yılında dile getirilmesine rağmen, hala daha rağbet bulan görüşler arasındadır. Bu fikri destekleyen eserler bağımsızlıktan bu yana geçen onca sene sonra bile halen revaçtadır. Avrupa-merkezci bakış açısına karşı fikir sunan eserler hala çıkmaya devam etmektedir. Kazakistan tarihinin bütün dönemlerinin ele alınmaya başlandığı bağımsızlık devrinde eski veya antik olarak adlandırılan dönemlere ait çalışmalardan bir diğeri de gazeteci-yazar Jarılkap Beysenbayoglu'nun kaleminden çıkmıştır. *Ön/Proto Türkler Gerçeğinin İziiyle* (2006) anlamındaki başlıkla yayınladığı eserinde, araştırmacı-gazeteci yazar Beysenbayoglu Kazakların bugün sahip olduğu millî özelliklerin bir çoğunun bugünkü Kazak topraklarında ve çağımız Türk dünyasının yayıldığı alanlardaki izini aramıştır. Bu çalışmasını yaparken Jarılkap Beysenbayoglu arkeoloji, genetik bilimler (özellikle moleküler genetik) ve linguistik çalışmalardan faydalanarak Türk dilini konuşan halkların antik tarihinin ve tarih öncesi kalıntılarının onbinlerce yıllık geçmişi konusunda araştırmalarını bu çalışmasında toplamıştır. Bugün "Ege denizinden Lena nehrine kadar uzanan coğrafyada yaşayan halkların ana dili" (Beysenbayulu 2004) olan Türk dilinin nice on bin yıllar öncesinden beri var olduğunu, tarih

dehlizinde kaybolmadan devamlı yenilenecek, kuvvetlenerek gelişen ve bugün dünyada 160 milyon insan tarafından konuşulan dil olduğunu bir kere daha tartışmaya açmaktadır. Ancak, bu eserin değeri de, bağımsız hayatı daha yeni diyebileceğimiz Kazakistan gibi bir ülkede, Kazak tarih anlayışının ve Kazak kimlik şuurunun ulaştığı noktaları göstermeye yöneliktir

Bağımsızlıktan bu yana geçen senelerde Kazakistan'da Kazakların tarihine ait yayınlanan akademik veya popüler kitap ile çalışma sayısı bunlarla sınırlanamaz. Kazakistan'ın Hanlık dönemi; Kazak topraklarının Çarlık Rusya hakimiyeti altındaki asırlar; Sovyetler Birliği öncesi ve sonrası tarihi; Sovyet kollektifleştirme kampanyası, ve bundan kaynaklanan 1930'lardaki Kazakistan'daki suni açlık yılları; 1930'ların ikinci yarısında Kazakistan'da Stalin rejiminin muhalifler etiketiyle katlettiği Kazak aydın ve liderleri; Sovyetler Birliği bünyesindeki Kazakların İkinci Dünya savaşı dönemindeki tarihi; Hruşçev devrinde başlatılan ve bakir Kazak topraklarının tahıl üretimine açılması; Sovyetler birliğinin çeşitli bölgelerinden Kazakistan'a getirilen başka millet mensuplarıyla Kazakların kendi vatanlarında azınlık durumuna düşmeleri; bu sorundan kaynaklanan ve Kazakların önemli bir kısmının ana dilleri Kazakça'yı konuşamama, konuşmama, kullanmama problemleri artık oldukça derin işlenmiş konular kategorisindedir. Ancak bu çalışmanın ana konusu, Kazak tarihinin artık uluslararası boyutları olan ve Kazakistan sınırları dışındaki alanlarla da yakından ilgili olduğunu belirtmektir. Bu nedenle, Kazak tarihinin Çarlık hakimiyeti ve Sovyet idaresi dönemine, konuyla ilgili olmadığı müddetçe detaylı olarak değinilmeyecektir.

Bağımsızlık sonrasında, Sovyet döneminde kurulan ve Kazakistan'da akademik sahanın yegane temsilcisi olan Kazak İlimler Akademisinin ve Kazakistan İlim ve Eğitim Bakanlığının çeşitli kuruluşlarında ve Kazakistan'ın birçok başka kentlerinde açılan yeni eğitim kurumları bünyesinde, Kazakistan'da bağımsız Kazak aydınları tarafından Kazak tarihine yönelik önemli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle R.B. Süleymanov adındaki Kazak Şarkiyat Enstitüsünün çalışmaları ve yayınladığı eserler, Kazak tarihinin yeniden yorumlanmasına temel teşkil edecek bir çok materyaller sunmuştur. Bu enstitünün 2000'li yıllar sonrasında yaptığı en önemli çalışmalar Kazakistan tarihi hakkında Türk, Fars, Arap, Çin Moğol ve ortaçağ Orta Asya Türk kaynaklarının ciltler halinde yayınlanmasıyla başlamıştır.

Kazakistan'ın Kazak liderleri bağımsızlıklarının akabinde yeni bir nüfus siyasetini uygulamaya başladılar. Etnik Kazak nüfus yoğunluğunun ülkedeki Slav nüfusundan az olmasından kaynaklanan kaygılarla, hem Kazakistan içindeki, hem de bugünkü Kazakistan sınırlarına komşu ülkeler topraklarında kalan tarihi Kazak yerleşim bölgelerindeki etnik Kazakların artık bağımsız olan Kazak memleketine göçe başlaması, Kazakistan'daki Kazak şuurunun kuvvetlenmesine

önemli katkılar yapacağı ümit edildi. Kazakistan sınırları dışındaki Kazak nüfusunun bir kısmı artık Kazak adıyla bağımsız devlet kuran kardeşlerine güç vermek ve bütün dünyadaki Kazaklar olarak bu bağımsız Kazak devletini birlikte kuvvetlendirmek amacıyla Kazakistan'a gelmeye başladılar. Ancak, daha Kazakistan'a komşu ülkelerdeki bütün Kazaklar tamamıyla Kazakistan'a göç etmiş değillerdir. Buna rağmen, Kazakistan'ın gerçek sahibi etnik Kazakların çevre ülkelerden gelen kardeşlerinin tarihi de yavaş yavaş tartışmasız şekilde Kazakların yakın tarihinin bir parçası halinde Kazak illerindeki yayımlarda ses bulmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği döneminin milliyetsizleştirme ve internasyonalleştirme -dünya işçi ve köylü kardeşliği iddiasına 70 yıl boyunca maruz kalan Kazaklar, bağımsızlıktan bu yana geçen senelerde hem bugünkü Kazak topraklarının son üç-dört asırlık tarihini hem de Kazakistan çevresinde asırlardır Kazak toprağı olmuş bölgelerdeki Kazakların tarihi, siyasi, kültürel ve medeni tarihlerine ait bilgilerle donatılmaya başlandı. Sovyet döneminin demir perdesinden sıyrılan Kazakistan'daki Kazakların memleket sınırları dışındaki kardeşleriyle ilgili bilgilenmelerine, Kazakistan sınırları dışında doğan, büyüyen, eğitim alan Kazak aydınlarının da etkisi olmuştur. Bunlardan ilki, Zardıhan Kıynayatulu'nun Moğolistan'ın Kobda ve Bayan Ölgü bölgelerinde yaşayan Kazakların Orta Jüzinin Kerey ve Nayman boylarının bugün Moğolistan sınırları içinde bulunan bu topraklarda varoluşunun tarihini inceleyen eseridir. Bu eserinin önsözünde yazar şöyle der:

...Moğolistan'daki Kazaklar. Onlar Kazakların Kerey ve Nayman kabilelerinin soylarıdır. Bu kabilelerin ismi tarihte VIII-IX asırlardan beri vardır. Adı geçen kabileler Esil, Tobıl, Nura, İrtiş nehirleri, Sarı-arka, Tarbagatay, Jetisuv, Jongar çukurundan başlayarak Moğolistan'ın Kerlin, Onıng, Tula, Kobda nehirleri, Kentav ile Altay dağları arasında, şimdi Çin toprağı sayılan Bulgın nehrinin baş tarafı, Kara İrtiş, Kıran İrtiş, Şingil nehirleri, Öraltay zirvelerine kadar geniş coğrafyada on asırdan beri yaşayan ve bütün dünyaca bilinen büyük bir gruptur (Kıynayatulu 1995: 5).

Zardıhan Kıynayatulu bu eserinde Kazak topraklarının sadece Kazakistan sınırlarıyla kısıtlanamayacağını, Kazak tarihinin de 15-16. asırlardaki Kazak hanlığı döneminden başlatılamayacağını açıkça belirtmektedir. Kazakistan bağımsızlığının ilk beş yılından itibaren giderek artan eserler, Kazak tarih suurunun 20. asırdaki Sovyet öğretilerinden dışarı çıkamayan bakış açılarını alt-üst etmekle kalmamıştır. Kazakların özellikle bugünkü Çin topraklarında bulunan grubunun 20. asırdaki tarihi ve yaşadıkları siyasi, kültürel, sosyal ve askeri mücadeleler de 1990'lı yılların ortalarından itibaren Kazakistan'daki basın ve yayınlarda yankı bulmaya başlamıştır. Bağımsızlık sonrasında sınırdaş ülkelerdeki Kazak topraklarından bağımsız Kazak vatanına göçerek gelip

yerleşen Kazak aydınları sadece ilmi eserler vermekle kalmayıp popüler çalışmalarla, Kazakistan dışındaki Kazak topraklarında yaşayan Kazakların geçmiş tarihlerini de ele almaya başlamışlardır. Kazakistan dışındaki etnik Kazakların yirminci asırda özellikle Doğu Türkistan'da merkezi ve bölgesel Çinli hakimiyete karşı verdikleri mücadeleler son sekiz yıllık yayınlarda onlarca kitap ve bir çok makalenin konusunu teşkil etmiştir. Bunların ilki Doğu Türkistan'da yaşayan Kazakların 1930'lardan 1950'lere kadar süren silahlı mücadelesinin roman olarak betimlendiği ve Kazakça *Sergeldeng* adıyla dört cilt olarak Kazakistan'daki okuyuculara sunulan romandır. Bu romanın yazarı Jaksılık Samiytulı'nın (1996, 2001, 2004, 2005) daha sonradan Çin'deki *Kazaklar* (2000) olarak çevirebileceğimiz araştırma kitabı, Kazakistan'da Dünya Kazaklarının Cemiyeti yayınlarından çıkmıştır. Bu araştırma eseri, Kazakistan sınırları dışında yaşayan beş milyon etnik Kazak nüfusunun bir milyon iki yüz bin kadarının Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Kazak topraklarında yaşadığını hatırlatarak, oradaki Kazakların tarihi, kültürü, edebiyatı, sosyal, ekonomik ve siyasi hayatı, dili, dini, adet ve gelenekleri ile beraber milli özelliklerini koruma ve yaşatma anlayışlarını Kazakistan'daki Kazak dilini kullanan, anlayan ve okuyan okuyuculara anlatmak için kaleme alınmıştır.

Kazakların Orta Jüz-Kerey boyunun ata mekanı olan Altay bölgesindeki İyteli kabilesinden *Sabitoglu Zuvha Batır* romanı da, 1930'lar öncesindeki Doğu Türkistan Kazak halkının o devirdeki hayatını ve bölgesel Çin hakimiyetinin Altay bölgesindeki Kazaklara karşı kullandığı siyaseti betimler. Bu romanın baş kahramanı Zuvha Sabitulu 1929 senesinde bölgesel Çin idaresi tarafından öldürülür ve Altay bölgesinin en önemli şehri olan Sarsümbe şehrinde Zuvha'nın başı bir kazığa geçirilerek teşhir edilir. Altay bölgesindeki Kazakların bağımsızca davranışlarına ket vurmak için kullanılan bu metot, Doğu Türkistan Kazaklarının istiklal mücadelesinde her zaman hatırlanan bir hadise olmuştur (Kusbegin 2000). Doğu Türkistan Kazaklarının bağımsızlık mücadelesine aktif olarak katılanların bir çoğunun bölgesel idareciler tarafından maruz bırakıldıkları kişisel trajedilere sadece bir örnek olan bu eser ile, Doğu Türkistan Kazaklarının yirminci yüzyıldaki tarihinin ana sebeplerinden birine değinilmiştir.

Doğu Türkistan'ın Altay, Tarbagatay ve Tanrı Dağlarında yaşayan Kazakların yirminci asırdaki bağımsızlık mücadelelerinin en meşhur kahramanı Osman Batur İslambayoğlu'nun mücadelesini anlatan bir diğer popüler kitap ta; kendisi de 1960'lı yıllarda Çin Halk Cumhuriyetinde sürdürülen kültür devrimi kurbanlarından olan Seyithan Abilkasımoğlu'nun romanıdır (2001). Bu yazar daha sonra kendi mahkumiyetini konu almakla birlikte 1960'larda

Doğu Türkistan'daki aydınların da eziyet, işkence, aşağılanma ve mahkumiyet gördükleri hayatlarını *Kuvgin* (2007) isimli romanıyla betimlemiştir.

Türk Dünyasının başka bölgelerinde, mesela İran ve Azerbaycan sınırlarının iki yakasında yaşayan Azerilerin tecrübesine benzer tecrübeler (Schaeffer 2008) Orta Asya'da Kazakların tarihinde de rastlanır. On dokuzuncu ve yirminci asırlarda, o dönemin Çarlık Rusya'sıyla Çin devleti arasında yapılan sınır anlaşmaları ile Çin, Çarlık Rusya ve Moğolistan sınırlarına bölünen Kazakların her bir grubu farklı rejimler ve devlet idareleri altında yaşamışlardır. Ancak ondokuzuncu asrın sonu ile yirminci asrın başına kadar, bütün Kazaklar ortak tarih ve kültür açısından; ekonomik, sosyolojik, linguistik, teolojik inançlar ve adetler açısından aynı toplum olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. O dönemlerde Kazakların "ayrı devlet sınırlarında yaşayan farklı siyasi sistemlerin vatandaşları olmaları" sadece kağıt üzerinde kalan kopmalardan ibaret idi. Gerçek hayatta Kazaklar, sadece, eğer var idiye, birkaç sınır nöbetçisinin kontrolünden geçerek, güya diğer devlet vatandaşı olan yakın akrabasını ziyaret edebiliyordu. Ancak, yirminci asrın çetin sistemleri sonucunda Kazakların da birbirlerinden ayrı kalmaları ve pratik anlamda da farklı devletlerin hukukuna tabi olmaları gerekti. Kazakistan'ın bağımsızlığından sonraki dönemde ise Kazak devleti sınırları dışında Çin Halk Cumhuriyeti ile Moğolistan gibi devletlerde kalan Kazakların, Kazakistan'ın Çarlık Rusya ve Sovyet döneminden ayrı ve farklı tarihi hakkındaki çalışmalar sadece roman tarzında olmayıp, bu sahada hem hatırat, hem de kaynaklı araştırma kitapları da yayınlanmıştır. Bu konulardaki yayınlar, yirminci yüzyıl ortalarından itibaren batıda ve Türkiye'de de yapılmıştır. Doğu Türkistan Kazaklarının başlattıkları istiklal savaşının yankıları sadece o mücadele sonunda Çin idaresince cezalandırılan, idam edilen Osman Batur gibi kahramanların hayatıyla sınırlı değildi. Doğu Türkistan'daki siyasi mücadeleye iştirak etmiş Kazakların bir grubunun 1950 senesi itibarıyla komünist Çin hakimiyetinden çarpışarak kaçıışı bütün dünyada yankı bulmuştur. Doğu Türkistan'dan silahlı mücadele sonucu son derece kısıtlı imkanlara rağmen Taklamakan Çölünü, Himalaya dağlarını çarpışarak aşan Kazakların yarım asır önceki kavgaları, o dönemde dünya basınının da dikkatlerini çekmiştir. Bu konuda ABD nin Harvard Üniversitesinde doktora çalışmalarıyla başlayan ilmi incelemeler, daha sonraları batıda yapılan onlarca ilmi kitap haline getirilmiştir. Daha da önemlisi, Doğu Türkistan'daki Kazak Türklerinin tarihi, kültürü, adet-gelenek ve kimlikleri konusundaki bilgiler, Türkiye'ye iltica eden bu Kazakların kendi kalemlerinden çıkmış eserlerle tespit edilmiştir. Bu konudaki ilk eser bundan 47 sene evvel İzmir'de *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri* (Oraltay 1961) ismiyle yayınlanmıştır. Doğu Türkistan'daki Kazakların tarihi, hayatı, mücadelesi konusu Türkiye Cumhuriyetinde neredeyse yarım asır öncesinde yayınlanmış olmasına rağmen Kazakların Kazakistan'ın doğusunda kalan

tarihi topraklarının gerçeği ancak Kazakistan bağımsızlığından sonra, Kazakistan tarafından ele alınmaya başlamıştır. Bunun en önemli sebebinin de Kazakistan'ın artık bağımsız olması ve gerçek Kazak tarih şuuru ve gerçek Kazak kimliğini bağımsızlık sonrasında tekrardan oluşturmaya başlamasından kaynaklanmaktadır.

Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra sadece ezeli Kazak topraklarında yaşayan Kazaklar değil, vaktiyle Türkiye Cumhuriyeti gibi hür Türk kalesine göç eden Kazak asıllı Türk vatandaşları da Kazakistan'daki tarih şuurunun gelişmesine kendi katkılarını yapmaya çalışmışlardır. Kazakistan'daki Kazakların okuması için kaleme alınan bu eserlerin ilki Oraltay'ın önce Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı tarafından Kazakça olarak basılan ve yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Türkistan'dan Avrupa'ya kadar uzanan Kazak mücadelesini, hayat ve hatıratını betimleyen eseridir (1999). Bunun için Doğu Türkistan tarihinin geçen asırdaki Kazak hayatıyla ilgili gerçeklerin Kazakistan basınında da yankı bulmasına sebep olan yukarıda belirtilen eserlerin neredeyse tamamı 1999 senesinden sonraki tarihlere rastlaması tesadüf değildir. Doğu Türkistan'daki Kazak hayatına ve gerçeklerine yönelik çalışmaların uluslararası platformlarda yer edinmesinden sonra Kazakistan resmi organları ve bu bağlamda özellikle Kazakistan'da kurulan Dünya Kazakları Cemiyeti, Doğu Türkistan'daki Kazak varlığına yönelik ciddi eserler yayınlamak kararını almış gibidir. Ancak, 2000 senesinde, bu cemiyet bünyesinde *Altay'dan Göç-eden Halk* (Altay 2000) ve *Zor Zaman Zor Günler* (Canaltay 2000) adıyla çıkan iki eser de, vaktiyle Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye iltica etmiş iki Kazak Türkünün hatıratı olarak basılmıştır.

Sonuç olarak, oldukça kısa bir zaman önce bağımsızlığını elde eden Kazakistan'daki Kazak halkının tarihi uzun asırlara yayılan mazisi bütün gerçekleriyle ve yirminci yüzyıldaki Sovyet ideolojisinin bütün öğretilerinin tersine tekrardan ele alınmaktadır. Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği ilk yıllardaki şartlar artık değişmiş, Kazaklar kendi ata topraklarında hem tarihin hem de geleceğin sahibi olma yolunda çalışmalara başlamışlardır. Kazakistan'daki Kazak nüfusun artırılması amacıyla, başka ülkelerdeki Kazakların da ata topraklarına göçe başlamasıyla Kazak tarihinin Sovyet döneminde reddedilen bir çok boyutları gün ışığına çıkarılmaktadır. Böylece Kazak tarih hafızasının sadece Kazakistan'da yaşayan etnik Kazakların bir kaç asırlık geçmişi değil, Kazakistan sınırları dışındaki Kazakların ve tüm Türk dünyasının da ortak geçmişi tarih araştırma konularına dahil edilmiştir.

Kaynaklar

- Abilkasımulı, Seyithan (2001). *Ospan Batır*. Almatı: Ana Tili.
- _____ (2007). *Kuvgın*. Almatı: Düniyejüzi Kazaktarınıng Kavımdastığı.
- Asılbekulı, Serik (1992). *Egemendi Kazakstan*. 21 Saevir 1992.
- Altay, Halifa (2000). *Altaydan Avgan El*. Almatı: Düniyejüzi Kazaktarınıng Kavımdastığı.
- Beysenbayulı, Jarılkap (2006). *Argı Turtker Akiykatınıng İzime*. Almatı: Kaynar.
- Canaltay, Delilhan (2000). *Kıyılı Zaman Kıyın Kunder*. Almatı: Düniyejüzi Kazaktarınıng Kavımdastığı.
- Stephane A. Dudoignon (1997). "Orta Asya'da Siyasal Değişmeler ve Tarih yazımı Tacikistan ve Özbekistan, 1987-1993". *Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan. Haz. Semih Vaner*. İstanbul: Metis Yay. 91-134.
- Janbolat, Sultan (2000). *Eljaw Künbiy*. Almatı: Düniyejüzi Kazaktarınıng Kavımdastığı.
- Kıynayatulı, Zardıkhan (1995). *Jılagan Jıldar Şejiresi*. Almatı: Merey Şagin Semyalık Kaesipornı.
- _____ (2004). *Kazak Memleketi Jaene Joşı Han*. Astana: Elorda.
- Kusbegin, Batırhan (2000). *Zuvka Batır*. Almatı: Düniyejüzi Kazaktarınıng Kavımdastığı.
- Mingjan, Nigmet (1994). *Kazaktıng Kıskaşa Tariyhı*. Arap alfabesinden Kirillitsa Kazakçaya uyarlayan M. Kaniy. Almatı: Jalın.
- Mukametkanulı, Nabiyjan (2000). "Halkımızding Ulttıq Tariyhı Memleket Şegarasimen Şektelmeydi(Algı Soz Ornına)". *Kitaydagı Kazaktarding Kogamdık Tariyhı (1860-1920)*. Kazakstan Respublikası Bilim jane Gılım Ministirligi-Ş.Ş. Valihanov Atındagı Tariyh jaene Etnologiya İnstitutı, Almatı: Kazakparat,
- Oraltay, Hasan (1961). *Hürriyet Uğruna Doğu Türkistan Kazak Türkleri*. İzmir: Karınca Matbaası.
- _____ (1999). *Elim-Aylap Ötken Ömir*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Östemirulı, Şadiyar (2005). "Biz Tariyhtan Kazaktıng Öz Ornın İzdep Jurmiz," *Jas Alaş*. 20 Kırküyek 2005. 5.
- Samiytulı, Jaksılık (1996). *Sergeldeng*. Birinşi Kitap. Almatı: Ana Tili.
- _____ (2001). *Sergeldeng*. İkinci Kitap. Astana: Elorda
- _____ (2004). *Sergeldeng*. Üşinşi Kitap. Almatı: Ana Tili.
- _____ (2005). *Sergeldeng*. Törtinşi Kitap. Almatı.
- _____ (2000). *Kitaydagı Kazaktar*. Almatı: Düniyejüzi Kazaktarınıng Kavımdastığı.

The Understanding of History in Kazakhstan and Its International Dimensions

Meryem Hakim*

Abstract: Following the independence of Kazakhstan, significant issues of Kazakh history began to be debated and analyzed among academic and intellectual circles. Studies attempting to discover the origins of Kazakh people have shown that, as opposed to earlier understanding, Kazakh history predates the emergence of the Kazakh Khanate in the 15th century. The Kazakh historical consciousness, which began to be rebuilt following the independence, has even gone beyond the borders of present-day-Kazakhstan. New publications and research materials suggest that Kazakh history is a part not only of ancient Turkic and Central Asian history but also of the whole Turkish world of the modern period. This work is an attempt to reflect the native Kazakh point of view regarding Kazakh historical identity through the analysis especially of works written in the Kazakh language.

Key Words: Kazakh history, Kazakh identity, origin of the Kazakhs, ancient Turkic/Turkish history.

---

* İzmir University, Department of International Trade / İZMİR
meryem.hakim@izmir.edu.tr, meryem_kirimli@yahoo.com

Историческое понимание в Казахстане и его международные аспекты

Мерьям Хаким*

Резюме: После обретения независимости в Казахстане начались научные и исследовательские работы по основным вопросам казахской истории. При исследованиях происхождения казахов установлено, что появление казахов на исторической арене относится к более раннему периоду, чем образование казахского ханства. После обретения независимости новое в отличие от XX в. переосмысление казахской истории вылилось и за пределы Казахстана. В статье подчеркивается, что казахская история является неотъемлемой частью древнетюркской истории, античной истории Центральной Азии, а также истории тюрков современного периода. В данной работе рассмотрены источники, написанные на казахском языке, а также сделана попытка отразить взгляды казахского общества.

Ключевые Слова: Казахская история, казахская идентичность, происхождение казахов, древнетюркская история.

---

* Измирский университет, кафедра международных отношений / Измир
meryam.hakim@izmir.edu.tr, meryam_kirimli@yahoo.com

İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları

Ferhat Karabulut*

Özet: Bu çalışmada Sovyet Hükümeti ve Komünist Partisi'nin Orta Asya Türkleri üzerinde uyguladığı dil ve eğitim politikalarını, ders kitapları bağlamında ele aldık. Ruslaştırma sürecinde ortaya çıkan iktidar mücadelesinin bir analizini yaptık. Sovyetlerin, iktidar mücadelesini anlayabilmek ve uygulanan politikaları tahlil edebilmek için Michael Foucault'nun, iktidar ve aparatları üzerine yapmış olduğu çalışmalarından ve modellerden faydalandık. Sovyetlerin, Orta Asya'da uyguladığı dil ve eğitim politikalarını, iktidar merkezli incelerken, iktidarın en önemli *normalleştirme aparatlarından* olan biri Özbekistan'da diğeri Kazakistan'da basılmış iki ders kitabını analiz ettik. 1962 yılında ilkokul çağındaki çocuklara yönelik hazırlanmış bu okuma ve dil öğretimi kitaplarının, iktidarın meşrulaşmasında nasıl rol üstlendiklerini göstermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İktidar, Sovyetler, Komünist Partisi, Özbekistan, Kazakistan, dil politikası, eğitim politikası.

Giriş

Bu çalışmada, Sovyetler Birliği tarafından uygulanan Ruslaştırma politikaları ve bu politikalar çevresinde gelişen *iktidar ve meşrulaştırma* süreci üzerinde durulacaktır. Öncelikle ve özellikle, *Sovyet Hükümeti ve Komünist Partisi*'nin, Türk dilini ve dili hareket noktası yapan ders kitaplarını, araç olarak nasıl kullandıkları üzerinde durulacaktır. Bunu yaparken Sovyetler Birliği'nin hangi yöntem ve stratejilerle hareket ettiği ve Türk topluluklarını şekillendirme adına hangi aşamaları gerçekleştirdiği üzerinde ana hatları ile durulacaktır.

Bilindiği gibi *Sovyetleştirme* ve sonrasında gelen *Ruslaştırma* sürecinde, *iktidarın* en önemli mücadele alanı olan dil, merkeze yerleştirilmiş ve dilin kapsam alanı içerisinde yer alan eğitim politikaları, merkez yönetim tarafından tabana doğru türlü *aparatlar/araçlar* kullanılarak yayılmaya çalışılmıştır. Lenin'in, henüz devrim gerçekleşmeden önce ileri sürdüğü "korenizatsiia"¹ (Bilinsky 1962: 138–157), ile ilgili görüşleri, ana dilinde eğitim hakkı ve milli

* Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / MANİSA
ferhatkarabulut@yahoo.com

kültürün özgür olacağı ile ilgili vermiş olduğu eşitlikçi politika vaatleri, zaman zaman kesintiye uğrasa da, *şekilde milli özde sosyalist* bir modelde Sovyetler Birliği dağılıncaya kadar devam etmiştir. Bu yüzden, “Sovyetler döneminde, Sovyet dil politikası oldukça merkezîyetçi bir görüntü çizmiş ve Moskova’daki merkezi otorite tarafından biçimlendirilmiştir. Bu aşamada yerel diller büyük oranda Rusça’nın baskısı ve etkisi altında kalmıştır. Dil yasaları ve bu yasaların uygulanmasından sorumlu olan kadın ve erkekler, bu dil politikası çerçevesinde yetiştirilmiştir” (Schlyter 2001: 127–136). Federalizmin ve Rusça olmayan dillerin teşviki, Komünist Partisi’nin iktidarının yayılması ve sürdürülmesi amacıyla stratejik bir karar olmuştur. Teorik planda ise Komünist Partisi’nin resmi doktrini ile aşamalı olarak milli farkların ve milletlerin zamanla ortadan kalkacağı umulmuştur. N. Kruşçev, bu konudaki düşüncesini, 1961’de, *22. Parti Kongresi*’nde, *Sovyetler Birliği Komünist Partisi 3. Programı*’nda dile getirmiştir. “Ona göre, etnik farklar zamanla yok olacaktır ve tek bir anlaşma dili (*lingua franca*) bütün halklar tarafından kabul edilecektir. Milli dilin ve farklılıkların yok edilmesi, sınıf farklılıklarının yok edilmesinden daha öncelikli olmalıdır. Bu parti programında, Kruşçev, daha güçlü bir dil kullanır. Daha ileri seviyede olacak biçimde, yeniden dost olma (*sblijenie*) ve büyük halkların birleşimi süreci, sonuçta milletlerin *birleşmesine ve kaynaşmasına (sliyanie)* yol açacaktır” (Bilinsky 1962: 142).

Dil politikaları ile paralel şekillenen eğitim politikaları da hiç kuşkusuz, Sovyet hükümetinin sosyalist topluma ulaşmada kullandığı en önemli araçlardan biri idi. Dilin (ana dilinin) ve dolayısıyla eğitimin her an denetimde tutulduğu “Sovyet-Rusya’da yapılan bütün eğitim faaliyetleri, Rus sömürgecilerin çıkarları için olmuştur” (Gömeç 2003: 88). Nitekim daha Çarlık Rusyası döneminde, İlminski, aşırı milliyetçi ve merkezîyetçi bir anlayış sergilemiş ve *silici bir politikanın* öncülüğüne soyunmuştur. “1881 yılında N.I. İlminski, A.P. Maslovski’ye gönderdiği mektupta, Türkistan halkının eğitilmesinden, özellikle onların yüksek öğrenim kurumlarında eğitim almalarından derin endişeleri olduğunu, bunun Moğol istilasından daha korkunç neticeler doğuracağını ifade ediyordu. Yerlilerin ilkokul düzeyinde bir bilgi seviyesinde bulunmasını yeterli gören İlminski, yerlilerin ana dillerini gramer kuralları çerçevesinde öğrenmesini tehlikeli buluyordu” (Egamberdiyev 2005: 106).

Bu merkezîyetçi yapının ve meşrulaştırma² sürecinin işleyiş mekanizmasının tespiti için, bu çalışmada, 1962 yılında basılmış olan iki ders kitabı analiz edilecektir. İlkokul seviyesinde bulunan öğrencilere ana dilini öğretmek ve çocuk dimağları şekillendirmek için biri Özbekistan’da Özbek öğrencilere okutulan, *Oqış Kitâbi* (O. Şerafeddinov, T. Sıddıkov, M İbrahimov 1962), diğeri açıklama dili Rusça olan Kazakistan’da Rus-Kazak okulunda, Kazak ve Rus öğrencilere okutulan ders kitabı, *Kazak Tili* (Begaliyev, Aydarbekov

1962), Ruslaştırma politikaları çerçevesinde değerlendirilecektir. Sovyetlerin dil ve eğitim politikaları ele alınırken Michel Foucault'nun *iktidar ve iktidarın yapısı* ve işleyişi üzerinde ileri sürdüğü görüş ve tespitlerden faydalanılacaktır.³

Bir *iktidar ve asimilasyon* mücadelesine sahne olan Orta Asya'da izlenen politikalar neticesinde, Türk toplumu yüz yıl içerisinde büyük değişimler geçirmiştir. İktidar üzerine önemli çalışmaları olan Michel Foucault, *iktidarın*, özellikle 19. ve 20. yüzyılda, hemen bütün toplumlarda görünmeyen bir şekilde bireyin hayatının tüm kesitlerine yerleştiğini ifade eder. Bunun için kendince yöntemler geliştiren *iktidar*, en belirgin bir biçimiyle (görünen ve görünmeyen boyutuyla) Sovyetlerde ortaya çıkmıştır denebilir. Foucault, *iktidarın* geçirmiş olduğu aşamaları ve gelmiş olduğu son noktayı söz konusu ederken, adeta Sovyet *iktidarını* (her ne kadar kapitalist toplumların analizini yapsa da) işaret etmektedir. “Ben *iktidar* mekanizmasını düşündüğümde, *iktidarın* bireylerin tohumuna kadar ulaştığı, bedenlerine eriştiği, hal ve tavırlarına, söylemlerine, öğrenimlerine, gündelik yaşamlarına sindiği kılcal var olma biçimini düşünüyorum” (Foucault 2003: 23). Burada Foucault, sadece tepeden inme bir baskı ve sonucunda gelen bir boyun eğişten değil, bir içselleştirme ve bunun neticesinde gelen mutlak *iktidar* ilişkilerinden bahsetmektedir.

Buna göre, Sovyetlerin kuruluş aşamasında, Lenin'le ortaya çıkan *meşrulaştırıcı ve sakinleştirici iktidar* modelinde, Foucault'nun söz konusu ettiği toplumun ve bireyin kılcal damarlarına kadar işlemiş bir *iktidar* modelini görmekteyiz. Stalin'le başlayan baskıcı ve huzursuz edici *iktidar* mücadelesi, onun uyguladığı dil, eğitim ve ekonomik politikalar neticesinde, gözetleyici, cezalandırıcı, normalleştirici ve nihayet sinayıcı bir yol izlemiştir. Sonuçta tepeden inme *iktidar*, bireyin bedenine ve iç dünyasına kadar işleyebilmiştir. Her ne kadar farklı bir boyutta olsa da bu işleyiş, Foucault'nun sözünü ettiği modelin gerçekleşmesini Orta Asya Türk toplumu aleyhine kaçınılmaz kılmıştır. Foucault'ya göre bu tür bir *iktidardan* söz ederken yalnızca yukarıdan gelen hegemonyadan bahsedilmemektedir. O özetle şöyle der, “İktidarın işleyişinden söz ettiğimde, yalnızca devlet aygıtı sorununa, yönetici sınıf, hegemonik kastlar sorununa gönderme yapıyor değilim, bireyin gündelik davranışlarında, bedenlerine varıncaya kadar üzerlerine işleyen, giderek daha da incelen, tüm mikroskobik *iktidarlar* dizisine gönderme yapıyorum” (Foucault 2003: 48).

Nitekim Sovyet *iktidarının* normalleşme süreci olarak görebileceğimiz Kruşçev döneminde yazılmış olan ve inceleme konumuzu teşkil eden ders kitaplarında bunu daha iyi görmekteyiz. Bu kitaplarda seçilen *konular, konuların işleniş biçimi; lider, kahraman, vatan, millet, devlet ve tarih anlayışı* önce bu tepeden inen *iktidarın* gerçekleştirilmesi için kullanılmakta, sonra da

Foucault'nun ileri sürdüğü gibi bir *normalleştirme* ile bireyin *kılcal damarlarına* (bir bakıma şuur altına) kadar işlemektedir. Ayrıntılı bir şekilde aşağıda görüleceği üzere, birey daha çocuk yaşlarda kaçınılması zor olan bu *iktidarın* çekim alanına girmekte ve o alandan hiçbir şekilde kurtulma fırsatı bulamamaktadır. Aslında birey (ya da çocuk) kurtulma arzusunu da çok fazla duymamaktadır, zira çevresinde gördüğü *normalleştirilmiş* bir yapay dünya ve onu var eden *iktidar*, ona düşünmeyi ve sorgulamayı unutturmuş bir *iktidardır*. Zira her şey yerine oturmuş ve bireyin (çocuğun) nazarında dünyanın en müreffeh ve güçlü ülkesi Sovyetler Birliğidir. Gücün ve refahın en önemli kaynağı da halkların gönüllü birlikteliği ve aralarında kurdukları dostluk ve kardeşlik bağlarıdır. Bu bir bakıma yapay bir kaynaştırma ile oluşturulmuş sanal dostluğun inşasıdır. Daha devrimin ilk yıllarından itibaren aslında milletlere (daha sonra halklara) kardeş olma emri verilmiştir denebilir. “Stalin’in 1935’te söylediği ve *Komünist Fırkası Tarihi’nin Öğrenilmesine Yarayan Eserler Külliyyatı’nın* 3. Cilt 659-660’ncü sayfasında aynen basılmış olan nutkunda: ‘Sovyet Rusya’daki milletler arasında kardeşçe dostluk yaşadıkça, bizim memleketimizin halkları hür kalırlar, mağlup edilemezler... Bu dostluk yaşadıkça, kuvvetlendikçe, iç ve dış düşmanlarından hiç kimse bizim için tehlikeli değildir’ demektedir” (Kırimer 1997: 114). Her ne kadar bu düşünce Sovyetler dağılıncaya kadar *normalleştirici* teknikler kullanılarak devam ettirildi ise de aynı Stalin, *II. Dünya Savaşı* sonunda sadece Rusları öne çıkarmış ve sadece onları taltif etmişti. Stalin, yapmış olduğu bir konuşmada kadehini Rusların önünde ve sadece Rus halkı için kaldırmış ve onları kurtuluşa öncülük eden üstün bir millet olarak tanımlamıştır. Mayıs 1945 yılında yapmış olduğu bu konuşmada Stalin şöyle demiştir. “Kadehimi Sovyet halklarının ve özellikle Rusların şerefine kaldırıyorum. Her şeyden önce Rus halkının şerefine içiyorum, çünkü bu savaşta Ruslar bütün diğer milletler içinde öncü kuvveti oluşturdu ve en önde savaştılar” (Cyber USSR 2008). Yani hedef başka, niyet başka idi. Görünürde sahnelenen oyun, gerçekte başka bir oyunun parçası idi ve bu oyunda başrol oyuncularını şartlar ne olursa olsun Ruslar olacaktı. Çünkü senarist yani *iktidar*, sosyalizmin Rus kültürü ve Rus dili etrafında şekilleneceğini düşünüyordu ya da en baştan oyunun finalini öyle planlamıştı.

Orta Asya Bir İktidar Sahnesi: Dil ve Eğitim Politikalarının Şekillenme ve Dönüşme Süreci

Foucault’ya göre, bedenler üzerindeki disipline edici *iktidar* üç kontrol kipinden oluşmakta idi: Gözetleme, *normalleştirme* ve *sınama*. Foucault, *Bentham*’ın mimari bir tasarım olan *Panopticon*’unu gözetleme isteğini en iyi temsil eden örnek olarak kullanır. *Panoptik mekanizmanın* (her şeyi tüm yönleri ile ışık altına çıkarıp görünür kılma) temel prensibi, kapalı bir mekânda

yaptığı mimari düzenlemeyle, gözlem nesnelere herhangi bir engel olmadan istenildiği zaman gözlenmeye hazır kılarak, *iktidar* uygulamasıdır. Daire şeklinde inşa edilmiş hapisanelerde olduğu gibi herkesin her an görülebildiği yapılar, *iktidarın* işleyişini kolaylaştırmaktadır. Özel inşa edilmiş hücrelerde bulunan mahkûmlar, merkezi bir kuleden sürekli olarak gözetlenip gözetlenmediklerini asla bilemeyeceklerinden, herkes bir süre sonra kendi davranışlarını kontrol etmeye başlar. Benzer şekilde, ya da gerçek hayatta, bu mekanizma ile fabrikada, okulda, orduda; işçilerin, öğrencilerin ve askerlerin tek başlarına veya topluca, özel amaçlar için saklanma hakkına sahip oldukları hiçbir yer yoktur. İnsanların topluca bulunabildikleri tüm mekânlar görünebilir kılma anlamında aydınlatılmıştır (Foucault 1979: 202-203).

Hükmü altına aldığı bütün yabancı unsurları (hatta bazen Rus unsurları) her zaman, bazı gözetleme teknikleri kullanarak kontrol altında tutmayı iktidarının en önemli gayesi saymış olan Sovyetler Birliği (tıpkı Çarlık Rusyası gibi), adeta saydamlaştırılmış bir *milletler hapisanesi* kurgulamıştır (Kırimer 1997: 112). Böylece, Ruslara ait olmayan topraklarda, insanı gözetleyen⁴ bir *iktidar* olan Komünist Partisi, her zaman kendine öznelerden oluşan bir gözetleme kulesi inşa etmiş ve bu kuleye bazen gözükecek şekilde bazen de itibari olarak gözetleyiciler ve cezalandırıcılar yerleştirmiştir. Gözetleyenler bir piramidin tepeden aşağıya doğru genişlemesi gibi genişleyerek tabana yayılmıştır. Parti veya hükümet, bunu yaparken de kendine kullanabileceği öznelerden oluşan bir *iktidar* zinciri oluşturmuş, bu öznelerin de yerli halkın bireylerinden oluşmasına özen göstermiştir. Sonuçta her birey, bir bakıma, kendinin ve toplumun denetleyicisi ve cezalandırıcısı durumuna gelmiştir. En azından birey, iç dünyasında sürekli gözlenmekte olduğu ve hata yaptığı zaman (yani partinin izinden ayrıldığında) cezalandırılabilirliği hissine kapılmıştır. İktidarın, öznesi haline gelme olgusuna ve yerli halktan *iktidarın* öznesi haline gelenlere pek çok örnek bulunabilir. Örneğin, bu öznelerden biri Özbekistan'da ortaya çıkmıştır. “1937 yılında Sovyet anayasasına uygun bir anayasa hazırlandı. Stalin’in direktifleriyle Özbekistan Komünist Partisi’nin başına 1937’de Osman Yusupov getirilmişti. Yusupov, Stalin’in kanlı rejimini Özbekistan’a sokan kişi olarak tanındı” (Togan 1940: 14). Yusupov, sonuçta, *iktidar* adına ve hesabına, kendi soydaşı olan Feyzullah Hocayev⁵ ve bazı Özbek aydınlarının ölümünde rol oynayacaktır. Bu ve buna benzer yaklaşımlarla Sovyet *iktidarı*, kurduğu teşkilatlar (aparatlar veya teknikler) ile toplumun bütün katmanlarına yayılmayı başarabilmiştir. Böylece, Sovyet hükümeti ve Parti yaşadığı sürece, *Büyük Birader*’den (Orwell’in *Big Brother*’ı gibi) habersiz, hiçbir iş ya da hareket söz konusu olmayacaktır. İlerleyen dönemlerde ise Foucault’nun, *iktidarın* mikroskobik olduğu veya kılcalıca kadar ulaştığı tezini ispatlarcasına, Komünist Parti, teşkilatını en ücra yerlere kadar yayacak ve ondan izinsiz hiçbir hareket söz konusu olmayacaktır.

“Meselelerin çoğu Sovyet Komünist Partisi’nin direktifleri doğrultusunda ele alınır. Sovyet Komünist Partisi, Yüksek Sovyet kanalıyla en küçük yerleşim birimi olan köylerden başlayarak Cumhuriyetlere kadar bütün ülkeyi kontrolünde tutar” (Saray 1999: 175). Bu kontrolü de aşağıda ders kitaplarında görüleceği üzere, *iktidar*ı içselleştiren, sorgulamasız, teslimiyetçi ve köksüzleştirilmiş bireyler vasıtası ile gerçekleştirecektir.

Sovyet sistemine aşına olanların bildiği üzere, başlangıçta parti üyesi görünümünde olan bireyler, zamanla yönetim kademelerinde yer alarak, halkın içinden (kendi kültürünü aşağı çekerek) çıkmaya ve ondan uzaklaşmaya başlamıştır. Sosyal hareket alanını besleyen en önemli kaynak ise eğitim seviyesi çok yüksek olmamak koşuluyla yerli halkın çocukları olmuştur. Başlangıçta gözetleyip sonra da onlara her zaman gözetleniyor hissini vererek *iktidar*ın gücünü bireyin zihnine yerleştiren Sovyet-Rus *iktidar*ı, diğer sömürge ülkelerinden farklı ve belki de ustaca bir şekilde *normalleştirici teknikler* kullanmıştır (Foucault 1992: 168–169). “Sovyetler, Bolşevik rejimini Rusya İmparatorluğu’na hâkim kıldıktan sonra, Rus olmayan milletlere devamlı olarak şu düşünceleri telkine çalışmışlardır. Rus olmayan milletlerin Rusya’ya veya Sovyetler Birliği’ne girişleri, tarihi bir zaruretti, müsbet bir işti, bu milletler için hayırlı ve faydalı olmuştur. Bu meyanda Sovyet propagandasının bütün vasıtaları, Türk halklarına, Türk ülkelerinin Rusya’ya ilhaklarının, işgal ve emperyalistçe harpler neticesinde değil, gönüllü bir şekilde vuku bulunduğunu ispata gayret etmişlerdir” (Saray 1999: 175, Kara 2006: 29-30). Nitekim bunu özellikle 1950’lerden sonra yetişen yeni nesillere gönüllü olarak da kabul ettirebilmişlerdir. Zira daha çocuk yaşta Sovyet veya Rus propagandasına maruz kalan çocuk, kendisine hazır sunulan bilgiyi sorgulamadan almış, mesela, *Kolhoz*ları mutlak refahın yaşandığı yerler olarak tanımış veya kabul etmiştir. Bu kolay kabulün asıl sebebi ise en basit şekli ile ders kitaplarında görülecektir. Bu kitaplarda, *Kolhoz* tarihinin sancılarında veya hâlihazırdaki olumsuzluklarından değil, makineleşmiş modernizmin bir tezahürü olarak yapay bir komün hayattan bahisler yer almaktadır. Bu arada yine *iktidar*ın normalleştirilmesi için *Kolhoz*, önemli bir araç olarak da kullanılmaktadır. Sözde, hiçbir olumsuzluğun yaşanmadığı bu çiftlikler, aslında tarihsel olarak ülkenin düşman işgalinden kurtulmasında çok önemli roller de üstlenmiştir. Bu rollerin ne olduğunu ve nasıl ele alındığını aşağıda göstereceğiz.

Şekilden Öze Kayan İktidar Mücadelesi

Yukarıda da değindiğimiz üzere, Çarlık Rusyası’nın *iktidar* anlayışını dönüştürerek zamana ve zemine göre politikalar belirleyen Sovyet hükümeti ve Komünist Partisi, zor kullanmanın devamında denetim, disiplin, hiyerarşik gözetim, normalleştirici teknikler, sınav ve ceza yöntemlerini yeri geldikçe sırasıyla kullanmayı bilmiştir. Böylece, kitleleri elinde tutmayı ve *tek ideoloji*,

tek devlet ve çok milletli tek kültür hedefini gerçekleştirmeyi imparatorluğun kuruluşunu takip eden ilk yıllardan itibaren öncelikli ve nihai hedef olarak benimsemiştir. Buna göre, mutlak ideoloji kuşkusuz sosyalizm olacaktır. Nihai hedefe ulaşmak için başlangıçta verilecek tavizler bir zaaf değil sistemli bir hareketin gereği idi. Aslında her hareket, yerli halkın kimliğini yansıtacak ve onu tatmin edecek şekilde planlanmıştı. Bu hedefi *şekilde milli özde sosyalist ilkesi* ile şekillendirdiler. Başka bir deyişle görünüşte en az 130 etnik kimlikten oluşan Sovyet İmparatorluğu, herkese eşit haklar verecek, ana dilinde eğitim hakları tanıyacak ve mozaik bir millet görüntüsü çizecekti. Bunu henüz Çarlık Rusyası yıkılmadan önce Lenin'in hem özel mektuplarında hem de parti politikalarında ve manifestolarında açıkça görmekteyiz. Devrimi gerçekleştiren Lenin, inandığı veya inanıyor görüldüğü, halkların eşitliği ve ana dilinde eğitim anlayışını gerçekleştirerek ve halklara kendi kendini idare etme hakkı vererek, hem yönetimi altındaki halka mesajlar vermiş, hem de dünyaya özgün bir model sunarak, sosyalizmin en ideal yönetim biçimi olduğunu ispatlamak istemiştir. Yüzeyde gerçekleşen bu birliktelik ve elde edilen haklar, uygulamada ise farklı yansımalar göstermiştir.

Bu aslında yine Foucault'nun *iktidarı* bir piramit gibi tanımlamasına bir örnek teşkil etmektedir. En tepede mutlak *iktidar* yer alırken, piramidin aşağısına doğru hiyerarşik bir *iktidar* ve yönetim dağılımı söz konusu olur. Piramidin aşağısında bulunanlar daha aşağıda bulunanları yönetirken, kendileri de yukarıdakiler tarafından yönetilirler. Yani en zirvedeki hariç aşağıdakiler hem *iktidar* hem de tebaadır. Tebaa olmak yönetilmek ve her an gözetim altında tutulmak demektir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Sovyet imparatorluğunda mutlak *iktidar* Komünist Partisi'dir, yani Lenin'dir (sırasıyla Stalin, Kruşçev, Brejnev, Gorbaçov v.d.). Lenin, mutlak lider olma vasfını hem hayatı boyunca hem de Sovyetler var olduğu sürece sürdürmüştür. Lenin'in baskın bir kişilik olarak nasıl kullanıldığı, incelediğimiz ders kitaplarında daha açık görülecektir.

İktidar sadece bastırma, sınırlandırma ya da yasaklama olarak algılanmamalıdır. İktidar kendi gerçekliğini, üzerinde olduğu alanı ve haklılaştırma mekanizmalarını da üretir. Biz burada Rus işgali ile başlayan ve Sovyetler döneminde had safhaya ulaşan Orta Asya milli mücadele tarihi üzerinde durmuyacağız. Hiç kuşkusuz, işgale ve baskıya karşı Türk toplulukları gerekli mücadeleleri vermişlerdir. İsyenlar, kurulan partiler (Alaş Orda gibi), yazar ve şairlerin özellikle sembolizme yaslanan eserleri (Çolpan, Kadiri, Aybek gibi) çok önemli karşı *iktidar* mücadelesini temsil etmektedir. Bizim burada üzerinde duracağımız konu, baskı neticesinde gelen normalleştirme sürecinde, sistemin nasıl işlediği yönünde olacaktır. Olağanüstü zamanlarda ortaya çıkan hareketlenmelerin yanında gizli kalan bir nokta, her zaman olmuştur. Ders

kitapları da bu yönden önemlidir ve mutlaka Sovyetlerin başlangıcından itibaren ele alınıp incelenmelidir. Zira gördüğümüz kadarıyla, Ruslaştırma hareketinde Hükümet ve Parti, asıl gücünü adeta buradan almayı hedeflemiştir. Savaşlar ve sürgünler, yerini sükûnet zamanlarına bıraktığında, normalleşme gerçekleşmiş, Orta Asya Türk halkını okuryazar yapmak için açılan okullarda halkların kardeşliği ve Rusların üstün ırk olduğu fikri çocuk dimağlara daha eğitimlerinin başından itibaren pompalanmaya başlanmıştır.

Örneğin, sancılı bir süreç sonunda Türk toplumunu ve Türk kimliğini altüst eden Kolektif Çiftlikler (*Kolhozlar*) ders kitaplarında normalleştirici/meşrulaştırıcı bir unsur olarak sık sık yer alırken, bu çiftliklerde meydana gelen ikinci hayatlar (ötekinin hayatı), araştırmacılar tarafından yeterince ele alınmamıştır.⁶ Özellikle Orta Asya'da roman yazan aydınların kurgusal olarak dikkat çektikleri bu süreç, bilimsel verilerle mutlaka en ince ayrıntısına kadar ele alınmalıdır. *Kolhozlar* İktidarın kendini meşrulaştırdığı en önemli hareket alanı olmuştur. Yüz yıllardan beri sahip olduğu hayat anlayışını birden bire yerle bir eden kolektif hayat, ekonomik *iktidarı*, ideolojik *iktidarı* ve nihayet siyasal *iktidarı* hazmetme noktasında ve ona hareket alanı verme noktasında lokomotif görevi üstlenmiştir. Nitekim incelediğimiz ders kitaplarında Lenin, Komünist Partisi, Sovyet ordusu, vatan (Sovyet toprağı), devrim bayramları, vb. yanında *Kolhoz* hayatını anlatan parçalar oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Şehirlerde Rus nüfusunun ve nüfuzunun çok yoğun olması ve eğitim sisteminin Ruslar tarafından şekillendirilmesinin, milli bilinç üzerinde yapmış olduğu tahribatı, kırsalda kolektif çiftlikler yapmıştır. Kolektif çiftliklerde ve şehir merkezlerinde okutulan ders kitaplarında normalleşmiş bir sürecin yansımaları görülür. Hayat her şeye rağmen devam etmektedir ve en güzel erdem dostluk, kardeşlik, saygı, yardımlaşma, çalışkanlık, paylaşma vs.dir. Oysa gerçek hayatta durum hiç de kitaplarda anlatıldığı gibi değildir. *Kolhozlaşmanın* en yoğun biçimde yaşandığı 1930'lu yılların başında ders kitaplarında anlatıldığı gibi bir kardeşlik ve dürüstlük örneği sergilenmemiştir. Aksine milyonlarca insanın hayatına mal olsa da süreç devam ettirilmiştir. Örneğin, "1932-1933 yıllarında milyonlarca Kazak Türkü suni açlıkla katledildiler. Binlerce göçebe aile zorla kolektif çiftliklerde toplandı. Hayvanlar otlak yokluğundan öldü. Karşı koyanlar gerici baylar diye vasıflandırıldılar" (Bacon 1980: 109-111). Buzdağının görünen bu yüzünde Sovyet hükümeti *iktidarını* sağlamlaştırmak ve tek dil ve tek millete dönüştürme eylemini gerçekleştirmek için her şeyin en mükemmel bir şekilde devam ettiği mesajını verme uyanıklığını göstermiştir. Gerçekte başlangıçtan beri asla kendinden kabul etmediği Türk insanını seviyor gözükerek ve ona aşağılayıcı gözle bakmadığını hissettirerek bireyin hayatının tüm kesimlerine yerleşmeyi hedeflemiştir.

Lenin'in, hedefe ulaşmak için her yöntem denenmelidir mantığının işletildiği "herkese eşit haklar" uygulamasının, aslında bölme, parçalama ve yönetme politikasının en önemli hareket noktası olduğunu bu gün herkes anlamış durumdadır. Lenin'in bu hakları niçin verdiği bütün ayrıntıları ile araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur. Şekilde milli özde sosyalist anlayışının yerleştirilmeye başlandığı bir dönemdir Lenin dönemi. Çarlık Rusyası döneminde çoğunluğu modern anlamda okuma yazma bilmeyen ve yerleşik hayata geçmemiş olan halkları eğitmek ve onları Ruslaştırmak için Rus okullarının kurulmasına ve yaygınlaştırılmasına verdiği büyük önem elbette yadsınamaz. Yöntem olarak, bir ölçüde başarılı olsa da niyetleri yerli halklar tarafından açıkça görüldüğü için, çoğu zaman tepki ve itiraz ile karşılanmışlardır. Suni bir hayata önem verdikleri ve bunu da açıkça gösterdikleri için, okul sayısını artırsalar da bütün bölgeyi normalleştirme becerisini gösterememişlerdir. Onların stratejisindeki bu yanlışlığı veya eksikliği iyi gören Lenin, söylemlerini ustaca geliştirmiş ve aslında bir çelişki olarak görülen çok devletli tek millet hedefini gerçekleştirmek üzere söylemler geliştirmiştir. Daha 1917 öncesi yaptığı yazışmalarda ve parti politikalarında Çarlık yönetiminden farklı ve uzlaştırıcı bir politika izleyeceği mesajın açık bir biçimde vermiştir. Bu nedenle devrim onun başarısı olarak gerçekleşmiştir. "1914 yılında yazmış olduğu bir özel mektupta, o, milletlerin eşitliği ve etnik ulusların hakları konusunda planlarını özetlemiştir. Bu planda "özgürlük ve dillerin eşitliği" vurgusu yapılmıştır. Dil özgürlüğü okullarda ve diğer sosyal alanlarda ve kurumlarda ana dilini rahatça kullanma hakkı tanıyordu. Lenin bütün halklara şimdiye kadar uğramış oldukları zararların tazmini ve eşit hakların verilmesi konusuna vurgu yapıyordu" (Grenoble 2003: 35). 1919 yılında yayınlamış olduğu bir deklarasyon ile okuma yazma bilmeyen herkesin okuryazar olmasını hedeflemiştir. Bu deklarasyonda ilginç olan nokta, *yerli dillerde veya Rusçada seçeneğinin konmuş olmasıdır. Rusya Federasyonu Okuryazar Olmayan Topluluklarının Eğitimi Üzerine* adıyla yayımlanan 1919 tarihli yasada şöyle denmektedir. "Yaşları 8 ile 50 arasında olan okuryazar olmayan bütün Sovyetler Birliği vatandaşları tercihleri doğrultusunda ana dilinde veya Rusçada okuma ve yazma öğrenmekle yükümlüdür"(McLeish 1972: 309). Okuma yazma kampanyasının ikinci aşaması 1921-1932 yılları arasında gerçekleşir. "Bu tarihe kadar okuryazar oranı Tacikistan'da %52, Türkmenistan'da %61, Özbekistan'da %72' ye yükselir"(Tonkonogaja 1976: 48). Üçüncü aşama 1933 yılında başlatılır ve 1939'a kadar devam ettirilir ve sonuçta okuma yazma oranı Kazakistan'da %83.6'ya, Kırgızistan'da %79.8'e, Türkmenistan'da %77.7'ye ve Özbekistan'da %78.7'ye yükselir (Shorish 1984: 35-49). Lenin'in nihai hedefi bütün halkları tek bir komünist devlet çatısı altında toplamaktı. Başka bir deyişle bu harekette yukarıda bahsettiğimiz çelişki gibi görülen normalleştirme planları yatmaktadır. "Bu birleşme, etnik grupların

farklılıklarını temsil etmeleri ve yaşamaları değil, asimilasyona yol açacak bir birleşmedir” (Grenoble 2003: 35). Nitekim Lenin ile fikir birliği etmiş olan geleceğin devlet başkanı Stalin de benzer düşünceleri dile getirmiştir. Stalin’in 1937 den itibaren neler yaptığı bilinen bir gerçektir. Aslında devrim öncesinde dava arkadaşı olan bu iki liderden, Stalin’in daha sonra yaptıkları, Lenin’in 1920’li yıllarda ne yapmak istediğinin de kanıtı olmaktadır. Nitekim Stalin, 1913 yılında yazmış olduğu bir makalede “*geri kalmış halkların birleştirilmesi*” gereğinden bahseder. Bu birleşme hiç kuşkusuz asimilasyon anlamına gelmekte ve her yolun denenmesi için bir hareket planı içermektedir (Stalin 1951: 351, Grenoble 2003: 35). Yukarıda da değindiğimiz üzere, bu tür hareketlerin asıl hedefe ulaşmada bir basamak olduğunu ve nihai hedefe ulaşmak için halklara özgürlük veriyormuş gibi yaparak aslında onları tuzağa düşürmek anlamına geldiğini ve bunun bir “merhale” olduğunu görmek gerekmektedir (Grenoble 2003: 35). Lenin’in üstü kapalı vermiş olduğu hak ve özgürlüklerin gerçek manası, Stalin’in adı geçen makalesinde açıkça ifade edilmektedir. Lenin’e göre işçi hareketine hizmet ettiği sürece milliyetçilik faydalıdır. Bu fayda ile neyi ve hangi milliyetçiliği kast ettiği elbette daha sonra ortaya çıkacaktır. Lenin, Orta Asya’yı dil merkezli Cumhuriyetlere bölerek yerel milliyetçiliğin yükselmesini sağlarken, Türk dünyasının dile dayalı birliğini de parçalamış oluyordu. Onun milliyetçilik iyidir düşüncesi işte tam bu noktada anlam kazanıyordu. Çağatay Türkçesi gibi birleştirici bir yazı geleneğine rağmen, Lenin, bu yüzeyde özgürleştirici hareketi, bazı İlminski ekolü mensubu aydınlar eliyle, halka yaymış oldu.⁷ Lenin halkların kardeşliği ve milletlerin bütünleşmesi projesini yürütürken, Orta Asya’nın hemen her bölgesine Rus okullarını da yayıyordu. Kısmi serbestlik içerisinde halk kendi okullarını da açabiliyor ve ana dilini öğretebiliyordu. Ancak Foucault’nun dediği gibi denetim, disiplin, hiyerarşik gözetim, ceza ve normalleştirici yaptırımların katkısı ile gelen komünist hükümetin ekonomik, ideolojik, askeri ve siyasi *iktidarı*, yerli halkın dönüşmesini ve iradi olarak çocukların gelecek kaygısı ile Rus okullarına yönlendirilmesini sağlıyordu. Benzer şekilde Lenin, halklara kendi dillerini öğretebilecekleri mesajını verirken, Rusça’nın tek devlet dili olması gerektiğinin üzerinde ısrarla duruyordu. Hatta göstermelik okullarda ve göstermelik derslerle Türk olmayan öğretmenlere, Türk lehçelerini öğretme görevleri veriyordu. Bu anlamda denetim mekanizmasını bilerek ve isteyerek çalıştırmıyor, o okullarda neler okutulduğunu araştırılmıyordu. Türk topraklarına dışarıdan gelen başta Ruslar olmak üzere insanlar, yerli dili öğrenmeyi bir kayıp olarak görüyorlardı. Nitekim, örneğin, Kazakistan’da 1989 sayımlarına göre Kazakça bilen Rus sayısı onca yıl geçmesine rağmen yüzde birin üstüne çıkamamıştır.

Normalleştirilmiş süreçte Türk lehçelerini öğretme işi sürekli başarısızlıkla sonuçlanırken, Rusça yükselen bir değer haline geliyordu. 1940’lara gelindiğinde

Rusçayı ana dili seviyesinde bilen insan sayısı her Türk Cumhuriyetinde farklı olmakla birlikte yüzde kırklara kadar ulaşıyordu. Lenin geleneğini, sistemli bir şekilde dönüştürerek temsil eden Stalin, okullarda yerel dil öğretilmesi, yabancılara kurslar düzenlenmesi yönünde adımlar atıyor görüntüsü veriyordu. Örneğin 1927 yılında Ruslar başta olmak üzere yabancıların devam etmesi için Özbekçe kursların açılmasını istemişti. Avrupalı 25.000 işçinin bulunduğu Özbekistan’da, açılmış olan bu Özbekçe kurslarına katılan kişi sayısı sadece 1700 idi. Çoğu yabancı, bunun bir zaman kaybı olduğunu ve Özbekçeyi öğrenmenin kendilerine bir fayda sağlamayacağını düşünüyordu (Smith 1998: 57). Zira işletmelerin hemen tamamı Sovyet kontrolü altındaydı ve dil de Rusçaydı. Lenin’in *milletler kardeşidir ve özgürce birbirini tanıyarak ve severek yaşamalıdır* türü söylemlerinin dillendirildiği 1920’li yıllarda özellikle Rus olanlar, toprağını elinden aldığı insanları aşağılıyor, dillerini öğrenmenin aşağılık bir duygu olduğunu dile getiriyorlardı. Bu bir bakıma George Orwell’in *Hayvan Çiftliği* romanında dillendirdiği bir geçişe işaret ediyordu. Yani *bütün hayvanlar eşitti ama bazı hayvanlar (domuzlar) daha eşitti*.⁸ “Bir komünist parti yöneticisi olan Dimens, *Rus işçilerinin yerli dili öğrenmesi için zorlama yapamayız* diyordu” (Smith 1998: 57). Göstermelik açılan kurslarda yerli halkın dili normalleşmenin gerçekleşmesi için öğretiliyordu, ancak “Okullarda Rus öğretmenler yerli halkın diline karşı saygısız davranıyor, aşağılıyor, bu dilleri öğretmeyi de reddediyorlardı. Narkompros⁹ bile Rus öğrencilerinin yerli halkın dilini öğrenmeyi bırakmalarını ve kendi dillerine dönmelerini istiyordu. Bu süreçte Rus çocuklar yerli dillere hiçbir zaman saygı duymadılar. Örneğin, “bir Rus öğrenciye Tatar Türkçesi’ni öğrenmenin kendisine kazandıracığı şeyin ne olduğu sorulduğunda, Tatarca’nın, ancak pis bir barakada, şeytanla fakir / aciz birini nasıl keseceği hakkında pazarlık yapmak için kullanılabilmesi bir dil olduğu cevabını vermiştir” (Smith 1998: 57). Yani o öğrenciye (bir Rus öğrenciye) göre, Tatar Türkçesi kötü ve aşağılık işler yapmak için ve şeytanla konuşmak için kullanılan bir aşağı dildi. Bu fikirlerin ailede temellendiğini ifade eden Smith, özetle şu tespitleri yapar. Birey henüz genç yaşlarda bunları aileden öğrenmektedir. Bu nedenle Rus şovenizmini sadece yüksek tabaka okumuşlarda değil, bizzat bireyin içinde aramak gerekmektedir. Foucault *iktidardan* bahisle, her yerdedir ve bireyin içindedir tespitinde bulunurken, işte böyle bir dönüşümü göstermek istemiştir diyebiliriz. Lenin ve sonra Stalin bazı toplantılarda ve özellikle okullarda kardeşlikten bahsederken, okul ders kitaplarını bu türden bir anlayışla şekillendirirken; çocuk, aileden ve sistemin öznelerinden aldığı eğitimle yerli halka (Türkler başta olmak üzere) ve onun konuştuğu dile karşı tamamıyla olumsuz bir tavır takınmaktadır. “Bu (ise), kitle mantalitesinden kaynaklanmaktadır. Sovyet hükümeti dış dünyaya işçi sınıfının dayanışmasını tavsiye ederken, içeride alt kimliğe karşı her çeşidi ile düşmanlık

sergilenmektedir” (Smith 1998: 58). Yani uzak ülkelere karşı ilan edilen aşk, içerde, toprağını paylaştığı (aslında işgal ettiği) komşuya (ya da onların tabiriyle dost halklara) karşı söz konusu olmamıştır.

Rus ve Sovyet hükümetlerinin işgal ettiği topraklarda başvurdukları yöntemler ve bunların yansımaları noktasında zaman zaman değişken bir oluşumun ortaya çıktığını yukarıda gördük. Buna göre, Çarlık Rusyası sömürgeci ve yok edici politikalarını uygularken eğitimi ve dili çok önemsemiştir. Bunun için de ilk şart olarak okullaşmayı görmüştür. Bolşevik devrimine kadar geçen süreçte gittikçe daralan bir mengene görüntüsü çizen Rus *iktidar* mücadelesi, Lenin’in söylemleri ve devrimin hedefleri doğrultusunda bir gevşeme göstermiştir. Foucault’nun deyimi ile *iktidarın* ilk normalleşmesi olarak adlandırabileceğimiz bu dönemde, okul açılmaya ve okullarda zorunlu olmasa da büyük oranlarda Rusça öğretimine devam edilmiştir. 1924’de Stalin *iktidara* geçince eşitliğin ve kardeşliğin sözde kaldığı anlaşılmaya başlanmış ve yerli halk hem dilleriyle hem de kültürleriyle medeniyetsiz bir yığın olarak algılanmıştır. Her ne kadar Stalin de Lenin gibi örneğin 1936 yılında çıkarmış olduğu bir yasa ile (Anayasanın 12. maddesi), yerli halkların dillerini kullanmalarını garanti altına almış ise de, 1937 yılında çıkarmış olduğu başka bir yasa ile bütün okullarda Rusça öğretimini zorunlu hale getirmiştir. Bu tarihlerde “Rus dili vasıtasıyla komünizme daha çabuk ulaşılacağı söylendi. Onun için Moskova’nın talimatları doğrultusunda, örneğin, *Kazakistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi* 5 Nisan 1938’de Kazak okullarında Rusçanın mecburi olarak okutulması konusunda bir karar aldı” (Hasanulı 1992: 67). Parti’nin yerli ayağında *iktidar*, ağırlığını Rus dilinden yana koyarken, Türklerin de yoğun olarak yaşadığı yerlerde bırakın zorlamayı, Rus olanlara herhangi bir teşvik veya tavsiyede dahi bulunmadı¹⁰ (Eşmuhammetov 1991, Kara 2006, Tatimov 1990: 72). Bu bir bakıma Lenin’in yerli halka ana dilinde eğitim verilmesi serbestliğinin sonu anlamına gelmektedir. Bütün okullarda Rusçanın zorunlu hale getirilmesi, Cumhuriyetlere bölünmüş olan Türk halkının ana diline vurulmuş en büyük darbelerden biri olmuştur. 1940’lara kadar geçen süreçte bütün hazırlıkları yapmış olan Sovyet imparatorluğu, kendince normalleşme sürecine girildiğini görünce İmparatorluğu tek bir dil ile idare etmenin gereğini böylece belirgin hale getirmişlerdir. Bu dönemde neredeyse ana dilinde eğitim yok olma noktasına gelmiştir.

Sovyetler Birliğinde dil ve eğitimde üçüncü aşamaya Kruşçev döneminde geçilir. Stalin’in Rusçayı zorunlu hale getirmesine karşın ana dilinde eğitim yasasını da yürürlükte tutması, Ruslaştırma adına büyük bir adım olmakla birlikte yeterli olmamıştır. Atlatılan ikinci dünya savaşı, hem yerli halklarda büyük huzursuzlukların ortaya çıkmasına neden olmuş, hem de yaşamaktan başka gayesi olmayan, çocuklarına daha iyi bir gelecekte başka bir şey

hedeflemeyen aileler, bir anlamda büyük bir paradoksun içerisinde kalmışlardır. Bu paradoksa 1958-59 yıllarında Kruşçev'in eğitimde yapmış olduğu reformlar neden olmuştur. "24 Aralık 1958 yılında Sovyetler Birliği Hükümeti kapsamlı bir eğitim reformu gerçekleştirdi. 1959 yılının baharında *Otonom Cumhuriyetler Birliği* kendi okul sistemlerini şekillendiren bir yasa daha kabul etti (Bilinsky 1962: 20-35). Dil öğretimi ve ana dilinde eğitim ile ilgili köklü bir değişiklik içeren bu yasalar ile eğitim dili seçmeli hale getirilmiş ve çocuğunu hangi tür okula göndereceğine ailelerin karar vereceği bir şekle bağlanmıştır. Böylece ana dilinde zorunlu eğitim yasası yürürlükten kaldırılmıştır. Sovyet iktidarının önce ayarlayıcı, baskı kurucu ve takip edici iktidar anlayışının en önemli halkasının normalleştirme teknikleri olduğunu Foucault'nun bakış açısı ile vermiştik. Kruşçev, Foucault'nun her iktidar için öngördüğü bu gerçeği, Türk dili konuşan anne ve babaların zihinlerine, hissettirmeden sırınga etmiş ve böylece ana dilini yasaklamadan kullanım dışına itmiştir. Yani yaklaşık elli yıl içerisinde halkının neredeyse yarısı çift dilli olmuş bir millet, iktidarın dolaylı baskılarının (ekonomik ve ideolojik baskılarının) da etkisi ile zorunlu ama trajik bir seçim ile karşı karşıya kalmıştır. İçinden çıkılmaz bir paradoksu barındırmaktadır bu seçim. Halk ya ana dilini seçecektir ve her zaman aşağı tabakada kalmaya, ezilmeye, yoksulluğu çekmeye devam edecektir, ya da çocuğunu Rusça eğitim veren okullara göndererek gelecek neslini Ruslaştıracaktır. Bu yasanın önemli bir sonucu olarak, özellikle şehir merkezinde yaşayan Türk aileler çocuklarını bilim yapılacak tek dil olarak öğrendikleri ve kabul ettikleri Rusça ile eğitim yapan okullara göndermiştir. Bundan sonra, ana dilinde eğitim giderek azalmaya başlamış, hatta bazı küçük topluluklar ana dillerini kaybetmişlerdir (Wright 1999: 1, Krendler 1989: 53-62). Burada çok önemli bir gelişme daha olmuştur. Daha önceleri lise seviyesinde de ana dilinde eğitim verilirken, ana dilinde eğitim tamamen ilkokul seviyesine inmiştir. Bu zamana kadar zaten yüksek eğitim dili olma noktasına gelmemiş olan ana dili, sosyal siyasi ve ekonomik alanlarda kullanılan Rusça karşısında normal iletişim dili veya tören (seremoni) dili seviyesine gerilemiştir. Üstelik ana dilinde eğitim için ayrılan ders saati sayısı giderek Rusça lehine azaltılmıştır. Bunun neticesinde çocuklar ana dili öğreniminde iyice zayıf duruma düşmüş, hatta girdikleri sınavlarda başarısız bile olmaya başlamışlardır.¹¹ *Özbek Komünist Partisi* resmi gazetesi olan *Pravda Vostoka*, 31 Ağustos 1957 tarihli nüshasında şöyle bir bilgi geçer. "Birkaç bölgede yapılan ana dili sınavında Özbek çocuklarının % 60'ı başarısız olmuştur." Sovyetlerin Rusça lehine gerçekleştirdikleri bir diğer atılım ise yavaş yavaş yerli okulları Rus okullarına dönüştürmek olmuştur. Kalan okullarda da yerli dil öğretim oranı iyice düşmüştür. Örneğin, 1961 yılında Özbekistan'da ortaokul seviyesinde altı saat olan Özbekçe dil dersi Rusça lehine iki saate çekilmiştir. Tataristan'da ise, 2 Ağustos 1958 tarihli *Uçitelskaya*

Gazeta (Öğretmen Gazetesi), Tataristan'daki Tatar Türkçesi ile eğitim veren okulların akıbetini şöyle duyurur. "Birçok Tatar Okulu kapatıldı... Bu okullar aşamalı olarak önce Rus Tatar okullarına dönüştürüldü, akabinde Rus okuluna çevrildi."

Buraya kadar, Sovyetlerin dil ve eğitim politikalarının işleyiş biçimini ve işlevini iktidar mücadelesi bağlamında verdik. Bundan sonra en önemli içselleştirme aracı olan ders kitaplarının metot ve işlevlerine geçebiliriz.

İktidarın Normalleştirme Araçları: Ders Kitapları

Yukarıda Sovyet yönetiminin ve Komünist Partisi'nin iktidarını gerçekleştirme ve meşrulaştırma sürecinde başvurduğu yöntemler ve uyguladığı dil politikaları üzerinde durduk ve eğitimin temel taşları olan ders kitaplarından kısaca bahsettik. Şimdi yukarıda kısaca değindiğimiz iki ders kitabını içerikleri ve hedefleri doğrultusunda ayrıntılı olarak ele alabiliriz. İncelemeye konu olan biri Kazak ve Rus çocuklar için yazılmış, diğeri Özbek ilkokul çocukları için yazılmış iki ders kitabı işte bu dönemde (üçüncü normalleşme sürecinde)¹² basılmış ve okutulmuştur. Her iki kitapta da doğrudan *ana diline* (Türk dili) veya milliyete ait kuşatıcı (hatta imha edici) bir yaklaşım sergilenmemekle birlikte, dimağların üst kültür alanında (Sovyet kültürü) şekillenmesi ve çocuğun kendisi için yapay bir şekilde kurgulanmış dünyayı ve geleceği unutkan bir anlayışla algılaması bakımından oldukça zorlayıcı olmuştur. Biz bu iki ders kitabı ile en başta, iktidarın bireyin hayatının bütün kesitlerine nasıl sızdığını veya sızma eyleminde bulunduğunu çok açık bir şekilde görüyoruz. Nitekim bizi bu çalışmaya iten nedenlerden biri de Özbek ders kitabında yer alan bir hikâye olmuştur. *Çirâyli Tülki* (Sevimli Tilki) adlı bu hikâyeye (s.105), Sovyetlerin, ilkokuldan başlayarak iktidarını normalleştirme ve toplumu kendi hesabına dönüştürmesi ve Ruslaştırması adına önemli bir hikâyedir. Bu kitapta dikkat çeken bir diğer husus da Lenin'in bir resminin bu hikâyeden bir önceki sayfaya (bir tesadüf değilse) çok ustaca yerleştirilmiş olmasıdır. Lenin'in sempatik bir biçimde resmedildiği 104.¹³ sayfanın hemen arkasından, 105. sayfaya, onun insancıl yönünü öne çıkaran bir hikâyenin yerleştirilmiş olması meşrulaştırma ve normalleştirme tekniklerinin uygulanışı adına çok önemli bir planlamadır. Lenin, 104. sayfadaki resimde, okuldaki bir bayramda, *Arçâ Bâyrâmi*, çocukları kucığına alarak seven bir insan ve lider olarak çizilmiştir. Sayfanın hemen arkasında verilen *Çirâyli Tülki* hikâyesinde ise, Lenin, insancılığı ile ön plana çıkarılarak, bir *rol modele* dönüştürülmüştür. Bu hikâyeye, hem konusu hem verilmiş biçimi hem de sunulduğu yer bakımından, titizlikle ve ustalıklarla hazırlanmış planlanmış bir iktidar alanını oluşturmaktadır diyebiliriz. Kendisine hayranlıkla ve mutlu gözlerle bakan çocukların arasında duran ve insan ve çocuk sevgisi ile dolu olduğu izlenimi uyandıran resimdeki Lenin, hikâyede, ava çıkan ama hayvanları bile öldürmeye

kıyamayan bir lider olarak anlatılıyor. Lenin, avcılarını kovalayarak önüne (öldürme mesafesine) kadar yaklaştırdıkları tilkiyi öldürmez. Tilki fırsattan istifade ederek kaçır. Hayretler içerisinde yanına gelen arkadaşları, tilkiyi niçin vurmadığını sorduklarında, Lenin'in verdiği cevap, Sovyetlerde, Rusların yaptığı bütün kötülüklerin çocuk dimağlardan silinmesi için mutlak bir tesir bırakacak niteliktedir. Oysa okul bir Özbek okuludur ve öğrenciler de Rus olmayan çocuklardan oluşmaktadır. Lenin arkadaşlarına gülerken şöyle cevap verir: “*Könlüm bolmädi, cüdä çirâyli ekän.*” (105) ‘*Gönlüm razı olmadı, (tilki) çok güze / masum idi*’ diyerek, çocukları en can alıcı yerden yakalamaktadır. Farklı biçimlerde okunabilecek olan bu parça, aslında derin anlamı itibarıyla çok önemlidir. Bu misali bir metafor gibi algılasak, Lenin, burada, *benim yüreğim çok yufkadır, bir hayvanı bile öldüremem* anlamına gelen bir duruş sergilemiştir diyebiliriz. Metaforun altında yatan ve çocuklara verilen mesaj ise daha önemlidir. ‘*Bir hayvanı bile öldürmeye kıyamayan bir lideriniz var sizin. Böyle bir lider nasıl olacak da insanı öldürebilecek?! Eğer Lenin ile ilgili olumsuz bilgilere sahipseniz değiştirin, o, sadece insanları değil hayvanları bile çok sevmektedir.*’ Bu anlayış ya da metot hem bütün kitap boyunca, hem de Kazak ders kitabında benzer şekillerde tekrarlanmaktadır. Şimdi kitapların bu anlamda incelenmesine geçebiliriz.

İki Kitap Tek Hedef: Ruslaştırmanın Keşif Kolu

Her iki ders kitabı da 1962 yılında, her iki Cumhuriyetin başkentinde (Almatı ve Taşkent) ayrı ayrı basılmış olmalarına rağmen tek bir elden çıkmış gibidir. Türk çocukları aynı tezgâh tarafından şekillendirildiklerini biliyorlar mıydı bilemiyoruz, ama gerçek olan birbirinden habersiz toplulukların aynı düşünceyi inşa etmek için birlikte çalıştıkları olmalarıdır. Bu doğrultuda, *Büyük Birader*'in cömert eli, birleştirici olarak Rus olmayan halkalara uzatılacaktır, en azından bu hayali el, tarihçiler ve edipler tarafından inşa edilecektir. Nitekim, “konu olarak ediblerden, ‘Büyük Kardeş’¹⁴ Rus milletinin Rus olmayan milletlere, iyilik ve yardımlarının ele alınması ve büyük nisbette Rus ediplerden yapılacak tercümelemlerin yayınlanması yoluna gidilmesi istenmiştir” (Rıza 1965: 50-51). Basımına her iki Cumhuriyetin Eğitim Bakanlıklarının karar ve şekil vermiş olmasına rağmen, hem seçilen konular hem de konuların işleniş biçimleri neredeyse birebir örtüşmektedir. Örneğin her iki kitapta yer alan iki hikâye, neredeyse birbirinin aynısıdır. Paylaşmanın erdemini anlatıldığı bir olay, Özbek *Oqış Kitâbi*'nda *Meniñ Uğlim* (17) adıyla verilen hikâyede, Kazak *Tili* kitabında da *Menim Ulım* (76) adıyla verilen hikâyede yer alır. Bazı yönlerden birbirinden ayrılmakla birlikte, hikâyelerde paylaşımda bulunan öğrencilerin adları bile aynıdır ve adlar Rus adıdır. Hikâyeleri anlatan kişi, her iki kitapta da bir Rus annedir ve paylaşımı gerçekleştiren de oğul *Oleg*'dir. Yardıma ihtiyacı olan çocuğun adı, her iki hikâyede de yaygın bir

Rus adı olan *Grişa*'dır. Benzer şekilde, Özbek *Oqış Kitâbi*'nda "Ot Öçirivçilär İti" (45), *Kazak Tili* kitabında "Örtşil İt" (127) adıyla verilen hikâyelerin konuları birebir örtüşmektedir. Her iki hikâyede de evi yanan bir kadının içerisinde kalan çocuğunu ve daha sonra da çocuğun bebeğini kurtaran bir köpek anlatılmaktadır. Lenin, Parti ve Sovyet Ordusu gibi iktidarın mutlak işareti olan konular bir yana, genel insan tabiatına ait bu tür konular bile üretim tezgâhının tek olduğunun bir kanıtıdır. Zira Sovyet Hükümeti ve Komünist Partisi ülke topraklarında yapılan her hareketi tanımlama ve denetleme gücüne ve araçlarına sahip olduğunu, en tepedeki iktidarın izni ve haberi olmadan aşağıda her hangi bir eylemin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını yukarıda tartışmıştık. Eğitim alanındaki iktidarın yapılanmasında bunu açıkça görebiliyoruz.

Sovyetlerde, başlangıçta, eğitim faaliyetleri *Sovyetler Birliği Yüksek ve Orta İhtisas Bakanlığı* ile *Sovyetler Birliği Eğitim Bakanlığı* tarafından yürütülmüştür. Bu iki bakanlık yetersiz görülmüş olacak ki 1950'lerden itibaren, eğitimin eğitimini yapacak ve stratejiler geliştirecek bir akademiye ihtiyaç duyulmuştur. Yeni eğitim politikalarının üretilmesi ve özellikle çocuk ve genç yaşta olan bireylerin daha etkin bir programdan geçirilmesi için çalışmalar yapmak üzere *Pedagojik Bilimler Akademisi* kurulmuştur. İktidarın bu önemli araçları, hiç kuşkusuz tepeden aldıkları direktifleri eksiksiz ve kesintisiz bir biçimde aşağıya yansıtacak ve uygulanıp uygulanmadığını denetleyeceklerdi. Bu birimler her ne kadar her Cumhuriyette ayrı ayrı yapılanmış iseler de temelde tek bir projenin ayaklarını oluşturuyorlardı. Nitekim "Bu kuruluşlar, müfredat programlarını ve ders kitaplarını hazırlamakla vazifeliydi. Bütün bu çalışmalar mutlaka Moskova'daki Sovyet Komünist Partisi'nin tasdikinden geçerd. Böyle bir eğitim sistemi Rus dilinin Rus olmayan milletlerin Cumhuriyetlerine daha çabuk sızmasını ve bu Cumhuriyetlerin halklarını Ruslaştırma, dilce asimile etme imkânlarını sağladığı için son derece dikkatle hazırlanıp uygulanmıştır" (Saray 1999: 312–313). Merkezde şekillenen ders kitaplarında yer alacak konular da elbette benzerlikler arz edecektir. Her bir ders kitabında iktidarın üretildiği mekanizma, iktidarı koruyan ve kollayan alanların inşası için uygulanacak politikalar ve nihayet iktidarın hareket alanını meşrulaştırıcı teknikler öne çıkarılacak ve işlenecektir.

Böylece ders kitaplarında, arkadaşlık, yardımlaşma, çalışkanlık, sevgi, dostluk¹⁵ gibi genel insan tabiatına ve ahlakına uygun olayların anlatıldığı parçaların yanında; okulu, sınıfı¹⁶, doğayı, doğadaki canlıları, doğadaki hayatı (*Kolhoz* başta olmak üzere) anlatan parçalar da önemli bir yer tutmaktadır. Görünüşte insan ve insana ait özellikler ön plana çıkarılsa da, aslında, bu kitaplarda iktidara ait gizli ve önceden planlanmış mesajlar daha belirgin olarak kendini hissettirmektedir. Foucault'nun, *kılcala işleyen iktidar* modelinin

oluşum safhasını bu kitaplarda rahatlıkla görebilmekteyiz. Bu nedenle kitaplarda, normal parçalar arasına serpiştirilmiş olarak Lenin, Sovyet Ordusu, Vatan (Sovyet toprağı), Devrim, Savaş Yıldönümleri ve Mayıs kutlamalarına bol bol yer verilmektedir.

Bizim de asıl üzerinde duracağımız konular, Sovyet ideolojisini yansıtan siyasi içerikli bu parçalardır. Bu parçalar kuşkusuz, Lenin'in *çok millet, çok dil, ancak tek ideoloji, tek devlet* anlayışına hizmet eden bir hüviyet göstermektedir. Her iki kitapta da dış dünyanın bütün olumsuzlukları, Sosyalizmin en çok başvurduğu yöntemlerden biri olan *unutkan bir tarih anlayışıyla* verilmektedir. Hem tarihin hem de yaşanan zamanın bütün olumsuzlukları ve özellikle Kazak ve Özbek halkları üzerinde oynanan Ruslaştırma oyunlarına değinilmeden, okuma parçalarında, barış dolu bir dünyada mutluluk oyunu oynayan çocuklardan oluşan bir dünya oluşturuluyor. Bu anlamda *iktidar*, Foucault'nun ifade ettiği gibi, kendi gerçeklerini ve olumluluklarını öğreten veya hissettirmeden dayatan bir yapıya dönüşmektedir. Ders kitaplarında ustaca gizlenmiş olan *iktidar*, neyin yapılıp neyin yapılmayacağına ve neyin önemli ve neyin önemsiz olduğuna çocuklar adına karar verirken, çocuk (ya da birey) adına vermiş olduğu ve uygulanmasını istediği bu kararları da kurumları (burada okul) aracılığıyla denetlemiş olmaktadır. *İktidar*, toplum hayatının tüm seviyelerinde varlığını hissettirdiği için bireyi ve onun hareket alanını adeta kuşatmış ve daraltmıştır. Rus olmayan kültürü yok sayan bir *iktidarın* varlığı nedeniyle, Kazak ve Özbek Türkleri, kökleri bin yıllar ötesine giden zengin bir dil ve sözlü edebiyata sahip, tarihte pek çok badire atlattığı, savaşlar kazanmış, kahramanlar çıkarmış, destanlar yaratmış bir millet olmalarına rağmen, hiç bir şekilde kendi öz varlıkları ile öne çıkarılmamıştır. Bu yok sayışın tarihi, devrimin ilk yıllarına kadar gider. Özellikle Stalin, Rus tarihi lehine yerel tarihi men etme yoluna gitmiştir. "Özellikle Komünist Rusya, 1937'den sonra edebiyat, dil ve sanatta eskiyi çağrıştıran her şeyi men etti" (Gömeç 2003: 187). Örneğin, "Kazak Türkleri, ana dilinin yanı sıra, milli tarih şuurundan da koparılmaya çalışıldı. Zaten, Sovyetlerin Rus olmayan milletlerin tarihinin yazılmasında izlediği politika bu milletlerin tarihinin olmadığını ispatlamaya yönelikti" (Kara 2006: 28–29). Türk soyunun her bir kolu için karar veren *iktidar*, tezgâhında dokuduğu ders kitaplarında, kahraman olarak Lenin ve diğer Sovyet liderlerini öne çıkarmış, hiç bir Türk kahramanını söz konusu etmemiştir. Nitekim kökü mazide olan bir milletin Ruslaştırılmasının imkânsız olduğunu bilen *iktidar*, bunun zorla ve baskı ile olmayacağını da biliyordu. Gönüllülük esas olmalıydı, bunun için de öncelikle mazi genç dimağlardan silinmeliydi. Bunun için ise şöyle bir yol izlenmeliydi: "Milli kültür' milli mazi ile ilgiye dayanarak kendi başına gelişme imkânlarına yer vermemeli' Sovyet okullarının vermek istediği "milli" kültür muhtevası kayıtsız şartsız sosyalist, yani komünist ideolojisine tabi bir kültür olmalıdır.

Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan bütün halklarını bu kültür yoluyla birleştirme çabası, Stalin'den sonraki devirde daha fazla kuvvet bulmuştur. Burada, işin enteresan tarafı şudur ki, birleşme Rus dilinde ve kültüründe olmaktadır, olması istenmektedir” (Saray 1999: 174). Nitekim “26 Aralık 1950’de *Pravda*’da yayınlanan bir makale ile Cumhuriyetlerin tarihinin Büyük Rusya ile işbirliği açısından ele alınması hususunda bir direktif verildi. Yani Moskova’ya, Rusları gücendirecek bir şey yazılmamasına ve söylenmemesine özen gösterilecekti” (Gömeç 2003: 187). “Bu meyanda 1943, 1949 ve 1978 senelerinde yazılan Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihleri, Kazak Türklerinin tarihini Marksist ve Leninist görüşler doğrultusunda ele alarak, kabile ve bağların birbiriyle çatışması şeklinde göstermeye çalışmaktaydı” (Mağavin 1991: 5–7).

Bütün bu anlayışların yansımalarını ders kitaplarında rahatlıkla görebilmekteyiz. Örneğin, Kazak dili ders kitabında, “*Bizdiñ Klasımız*” (18) parçasında “*Bizdiñ klas ülken jänä jariq. Onıñ qabırğalarında jaqsı ramal suretter ilüli tur... Qabırğada ulı kösem Leninniñ portreti ilüli tur.*” ve “*Bizdiñ Klas*” (110) parçasında “*Bizdiñ klas ülken jänä jariq. Onıñ qabırğalarında jaqsı ramal suretter ilüli tur. Ol suretter- Ulı atalarımız Marks pen Leninniñ suretteri...*” Çoğul bir kişilik adına söylenen, *ulı atalarımız Marks pen Lenin*, sözleri, Kazak ve Rus halkının en büyük atalarının Marks ve Lenin olduğu yönündedir. Özbek dili kitabında Türklük veya Özbeklikle ilgili herhangi bir unsur yer almazken, Kazak dili kitabının sonuna doğru Kazak akını Abay’dan çok kısa olarak bahsedildiğini ve bir resminin (211) sunulduğunu burada zikrederim. Buna karşın, rejimi anlatan diğer pek çok resmin yanında, Lenin’in resmi Özbek dili kitabında dört kez, Kazak dili kitabında üç kez sunulmaktadır.

Her iki ders kitabında öncelikle Lenin’in çocukluğu anlatılmakta, onu övücü şiirler sunulmaktadır. Çocuklara örnek olması için yazılmış olan Lenin hikâyeleri, onu bir model olarak yansıtmayı amaçlamaktadır. Burada çocuklara, *siz de böyle çalışkan olun* yüzey mesajının altında yatan asıl hedef ise Lenin ve diğer Sovyet liderlerinin kusursuzluğunun öne çıkarılmasıdır. Bu bağlamda, hedeflenen bir diğer nokta ise Türk çocuklarının Rus ırkına ve kültürüne karşı derin bir hayranlık duygusu ile bakmalarını sağlamak olmalıdır. Özbek kitabında “*V. İ. Lenin Qandäy Oqıgän Edi*” (V. İ. Lenin Nasıl Okudu) (10) parçası ile Kazak ders kitabında “*Volodya Ilyanov (Lenin)*” (47) parçası onun çocukluğunu ve kusursuz bir öğrenci oluşunu anlatmaktadır. Her iki parçada da Lenin çok çalışkan, dikkatli ders dinleyen, öğretmeninin sorularına her zaman doğru cevap veren, dürüst, terbiyeli, yardımsever, neşeli, arkadaşları tarafından çok sevilen bir çocuk olarak tasvir ediliyor.¹⁷ Bu Parçaları destekleyici mahiyette aralara serpiştirilmiş Lenin şiirleri onun değişik yönlerini ön plana çıkarmayı amaçlamaktadır. *Kazak Tili* kitabında şu tarzda yazılmış pek

çok parça yer almaktadır: “Üyimizde törimizde / Portrette turğan kim / Kimniñ jüzi tanis bizge / bizge jaqın turğan kim / Bul Lenin babamız / Bul Lenin danamız / Bir balanı bavır basıp¹⁸ sonşa jaqsı körgen kim / barlıq jerden mektep aşıp / baqşa salıp bergen kim / Bul Lenin babamız / Bul Lenin danamız.” (80) “qolın sozıp, tur qarap / “avrorâ” unimen / Lenin sözü bastadı / Oktyabrđıñ tuymen / jaynaydı otan aspanı (213) Aylaydı Bizdi Lenin şiiirinde ise şu mısralar ye alır; “Ulı Lenin kületin / balalarmen birge oynap / meyrimin tögetin / keleşegin künde oylap/ Kamkorşı edi ömirde / ıstık edi keñ quşaaq / sol quşaaq bizdi bugin de / Aylaydı künde uqsap.” (260) Benzer şekilde, Özbek *Oqış Kitâbi*’nda da Lenin, şiirlerle övülmekte ve yüceltilmektedir. “*Oqış kerek dep Lenin / Berdi Bizlergâ tälim.*” (5) *Oktyabriyat* şiirinde, “*Qızıl yulduzçâ taqqan... Leniñçi Oktyabriyat*” (13), *Bizniñ Vätän* şiirinde, “*Halklar yaşaydı erkin / birbirigâ mehribân / Sovetlär vätänidän Bährä âlädi cehân / İliç nuri pârâydı...*”(40) *Meniñ Vätänim* şiirinde, “*Halqlär erkin şâd / Leniñçi ävlâd / Mehnätlä äbâd / Meniñ vätänim.*” (51)¹⁹ Açıkça görüldüğü gibi sadece Lenin ve onun kurduğu sistem yüceltilmekte, vatan olarak da Özbekistan değil, tüm Sovyet toprağı çizilmektedir.

Gerçekte, her iki kitapta yer alan bütün parçaları tek bir metne dönüştürmek mümkündür. Devrim öncesinden ve yerli halkın tarihinden hiç bir şekilde bahsetmeden oluşturulmuş parçalar, baştan sona bir devrim tarihinin, çocukların seviyesine indirgenerek anlatılması gibidir. Nitekim Lenin’den sonra Ekim Devrimi, Sovyetlerin Almanlara karşı yapmış olduğu savaşlar ve Sovyet Ordusunun kahramanlıkları, vatan olarak Sovyetler Birliğinin tarif edilmesi, 1 Mayıs İşçi Bayramı ve bu bayramın her yıl coşku ile kutlanması anlatılmaktadır. Çocuklar sanki ilk olarak Sovyetler Birliği ile tarih sahnesine çıkmışlardır. Bu nedenle en büyük bayram olarak 1 Mayıs kutlanmaktadır. İşçi Bayramı’nın kutlanması ile ilgili ayrıntılı bilgilerin verilmesi, çocukların en mutlu günü olarak bu günün sunulması, iktidarın kılcal damara kadar işleminin en büyük işaretlerinden biridir. Kitaplarda en çok yer verilen konulardan olan Sovyet ordusundan, vatandan ve liderlerden bahsedilirken, Türklere ait hiç bir unsurun yer almaması unutkan tarih anlayışının bir tezahürüdür. Bu da elbette nedensiz değildir. Nitekim, “Kazak edebiyatında milli ruhu aksettirecek eserler yasak edilmiş ve Türk şivelerinde Sovyet ruhunda, *proletarya* ve *Kolhoz* edebiyatı yaratılması için edip ve şairlere direktifler verilmiştir.” (Rıza 1965: 50-51) Böylece çocuk kendi öz tarihine ait hiç bir bilgi edinmeden yetişecek ve kimliğini kaybederek Ruslaşmış olacaktır. Kazakistan’da olduğu gibi Özbekistan’da da dil ve eğitim gözetim altında tutulmuş, tarih hafızlardan silinmiştir. “Sovyet tipi vatandaş yetiştirmeye yönelik eğitim sistemi, aynı zamanda gençleri, Sovyetleştirmeye daha doğrusu Ruslaştırmaya yönelik bir kültürün içine sürüklemiştir. Kendi ana dillerinden ziyade Rusçayı öğrenmek mecburiyetinde kalan Özbek gençleri, hayatlarını kazanmak ve

daha iyi bir iş sahibi olabilmek için hem Rusçayı hem de Rus kültürünü iyi öğrenmek durumunda bırakılmıştı. Sovyet sistemi bununla da yetinmemiş, Özbek Türklerinin kendi milli kültürü ve tarihi ile ilgili ne varsa uzun süre yasaklamıştır. Uluğ Bey'den ve Ali Şir Nevayi'den bahsetmek Özbekler için cezai müeyyideler taşıyordu. Buna uymayanlar, burjuvazi milliyetçi, gerici vb. gibi ithamlarla karşılaşılıyor ve kendileri sosyalist düşmanı olarak halka teşhir ediliyordu” (Saray 1999: 314). Bütün bu tedbir ve zorlamalara rağmen, milli tarihe duyulan ilgi 1951'de alınan tedbirlerle engellenemedi. 1954'te Taşkent'te toplanan Sovyet Tarihçileri Konferansında Kruşçev, Türklerden milli tarihleriyle ilgili yazdıkları şeyleri inkâr etmelerini istedi. “Bununla birlikte, 1958 tarihinde, Kazakistan Eğitim Bakanlığı halktan gelen baskılar karşısında, ortaokullarda Kazak tarihinin okutulmasını kabul etmek zorunda kaldı” (Bacon ty: 225). Durum böyle olsa da bu tarih kitaplarının çoğu yine iktidarın kurmuş olduğu sistemin birer ürünü olarak ortaya çıkarıldı. Milli bilinci uyandıracak, Türk halklarını birleştirecek, tarih bilincini canlı tutacak eserlerin ortaya konması yine de çok zordu. Çok fazla derine inmeyen, yüzeysel bir tarih bilinci yerleştirilmeye çalışıldı. Buna karşın bu yıllarda çok güçlü bir Rus ve Sovyet tarihçiliği vardı. Türk çocukları Sovyet tarihinde oldukça bilgili idiler ve bu bilgiyi çoğu kez isteyerek ve istahla öğreniyorlardı. Bunun hem psikolojik hem sosyolojik hem de ekonomik nedenleri vardı. Bu sebeplerden yukarıda kısmen bahsettiğimiz için burada tekrara düşmek istemiyoruz. Bütün bu anlayışların neticesi olarak ortaya çıkan ders kitaplarına daha başka açılardan da bakabiliriz. Sovyetler kendi iktidarına ait her bilgiyi elbette ki açık açık vermemiştir. Asıl başarılı olduğu alan hissettirmeden bilinçleri şekillendirdiği alandır. Örneğin, bir ders kitabında baharın anlatılması, kırdan ve hayvanlardan bahsetmesi aslında çok masumane ve olağan bir hadisedir. Ancak metinlerin altında verilen ya da verilmeyen mesajlar daha önemlidir. Şimdi baharın anlatılmasına bir bakalım.

Her iki kitapta da dikkat çeken en önemli noktalardan biri de baharın anlatılış ve tasvir ediliş biçimidir. Bahardan bahsederken bir bahar ayı olması nedeniyle Mayıs ayı devrimle bağlantılı olarak sık sık söz konusu edilmektedir. Oysa Orta Asya Türk millet ve topluluklarının en önemli bahar bayramı olan Nevruz Bayramı hiç söz konusu edilmemektedir. Buradan da çok iyi anlaşıldığı üzere, Türk halklarının birleşmesine vesile olacak ve tarihi köklerini hatırlatacak hiç bir unsura yer verilmemelidir düşüncesi bireye hissettirilmeden bünyeye yerleştirilmiştir. Bir yandan ana dilinde eğitim serbestliği getirilirken, tarih birliğine yol açacak, Türkleri bir araya getirecek bütün unsurları göz ardı etmek, Sovyet İmparatorluğunun en büyük çelişkisi olmuştur. Birleştirici unsurların silinmesi bir yana mevcut birleştirici ve uyandırıcı unsurların veya bilgilerin ortadan kaldırılması için çabalar sarf edilmiş, emirler verilmiş, politikalar uygulanmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, 1954'de Taşkent'te toplanan ‘*Sovyet Tarihçileri*

Konferans'nda özellikle Türkler'den daha önce milli tarihleri ile ilgili yazdıkları husuları inkâr etmeleri istenmişti.²⁰ (Saray 1986: 85-92)

Baharla ve 1 Mayıs'la verilen Rus kültüründe birleşme mesajına karşın, Türk kültüründe birleşmeyi sağlayacak en önemli unsurlardan olan dilin parçalandığını yukarıda söylemiştik. Görünürde ana dilinde eğitim hakkı, Türk halkları için olumlu gibi görünse de birliğin bir daha birleşmemek üzere parçalanması anlamına gelmektedir. Geriye bu birliği sağlayacak, *fikirde* ve *işde* birlik şiarı kalmaktadır ki, *İktidar*, onu da yazmış olduğu ders kitaplarında yok etme mücadelesi vermiştir. İncelediğimiz ders kitaplarının yazarlarının Kazak ve Özbek Türkü olduğunu da burada zikrelelim. Gaspıralı'nın *dilde birlik* düsturunun yok edilmesinden sonra, geriye kalan *fikirde* ve *işde* birlik düsturları da bir bakıma yerli öznelere yardımıyla *Komünist fikirde*, *Sosyalist idealin gerçekleşmesi işinde birlik* şekline dönüştürülmüş olmaktadır. 1962'de Moskova'da, *Sovyet Tarihçileri Birlik Toplantısı*'nda Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyelerinden B. N. Ponomarov'un tarihçilere karşı konuştuğu şu sözler çok ilginçtir: "Sovyet tarihçisi, geniş tarihi perspektifi hesaba katmalıdır. Bu ışık altında objektif olarak kendi milletlerinin Rus milletiyle yakınlığının ve Rusya ile birleşmelerinin olumlu manasını ortaya koyacak ve açıklamaya çalışacak olan Sovyet tarihçilerinin bu gayretleri her türlü yardıma hak kazanmış olacak ve bu yardımı görecektir" (Gömeç 2003: 187-188). Örneğin, Özbek ders kitabındaki *Dostlik* (3) başlıklı şu şiir ile bu dönüşüm yansıtılmaktadır. "*Ulug ânâ vâtändä / yaşaymız hür bahtiyâr / säflärimiz müstähkâm / Dostligimiz bärkarâr / Kündän küngä ârtädi / bu vätängä muhâbbät / bizni baxtiyâr qılğan partiyägä miñ rahmät.*" Merkezinde Komünist Partisi'nin bulunduğu soyut ve genel bir vatan anlayışı sözkonusudur burada. Her iki kitapta da vatandan tam olarak kastedilenin Sovyetler Birliğinin tamamı olduğu anlaşılmaktadır, yani her biri ayrı birer Cumhuriyet olan Türk toprakları vatandan sayılmamaktadır. *Kazak Tili* kitabında "*Otan Bizniñ Anamız*" (259) adlı parçada "*Bizdiñ otanımızda türlü xalıktar bar. Olardıñ bäre özara dos, tatu turadı*" denilerek, Sovyet toprağı işaret edilmektedir. Benzer şekilde Özbek Türkçesi *Oqış Kitâbi*'nda "*Bizniñ vätän*" (40) adlı şiirde, "*Yäşnägän vätänimiz / baxt vä şädlik quçağı / bizgä äziz / muqaddäs / uniñ ältin tuprağı / Halklar yaşaydı erkin / birbirigä mehribân / Sovetlar vätänidän bährä älädi cehân*" denilmektedir. Bu şiirde görüldüğü üzere kastedilen vatan Sovyetler toprağının tümüdür, Özbekistan değildir.

Kitaplarda üzerinde en çok durulan konulardan biri de *Sovyet Ordusudur*. 23 Şubat, *Sovyet Ordu Bayramı* olarak kutlanmaktadır. Bu bayram vesilesi ile Sovyet ordusunun kahramanlıkları anlatılmaktadır. Burada aslında bir ayrıntı gibi görülen ama çok sık vurgulanan bir bilgi yer almaktadır. Sovyet ordusunun Alman *faşistlerine* karşı kazanmış olduğu zaferler bütün ihtişamı ile sözkonusu edilirken, orduya *Komünist Partisi'nin rehberlik kıldığı* vurgusu

belirgin bir biçimde yapılıyor. Özbek dili kitabında *Sovet Armiyası* (36) adlı parçada, “*Bu kūrāşāgā cānācān Kommünistik Partiyamız rāhbārlik qıldı*” denilmektedir. Yani hayatın ve huzurun yegâne koruyucusu *Sovyet ordusu-dur*, *dolayısıyla komünizmdir* mesajı verilmekte çocuğun gözünde bu iki unsur yüceltilmektedir. Bu parça özetle şöyle devam ediyor. “Bütün halk ordumuza yardım etti. Sevgili Sovyet Ordusu için işçiler fabrikalarda silah ve alet yaptılar, *Kolhoz*larda ise asker için erzak yetiştirdiler. Sovyet ordusu düşmanı perişan etti, vatanımızı kurtardı. Biz Sovyet Ordusunu seviyoruz... Sevgili Sovyet Ordumuza şan şerefler olsun.” (36) *Kazak Tili* kitabında da Sovyet Ordusu önemli bir yer tutar. Hatta zaman zaman slogan niteliğine büründürülen bazı sözler parçalar arasına serpiştirilmiştir. *Sovet Armiyası* adlı parçanın hemen altına yerleştirilmiş bir slogan şöyledir: “*Jasasın quvatti, jeñilpaz Sovet Armiyası!*” (68) Sovyet Ordusu’nun söz konusu edildiği parça ise şöyledir “*Sovet Armiyası Otanımızdı qorğaydı. Sovet Armiyası- quvatti, jeñilpaz. Sovet Armiyasınıñ soldattarı -batır. Olar öziniñ Otanın süyedi.*” (68) Başka bir parça yine *Sovet Armiyası* adını taşımaktadır. “*Sovet Armiyası 1918 jılı qurıldı. Sodan beri bul armiya süyikti Otanımızdıñ şekarasın qorğan keledi... 1941 jılı Nemis-şaşisteri bizdiñ elimizge karşı soğış aştı. Oşı soğısta bizdiñ süyikti armiya köp elderdiñ xalıqtarın şaşisterdin quldığanınan qutardı... Sovet xalqı öz armiyasın jaqsı köredi. Öytkeni xalqımızdıñ baqtıñ ömiri men beybit eñbegin Sovet Armiyası korğan keledi.*” (126) Burada dikkat çeken iki nokta daha vardır. Birinci nokta: Almanların doğrudan Kazak ya da Özbek toprağına saldırdığı imajını oluşturmaktır. Sovyet toprağı çok büyüktür ve düşmanın Kazakistan’a veya Özbekistan’a gelmesi için önce Moskova’dan geçmesi gerekir. Yani asıl saldırı Rus toprağına yapılmıştır. Oysa burada bilinçli bir unutturma ile uyutma gerçekleşmektedir. Diğer nokta ise Sovyet devriminin iki önemli dayanağını oluşturan işçi sınıfı ve *Kolhoz* sistemidir. Bu parçada halk olarak yansıtılan aslında işçiler ve büyük yıkımlar neticesinde oluşturulan *Kolhoz* çiftlikleridir. Parçada savaşın bu iki unsur sayesinde kazanıldığı bilgisi verilerek Türk çocuğu zihinsel olarak dönüştürülmek istenmektedir. Kolektif çiftliklerde savaş zamanı hayatın nasıl etkilendiğini ve hangi şartlarda ordunun beslendiğini anlatan pek çok yayın (romanlar başta olma üzere) bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Türk soylu halkların edebi ürünlerine dikkatle bakmak yeterli olacaktır. Bütün bu acıların unutturulduğu savaş sonrası yeni nesil, ders kitaplarındaki bu tür kahramanlık hikâyeleri ile sistemin mükemmelliğine inandırılarak, dönüştürülmektedir.

Üzerinde en çok durulan konulardan doğa hayatı, doğada var olan hayvanların tanıtımı şeklinde veriliyor. Şehirde oturan çocukların bilmedikleri hayvanları tanımaları için bu yaklaşım isabetli olurken, her defasında *Kolhoz*ların övülmesi basit bir olgu değildir. *Kolhoz* hayatının öne çıkarılması *iktidarın* sessiz ama derinden bireyi bünyesine katması için kullanılmaktadır. Sovyet

hükümetinin önem verdiği konulardan biri de çocuğun doğa ile başbaşa yetiştirilmesi, böylece deneyim kazanmasının sağlanması idi. Bu kitaplar sonuçta, *Kolhozları* öne çıkararak, çocukları hem doğaya açmakta hem de bu çiftliklerin ne kadar gelişmiş bir yapıya sahip olduğunu, insanların makineler ile ne kadar mutlu olduğunu göstermek istemektedir. *Özbek Dili Okuş Kitâbi*'nda *Kolhoz Dälâsida* (95) adlı parçada modern bir çiftlik ve dolayısıyla modern bir ülke görüntüsü oluşturulmaktadır. Geçmiş *Kolhoz* yıkımları hiçbir şekilde söz konusu edilmeden makineleşmiş bir müreffeh hayat bu çiftliklerde sergilenmektedir. Savaş zamanı ordunun en büyük destekçisi ve önemli tahıl ambarı olarak anlatılan *Kolhozların* otuzlu yıllarda kaç kişinin hayatına mal olduğu ve hatta mal olmaya devam ettiği böylece unutturulmaktadır. Oysa *Kolhozlaştırmanın* en yoğun yaşandığı 1930'lu yıllarda milyonlarca kişi yerinden toprağından olmuş²¹ (Tursunbayev 1967: 371, Saray 1999: 163–165), milyonlarca insan *Kolhozlaştırmaya* kurban verilmişti. Hazırlıksız zorunlu göçe ve iskâna zorlanan halk çaresiz kalmıştı. Örneğin bu yıllarda, “Kazak Türkleri için ne yiyecek stoku yapılmış ve ne de barınacak bir yer inşa edilmişti. Sözde yöneticilerin gözleri önünde yüz binlerce Kazak Türkü açlıktan ve soğuktan ölmüştür... O zamandaki istatistiklere göre ölen Kazak Türklerinin sayısı 2 milyonu geçmektedir” (Saray 1999: 165). “Felaket yılları olarak adlandırılan 1920–1938 arasında, Kazak Türklerinin 3 milyona yakın insan kaybına uğradığını görmekteyiz” (Caroe 1967: 163–171). Çocukların babaları veya anneleri tarafından geçmiş yaşantılardaki *Kolhoz* acıları anlatılıyor olsa bile asıl olanın gösterilerek anlatılmasıdır ki bunu da bu ders kitaplarında Sovyet hükümeti tek elden gerçekleştirmektedir. Böylece bu hikâyelerde, kendisi *Kolhozda* yaşamayan hikâye kahramanları da yakındaki bir *Kolhoza* giderek oradaki araçları ve elde edilen ürünleri büyük hayranlıklarla seyrederek. Bu kitaplarda, bu tür kolektif çiftliklerin *iktidarın* baskıyı ve denetlemeyi gerçekleştirdiği bir kurum olduğu ile ilgili herhangi bir çağrışıma rastlamıyoruz. Bu anlamda bu çiftlikler ve bu çiftliklerde kurgulanmış olan *iktidar*, kitaplarda merkezi bir otorite veya yasaklayıcı tarafından uygulanan güç değil, bireyler arası ilişkilerden doğan ve kendi hakikat söylemi içinde özne yaratan bir şebekedir. Bu ise aslında dağılmış, şekilsiz, tabansız bir olgudur ama yine de bireylerin psikolojik dünyalarını ve toplumsal kimliklerini oluşturmaktadır. Foucault'nun, *iktidar kendine bir hapisane kurar ve her şeyi tek merkezden denetlemek için hücreleri daire biçiminde kurgular ve böylece bütün mahkûmları denetler, yönlendirir, onlarda gözetlendikleri ve yanlış yaptıklarında cezalandırılacakları hissini uyandırır, şeklinde tasvir ettiği veya tanımladığı iktidar biçiminin en açık olarak ortaya çıktığı yerlerden biri de işte bu *Kolhozlar* olmuştur diyebiliriz.*

Sonuç

Eğitimi ve eğitimin en önemli aracı olan dili *iktidarını* sağlamaştırmak ve meşrulaştırmak için kullanan Sovyet liderleri, işe en temelden başlamanın sonuca ulaşmada daha etkili olacağını iyi biliyorlardı. Yukarıda da görüldüğü üzere henüz dimağları kirlenmemiş çocuk beyinleri Rus kültür ve tarihi ile şekillendirerek dönüşümü gerçekleştirmek istemişlerdir. Başta Kazakistan ve Özbekistan olmak üzere, hemen bütün Orta Asya'da bazı bölgelerde kısmen (kasaba ve kırsalda) bazı bölgelerde (şehirlerde) çoğunluk olarak Ruslaştırılmayı başaramışlardır. En azından Ruslara sempati duyan, Rusçayı lingua franca (genel anlaşma dili) olarak kullanan ve ana dilinin yerine Rusçayı tercih eden bir nesli yetiştirmeyi başaramışlardır diyebiliriz. İlkokuldan başlayarak hayatın tüm alanlarına yaydıkları Rus dili ve kültürü ile bireyin *iktidarını* içselleştirmesini sağlamış ve böylece milli bilincin ve bireysel uyanışın önünü tıkamışlardır.

Açıklamalar

1. Yerleştirme anlamına gelen bu kavramdan sonra öncelikle Stalin döneminde ortaya atılan ve Kruşçev döneminde üzerinde yoğunlaşılacak iki önemli kavram daha söz konusu olmuştur: Siblijenie (yeniden dost olma) ve Sliyaniye (kaynaşma/erime). Bu kavramlar ile Lenin'in eşit şartlarda milli kimlik anlayışı zamanla terk edilecek ve *millletler, halka dönüşerek bir araya gelecek*, Rus dili ve kültürü etrafında sosyalist bir *halklar birliği* halinde tek bir *millete* dönüşecektir. Bunu daha en baştan beri dile getiren *iktidar*, baskıcı ve sindirici politikalarının neticesinde normalleştirici bir süreçte daha çok gündemde tutmuşlardır. Zira ders kitaplarında da görüldüğü üzere, ister Kazak olsun ister Özbek olsun halk, milli kimlik, milli tarih ve milli gelecek etrafında değil, Rus kültürü ve tarihi etrafında bütünleşecektir. Kruşçev'den sonra iktidara gelen Brejnev (1964), birleştirme arzusunun ve hedefini daha da ciddiye aldı. Brejnev'in iddiasına göre siblijenie sonuçta tam bir birliğe (yedintsvo) yol açacaktır. Siblijenie ve Sliyaniye hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Bilinsky 1962: 138-157).
2. *Meşrulaştırma* kavramı Sovyetler Birliği bağlamında düşünüldüğünde çok önemlidir, zira hem hükümet hem de Komünist Partisi, başlangıçtan itibaren, hem *iktidarını* yerleştiği Rus olmayan milletlere hem de dış dünyaya haklılığını ve meşruluğunu göstermeye çalışmıştır. Bunu iki nedenden yapmıştır: Birincisi içeride sosyalist bir kültürde asimilasyonu gerçekleştirmek, bunu yaparken de gelecek tepkileri azaltmaktır; ikincisi, sosyalist düzeni diğer ülkelerde de inşa etmektir. Biz bu çalışmada fazla ayrıntıya inmeyeceğiz, ancak kavram olarak *meşrulaştırma* ile birlikte asıl Foucault'un *güç ve iktidar* bağlamında kavramlaştırdığı ve *iktidarın* oluşması için başvurduğu yöntemlerden olan *normalleştirme* kavramını kullanacağız.
3. Foucault *iktidar* üzerine değerlendirmeler ve tespitler yaparken kuşkusuz daha çok kapitalist düzende ortaya çıkan mücadelelerden bahsetmekte, *iktidarını* ve

onun gücünü modern toplumlarda tanımlamaya çalışmaktadır. Böyle olmakla birlikte onun *iktidar* ve aparatları ile ilgili tespitleri sosyalist bir düzeni kurgulayan Sovyetlerde de bütün ayrıntıları ile ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle biz burada Foucault'nun *iktidar* ve aparatlarını Sovyetlerin dil ve eğitim politikaları bağlamında zaman zaman model olarak kullanacağız. Zira Foucault, *iktidarın* gerçekleştiği alanlardan ve yöntemlerden bahsederken, hapisane, okul, fabrika, vb. sosyal alanları sayar. Bunun için modeller geliştirir. Bir milletler hapisanesi görünümünde olan Sovyetler Birliği'nde kapitalist toplumlarda daha belirgin bir biçimde bir *iktidar* mücadelesi yaşanmıştır. Foucault'nun bir model olarak ileri sürdüğü hapisaneler, fabrikalar ve okullar, Sovyetler birliğinde Rus olmayan halkların boyun eğdirilmelerinde gerçek birer araç olarak kullanılmışlardır. Hatta bu çalışmada söz konusu ettiğimiz üzere, okullar ve okul ders kitapları ve ders kitaplarında sözkonusu edilen *Kolhozlar* birer *iktidar* aparatı olarak en önde yer almıştır.

4. Herkesi ve her şeyi gözetleme söz konusu olunca George Orwell'in 1984 romanına bir göz atmakta yarar vardır. Romanda herkesi gözetleyen ya da herkese gözetlendiği hissini veren bir Big Brother (Büyük Birader) vardır. Big Brother, Foucault'nun *iktidar* ile örtüşmektedir. Orwell'in 1984 romanı dikkatli okunduğunda ve Sovyetlerin Orta Asya'da uyguladığı politikalar ve başvurduğu yöntemler etraflıca incelendiğinde görülür ki Big Brother Rusya'dır. Daha açık ifadesi ile bu o, Komünist Partisi'dir. Bununla birlikte Big Brother aynı zamanda bir kişiliktir, yani *iktidar*ı temsil eden bir bireydir. Bu bağlamda pek çok araştırmacı Big Brother ile Stalin'in birebir örtüştüğü fikrinde birleşmektedir. Gerçekten de Stalin ve politikaları göz önüne alındığında, onun Orta Asya'da herkesin gözetlendiği sanal bir kule ya da hapisane inşa ettiği ve bu kuleden hapisanenin bütün hücrelerine nüfuz edebildiğini görebilmekteyiz. Yarattığı öznelere bütün bir coğrafyayı saydamlaşmış ve bürosundan izlenebilir ve müdahale edilebilir hale getirmiştir. Stalin'den sonra *iktidara* gelen Kruşçev, her ne kadar Stalin kadar Big Brother rolüne soyunmamış olsa da o da eline hazır gelmiş olan bu fırsatı çok fazlaca değiştirmeden kullanmaya devam etmiştir. Nitekim, Big Brother'in en iyi gözetlediği yerler olan okullar ve orada okutulan ders kitapları bu saydamlık ve gözetlenebilirlik durumundan nasibini fazlasıyla almıştır. Araştırmacılar, Big Brother'ın, Winston Churchill, Franklin D. Roosevelt, Adolf Hitler ve Joseph Stalin'den izler taşıdığını belirtmekle birlikte en çok Stalin'in bu kaliba uyduğunda birleşmektedirler. Ayrıntılı bilgi için bk. (West 1992: 57-85), (Steinhoff 1975:21-53), (Howe 1984: 25-43, 58-76).
5. Toprak zengini olan Feyzullah Hocaev, Rus işgali sırasında kendi topraklarını korumak için önce Genç Buhara Partisi'ne üye olur. Sovyetler Buhara'yı ele geçirince de şehirde Komünist Partisi'nin başkanı olur. Hocaev ve Komünist partisi'nin Özbekistan'daki faaliyetleri ile ilgili olarak bakz. (Bacon ty: 153).
6. Aşağıda kolektif çiftlikler üzerinde ders kitaplarında verilen mesajlar bağlamında daha geniş durulacaktır. Burada Türk soylu yazarlar tarafından kolektif çiftliklerin zaman zaman söz konusu edildiğini vurgulamak gerekir. Bizce daha çok sembolik olarak ve derin yapıda mesaj içerikli olan bazı roman ve hikâyelerde Sovyetlerin *iktidar* mücadelesini ve normalleştirici tekniklerini görebiliriz. *Kol-*

hozlar söz konusu olunca pek çok hikâye ve roman akla gelse de biz, Cengiz Aytmatov'un *Elveda Gülsarı* adlı hikâyesinin iktidar ve tebaa ilişkisi bağlamında derinlemesine bir analize tabi tutulması gerektiği kanaatindeyiz. Eserde gem vurulmaz (boyun eğmez) bir at olan Gülsarı ile ona gem vurmaya çalışan bir *Kolhoz* başkanının hikâyesi anlatılır. Bu hikâye bile baştanbaşa bir Ruslaştırma tarihini derinlemesine anlatmakta pek çok ipucu içermektedir.

7. Örneğin Kazakistan'da İbray Altınsari, Kazakistan'da Kazakçanın güçlenmesi için büyük bir çaba harcarken, yerel milliyetçiliğin öncülerinden olmuş, genel milliyetçilik ve genel dilin (bütünleştirici Türk dili) önünü tıkamıştır. Sonuçta Gaspıralı'nın *dilde fikirde işte birlik* ideali önemli ölçüde yara almıştır.
8. Yukarıda Orwell'in 1984 romanından bahsetmiş ve oradaki *Big Brother*'ın Stalin olduğunun ipuçlarını vermiştik. Benzer durum *Hayvan Çiftliği* romanı için de geçerlidir. Burada da mekân Sovyetler, kahramanlar Ruslar ve diğerleridir diyebiliriz. Biz burada romanının ayrıntılarına inmeyeceğiz, zira Orwell'in iki romanı ve Sovyet iktidarı üzerine bir çalışmamız halen devam etmektedir. Ancak şunu belirtmekte yarar vardır. Tıpkı, *Hayvan Çiftliği*'nde, devrim sonrası yayınlanan bildirmede *bütün hayvanlar eşittir maddesi*'nin (5. madde), domuzların iktidarı ele geçirmesinden sonra, *bütün hayvanlar eşittir ama bazı hayvanlar daha eşittir* şeklinde değiştirmesinde olduğu gibi, örneğin Stalin'de *milletler eşittir* maddesini *Ruslar daha eşittir* şeklinde yorumlayıcı politikalar izlemiştir. Stalin'in II. Dünya Savaşı sonrasında Mayıs 1945'te Rus halkına yönelik yaptığı konuşmayı yukarıda vermiştik. Orada Stalin, herkes savaştı ama asıl öncü ve şerefli halk Rus halkıdır, kadehimi onların şerefine kaldırıyorum tarzında yapmış olduğu konuşma, bunun en basitinden bir kanıtıdır. Yani Sovyetlerde *halklar eşitti ama, Ruslar daha eşitti*.
9. Narkompros (NKP) Sovyetler Birliğinde Devrimden hemen sonra 1917 yılında kurulmuş olan bir kültür kurumudur. Kelime Rusça *Narodny Komissariat Prosveshcheniya* (Halkları Aydınlatma Komiserliği) sözlerinin ilk hecelerinin bir araya getirilmesi ile oluşmuştur. Komisyon milli eğitim ve kültür konularından sorumlu bir kuruldan oluşuyordu.
10. Bunun neticesinde örneğin Kazakistan'da ana dilini bilme, konuşma, kullanma veya benimseme bakımından Rusça lehine büyük bir değişim yaşandı. 1980'lere gelindiğinde kazaklar arasında ana dilini sosyal hayatta kullanma oranının oldukça düştüğü görülür. 1989 verileri, Kazakların % 98'inin Kazakça'yı ana dili olarak gördüğünü ortaya koymakla birlikte, dönemin Kazak aydınları tarafından bu oranın etnik kategorizasyon algısının bir sonucu olduğu ve gerçekte Kazakların % 40'ının ana dilini ya hiç bilmediği ya da çok az bildiği sıklıkla dile getirildi. Buna karşın Kazakistan'da Kazakça bilen Rus oranı % 1'in altındaydı. "1980'lere gelindiğinde Kazakistan'da yüksek okulların tamamında öğretim dili Rusça idi. Bu durum çocuklarının geleceğini düşünen aileleri, onları Kazak Türkçesiyle tedrisat yapan ilkokullara değil, Rus dilinde eğitim veren okullara göndermelerine yol açtı. Böylece yeterince öğrenci bulamayan Kazak Türkçesinde eğitim veren okullar kapandı (Eşmuhammetov 1991, Kara 2006).

- Tatimov'a göre, 1980'li yıllarda Kazakların % 25'i (1300 kişi) evinde aile bireyleri ile Rusça konuşmayı tercih ediyordu. (Tatimov, 1990: 72).
11. Radyo Free Europa / Munish "Evaluation and Analyses Department Background Information USSR, p. 8
  12. Bu dönemi (Kruşçev dönemi) normalleştirici tekniklerin büyük ölçüde uygulandığı üçüncü normalleşme dönemi olarak görüyoruz. İlki Lenin'in ilk yılları, ikincisi ise II. Dünya Savaşı arifesinde ama çok kısa yaşanmıştır. Bu dönemin normalleşmenin yaşandığı en önemli dönem olduğunu düşünüyoruz. Bunu birkaç nedene bağlayabiliriz: 1. Ülke savaştan çıkmıştır ve halk perişan haldedir, üzerlerine fazla gitmemek gerekmektedir. 2. Stalin dönemi bitmiştir ve yerine Stalin'i eleştiren ve onun yöntemlerinden bazılarını benimsemeyen Kruşçev geçmiştir. 3. Hem hükümetin hem de Komünist Partisi'nin, Sovyetleştirme sürecinin gerçekleşmekte olduğunu, bunun da hakların barışması ve kaynaşmasına vesile olacağına inancını güçlendirmesi, 4. Uygulanan baskıcı politikaların aslında çok fazlaca bir silici etkisinin olmadığı, bunun yerine gönüllü bir kabulün daha etkili olacağı fikrinin yaygınlaşması, 5. Dil ve eğitim politikalarında yerel tarihlerin değil, genel Sovyet tarihinin Rus kültürü ve tarihi etrafında şekillenmesi, bunun için de yerel tarihçilerin kendi tarihlerini göz ardı etmesi gereğinin hatırlatılması. 6. Sovyet devletinin yerel halklardan kendi sözcülüğünü yapacak / yapan lider ve aydın kadrosunu yetiştirmiş olması.
  13. Hem bu çalışmanın içeriğine uymadığı, hem de uygun düşmeyeceği düşüncesi-ne sahip olduğumuz için bu iki eserde yer alan başta Lenin ve diğer Sovyet iktidarını temsil eden resimlerin kendilerini burada sunmayı uygun görmedik. Resimleri sunmak yerine kelimelerle tasvir etmenin daha doğru olacağı kanaatine vardık ve bu çalışmayı resimsiz bir formatta ortaya koyduk. Etrafını saran ve bazılarının gözlerinin biçiminden Özbek olduğu anlaşılan, ama Rus görünüşlü çocukların çoğunlukta olduğu bu resimde, Lenin, kısa saçlı 7-8 yaşlarında bir kız çocuğunu koltuklarının altından tutarak havaya kaldırmış ve ona muhabbetle bakar bir şekilde çizilmiştir. Havaya kaldırılan çocuk ve diğer çocuklar gülerken mutlu bir biçimde ve hayranlık dolu gözlerle Lenin'e bakmaktadırlar. Bir baba şefkati ile kucakladığı çocuğa hem büyük bir güven hem de emniyet veren bir duruş sergileyen Lenin, adeta ben sizin babanızım ve haminizim mesajı vermektedir.
  14. Yukarıda Orwell'in, *Big Brother*'ından bahsetmiştik. Görüldüğü gibi B. Rıza da aynı kavramı kullanmaktadır. Bu kavram B. Rıza'nın bir buluşu değil elbette, Ruslar ve sonra Sovyetler her zaman kendilerinin Rus olmayanların karşısında üstün ırk ve büyük kardeş (kardeş kavramı da tartışılabilir) olarak görmüşlerdir.
  15. İnsana ait bu hasletlerin kaynağı olarak hep (üstü kapalı da olsa) Sovyet liderleri, Komünist Partisi ve Ruslar işaret edilmektedir. Çocuklara Sovyetlerde yaşadıkları için mutlu oldukları ve insanca yaşamayı öğrendikleri mesajı da böylece verilmiş olmaktadır.
  16. Her iki kitapta da sınıflar tanıtılırken öğrencilerin baktığı duvarda güzel bir çerçevenin içinde Lenin'in resminin olduğu bilgisi veriliyor. Böylece Türk çocuk, öğrenim hayatı boyunca, kendi milletinden olmayan (hatta milletini hedefe

ulaşmada araç gören) bir lideri tam karşısında görecek ve onu her an hatırlayacak ve selamlayacaktır. Bir kurgu olmakla birlikte, Cengiz Aytmatov'un *Öğretmen Duyşen* hikayesinde bu durum benzer şekilde söz konusu edilmektedir. Ahırdan bozulmuş sınıfı öğrenim yapılı hale getirdikten sonra, Duyşen, ilk iş olarak bir Lenin resmi bulur ve onu öğrencilerin baktığı tarafa asar. Bu bir bakıma hem okulun meşrulaştırılması hem de bir teşekkürün yerine getirilmesi anlamına gelmektedir.

17. Cafer S. Kırmir'in aktardığına göre Lenin lisede ve üniversitede okurken gerçekten de çalışkanlığı ile dikkat çeken bir öğrenci olmuştur. "Lenin'in Lisede, Kazan Üniversitesi'nde Hukuk Fakültesi'nde zeka ve çalışkanlığı ile en çok takdir edilen bir öğrenci olduğu ve Zinovyef'ten haberle günün 15 saatini kütüphanede veya kitaplarla geçirdiğinden bahsedecek değilim..." (Kırmir 1997: 98)
18. Yukarıda, Özbek dili kitabında Lenin'in bir resminden bahsetmiştik. Bu resimde Lenin, sevgi dolu gözlerle çocukları kucağına alan bir lider olarak resmedilmişti, görüldüğü gibi Kazak dili kitabındaki bu mısralar da Lenin'i aynı bakış açısı ile tanıtmaktadır. Yani Türk çocuk, bir çocuğu bağına basıp, onu seven merhamet duyan kim diye sorduktan sonra cevap olarak, Lenin babamız diyor. Burada dikkat çeken bir diğer nokta ise soruya verilen cevaptır. Öğrenci cevabında bizi kurtaran Lenin'dir veya liderimiz Lenin'dir demiyor, *Lenin babamızdır, Lenin danamızdır* (dâhimizdir) diyor. Böylece Lenin daha özel bir yere oturtulmakta ve iktidar böylece mutlak bir biçimde baba ve bilge olarak içselleştirilmektedir.
19. *Özbek Oqış Kitâbi*: Okumak gerek diye Lenin / Verdi bizlere talim (5) *Ekimci Çocuk Şiiri*: Kızıl yıldızlık takan... Leninci Ekimci çocuk (13) *Bizim Vatan şii*: Haklar hür yaşadı / birbirine Mihriban / Sovyetler vatanından ilham aldı cihan / İliç nuru parladı (40) *Benim Vatanım şii*: Halklar hür mutlu / Leninci evlat / mihnetle abad / benim vatanım. (51)
Kazak Tili kitabı: Evimizde en saygın yerimizde / Portrede duran kim / kimin yüzü tanış bize / bize yakın duran kim / Bu Lenin babamız / Bu Lenin bilgemiz / Bir çocuğu kucaklayıp sevip okşayan kim / her yerde okul açıp / bahçe yapıp veren kim / Bu Lenin babamız / Bu Lenin bilgemiz. (80) ... El tutup hazır durup / "avrora" nidası ile / Lenin sözü başladı / Ekimin toyu ile / vatan asumanı parladı yandı (213) *Lenin Bizi Kucakladı şii*: Ulu Lenin gülererek / çocuklarla birlikte oynadı / bayram yaparak / gelecek günleri düşünerek / Hami idi hayatta / sıcak idi kucağı / O kucak bizi bu gün de / kucakladı büyük zevkle (260)
20. Milli tarih ve milli konular ile ilgili Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi I. Sekreteri Peşidov, tarihçilere merkez *iktidarın* isteklerini şöyle aktarmıştır: "Daha önceleri Rusya'da esir durumda yaşamış olan milletlerin mutluluğu şu ki, onlar Ruslarla bir arada, Rusların kardeşçe yardımı sayesinde, dâhi Lenin tarafından çizilmiş yol üzerinde yürümüşlerdir... Komünist Partisi tarafından yönetilen Rus milleti, ülkemizin bütün halklarını tek bir kardeş aile halinde birleştiren bir kuvvet olmuştur. Rus milleti, bütün Sovyetler Birliği halklarının derin bir saygısını kazanmıştır. Bunun içindir ki bu halklar, haklı olarak onu ağabey diye

anıyorlar” (İstori Kazakhskogo SSR, Alma-Ata, 1955, S. 1, s. 355), (Saray 1999).

21. Tursunbayev’in verdiği bilgiye göre, 1 Şubat 1930’da Kazak halkının % 35,3’ü, 1 Mart 1930’da ise % 42,1’i *Kolhoz*lara doldurulmuştur. Ayrıntı için bakz., (Tursunbaev 1967: 371) . Ayrıca *Kolhozlaşmanın aşamaları ve getirdiği yıkımlar* için bakz.(Saray 1999: 163-165).

Kaynaklar

- Bacon, Elizabeth (ty). *Esir Orta Asya*. Çev. Tansu Say. İstanbul: Tercüman Yay.
- _____ (1980). *Central Asian Under Russian Rule: A Study in Culture Change*. Ithaca and London: Cornell University Pres.
- Begaliyev, G. ve A. Aydarbekov (1962). *Kazak Tili* (Uçebnik Kazakskovo Yazıka Dlya v-VIII Klassov Ruyskih Şkol) (Rus Okulu V-VIII Sınıflar Kazak Dili Ders Kitabı. Alma Ata: Kazak Milli Okul-Eğitim Bakanlığı Yay.
- Bilinsky, Yaroslav (1962). “The Soviet Education Laws of 1958-1959 and Nationality Policy”. *Soviet Studies* 14(2):138-157.
- Caroe, O. (1967). *Soviet Empire: The Turk of Central Asia and Stalinism*. Toronto: The Macmillan Company Of Canada and London.
- Cyber Ussr. (1999) “Comrade Stalin’s toast to the Russian people” *first added 991121, last updated 991121* www.cyberussr.com/rus/s-toast-e.html (İngilizce). 22.03.2008. “Tost Tovarishcha Stalina Russkomu Narodu” www.cyberussr.com/rus/s-toast-r.html (Rusça).
- Egamberdiyev, Mirzahan (2005). “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’daki Eğitim Politikası (1870-1917)”. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 6 (1): 106.
- Eşmuhammetov, S. (1991). “Düniyeni Dübirletken Dürbeleñ”. *Çaş Alaş. Haz. Abdulvahap Kara. Kazakistan’ın Yeniden Doğuşu: 1986 Aralık Olayları*. İstanbul: Ufukötesi Yay. 26.
- Foucault, Michel (2003). *İktidarın Gözü*. Seçme Yazılar 4. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- _____ (1979). *Discipline And Punish. Middlesex: Peregrine Books*.
- _____ (1992). *Hapishanenin Doğuşu*. Çev. Mehmet Ali Kılçbay. Ankara: İmge Kitabevi.
- Gömeç, Saadettin (2003). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Grenoble, Lenore (2003). “An Overview of Soviet Language Policy”. *Language Policy in the Soviet Union*. Kluwe Academic Publ. 35.
- Hasanuli, B. (1992). *Ana Tili-Ata Mura*. Almatı: Yay.
- Howe, Irving (Ed.) (1983). *1984 Revisited: Totalitarianism in our Century*. New York: Harper Row.
- Kara, Abdulvahap (2006). *Kazakistan’ın Yeniden Doğuşu: 1986 Aralık Olayları*. İstanbul: Ufukötesi Yay.

- Kırimer, Cafer Seydahmed (1997). *Rus Yayılımcılığının Tarihi Kökleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Krendler, M. (1989). "Soviet Language Planning Since 1953". In M. Kirkwood (Ed). *Language Planning in the Soviet Union*. London: Macmillan. 53-62.
- Magavin, M. (1991). *Kazak Tariyxiniñ Ālippinesi*. Almatı.
- Mcleish, John (1972). "The Soviet Conquest of Illiteracy". *The Alberta Journal of Educational Research* 18: 309.
- Radyo Free Europa/ Munish (1961). "Soviet Language Policy" Evaluation And Analyses Department Bacground Information Ussr, www.osaarchivum.org/files/holdings/300/8/3/pdf/58_334.pdf, 05.06.2009:8.
- Rıza, B. (1965). "Kazakistan'da Milliyetçilik". *Dergi*, Sayı. 41: 50-51.
- Saray, Mehmet (1999). *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Schlyter, Birgit N. (2001). "Language Policies in Present Day Central Asia". *International Journal On Multicultural Studies* 3 (2): 127-136.
- Shorish, M. Mobin (1984). "Planning By Decree: The Soviet Language Policy in Central Asia". *Language Problems And Language Planning* 8: 35-49.
- Smith, Michel G. (1998). *Language and Power in the Creation the USSR 1917-1953*. Walter De Gruyter Pres.
- Stalin, J. (1951). "Marxism and the National Question". "An Overview of Soviet Language Policy". *Language Policy in the Soviet Union*. Kluwe Academic Publ. : 35)
- Steinhoff, William R. (1975). *George Orwell and the Origins Of 1984*. Ann Arbor: University Of Michigan Press.
- Şerafeddinov, O., T. Sıddıkov ve M. İbrahıhov (1962). *Oqış Kıtābi*. (Sekiz Yıllık Mektebning 1-Sınıf Üçün). Taşkent: Delte Neşriyeti.
- Tatimov, M. (1990). "Demografiyalık Derektege Süyensek". *Navbet*. Der. Z. Kıstavbayev. Almatı: Yyy. 84-91.
- Togan, Z. Velidi (1940). *1929-1940 Seneleri Arasında Türkistan'ın Vaziyet*. İstanbul: Türkiye Basımevi.
- Tonkonogaja, E.P. (1976). "Illiteracy Eradication in the Soviet Union". *Literacy Discussion* 7: 48.
- Tursunbayev, A. B. (1967). *Kollektivizatsiia Sel'skogo Kazakhstana, 1926-1941*. Alma-Ata: Mektep.S. I.
- West, W. J. (1992). *The Larger Evils – Nineteen Eighty-Four, The Truth Behind the Satire*. Edinburgh: Canongate Press.
- Wright, Sue (1999). "Editorial". *Current Issues in Language and Society* 6: 1.

Central Asia as the Focus of the Struggle for Power and Legitimacy: The Language and Education Policies of the Soviet Government

Ferhat Karabulut*

Abstract: In this study we focused on the language and education policies of the Soviet Government and Communist Party concerning Central Asian Turks through the analysis of textbooks used in schools. We tried to examine the struggle for hegemony and power during the process of Russianization. In order to bring to light the struggle for hegemony applied upon Turkic people and to analyze the policies carried out by Russians, we made use of Michel Foucault's work and his model concerning power and its apparatuses. While focusing on the Soviet Government's Central Asian language and education policy, we examined two primary school textbooks (one of the most significant *normalization techniques* of the government) published in Uzbekistan and Kazakhstan in 1962 and attempted to show what kind of a role these books on reading and language learning played in the legitimization of power.

Key Words: Power, hegemony, Soviet Union, Communist Party, Uzbekistan, Kazakhstan, language policy, education policy.

---

* Celal Bayar University, Faculty Science and Literature / MANİSA
ferhatkarabulut@yahoo.com

Центральная Азия как центр власти и гегемонии: советская политика в области языка и образования

Ферхат Карабулут*

Резюме. Данная работа ставит своей целью проследить политику советского правительства и коммунистической партии, применявшуюся к тюркам Центральной Азии в области языка и образования на примере школьных учебников. Проведен анализ борьбы во власти в процессе русификации. Для выяснения борьбы во власти и анализа проводимой политики, использованы работы и моделирование Майкла Фукаулт, касающиеся власти и аппаратов правления. При исследовании централизованной правительственной политики Советов в Центральной Азии в области языка и образования в качестве самой важной *техники нормализации* власти были проанализированы два учебника, один из которых издан в Узбекистане, другой в Казахстане. Сделана попытка показать роль гегемонии власти на примере изданных в 1962 году книг для чтения и письма, предназначенных для школьников начальных классов.

Ключевые Слова: Власть, Советский Союз, коммунистическая партия, Узбекистан, Казахстан, политика в области языка и образования.

---

* Университет имени Желал Баяра, факультет естествознания и литературы / Маниса
ferhatkarabulut@yahoo.com

Atatürk'ün Hatay Davası

Ercan KARAKOÇ*

Özet: İskenderun Sancağı, Mondros Mütarekesi sonrasında İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmişti. İşgal sırasında Mustafa Kemal Paşa bölgede, Yıldırım Orduları Grup kumandanıydı. İskenderun, son Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından ilan edilen Misak-ı Milli'ye dâhildi. Bu çalışmada, Misak-ı Milli sınırları içerisinde olmasına rağmen Fransa tarafından kontrol edilen İskenderun Sancağı'nın (Hatay'ın) Türkiye'ye katılması için izlenen dış siyaset ve stratejilere, özellikle de Atatürk'ün uluslararası konjonktürü iyi tahlil edip, Hatay davasına odaklanmasına ve bu davanın başarılı bir şekilde çözümü noktasında onun takip ettiği ve uyguladığı politikalara değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: İskenderun, Misak-ı Milli, Ankara İtilafnamesi, Atatürk, Tayfur Sökmen, Abdurrahman Melek, Fransa.

“Türkiye için Hatay bir milli haysiyet ve gurur sorunu idi. Cumhuriyetin sınırlarını, Birinci Dünya Savaşı sonunda, Türk­lüğün en karanlık günlerinde, Milli Misak'la belirten Atatürk, yabancı unsurlarla meskün İmparatorluk topraklarını ulusal topraklar dışında bırakmış; fakat Türklerin yaşadığı toprak parçalarını milli sınırlar içinde tutmayı, gerekirse almayı, şaşmaz bir ideal olarak benimsemişti.” (Erkin 1980: 87)

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu XX. yüzyıl başlarında, değişen siyasi ve ekonomik şartların yarattığı rekabet nedeniyle parçalanmanın eşiğine gelmişti. Devletin, Almanya ve müttefikleri safında I. Dünya Savaşı'na girmesi ve mağlup çıkması, adeta sonun başlangıcıydı. Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ile Osmanlı toprakları yer yer işgal edilmeye başlandı. Uzun yıllar Osmanlı idaresinde kalan İskenderun da stratejik konumu nedeniyle işgale uğrayan yerlerden biriydi. Dolayısıyla Milli Mücadele'nin başlamasıyla birlikte İskenderun, Ankara hükümetinin gündeminde yer almaya başladı. Yapılan ilk anlaşmada geri alınamasa da müteakiben izlenen kararlı dış politikayla İskenderun ve havalisi Türkiye sınırlarının içinde yer alacaktır.

* Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Milli Güvenlik Stratejileri Anabilim Dalı / Gebze-KOCAELİ
ercankarakoc@hotmail.com

Türkiye Cumhuriyeti'nin Hatay topraklarının anavatana katılmasını sağlamak için 1920 ve 1930'lu yıllarda yaptığı diplomatik çabalarını değerlendirirken, yapılan dış politika girişimlerini “*Atatürk'ün Dış Politikası*” olarak ifade etmek gerçekçi bir yaklaşımdır (Güçlü 2001: VIII). Atatürk, Hatay davası üzerine ciddi manada odaklanmış, Türkiye'nin dış politikasını uluslararası dengeleri iyi tartarak belirlemiş ve kan dökmeden çözümlenmiştir (Pehlivanlı vd. 2001: 141). Türkiye bu süreçte, önce Hatay'a bağımsızlık verilerek Suriye'den koparılması, daha sonra da anavatana ilhak edilmesi şeklinde cereyan eden iki aşamalı bir strateji izlenmiştir. Atatürk'ün, Hatay'ın anavatana katılmasını sağlamak için takip ettiği politikaları ifade etmeden önce, Hatay'ın jeopolitik ve jeostratejik önemini ortaya koymak gerekir. Hatay, Anadolu'dan Suriye'ye, dolayısıyla Ortadoğu'ya ve buradan da Anadolu'ya geçiş noktası üzerinde bulunduğundan stratejik bir öneme sahiptir. Ayrıca, Akdeniz'e, buradan da Afrika ve Avrupa'ya açılan bir liman kenti olması, bu şehrin jeopolitik önemini daha da arttırmaktadır. Transit geçiş yolları üzerinde bulunan Hatay, aynı zamanda İskenderun limanları bağlantısıyla yapılan büyük doğu ticaretinin emtia yükleme merkezi olması hasebiyle (Yerasimos 1995: 175–177), tarih boyunca hep canlı bir ticaret merkezi hüviyetini kazanmıştır. Günümüzde ise İskenderun Körfezi, stratejik enerji kaynakları olan Ortadoğu, Orta Asya ve Azerbaycan doğal gaz ve petrollerinin dünya pazarına arz edildiği bir yerdir. Bu hususiyetlerinden ötürü Hatay; ilk çağlardan günümüze değin bölgedeki devletlerin ilgisini çekmiş ve daima önemini korumuştur (Akçora 2000: 327).

Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Hatay

Suriye ve Antakya'nın Osmanlı topraklarına katılması Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi (1516) sonrasında olmuştur. Osmanlı döneminde İskenderun Sancağı olarak adlandırılan bölge, 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra mutasarrıflığa dönüştürülmekle birlikte gerek Türk ve gerekse uluslararası belgelerde “İskenderun Sancağı” ya da kısaca “Sancak” olarak geçmektedir (Oran 2002: 279, 280). İskenderun, 1918 yılında İtilaf Devletleri tarafından işgal edilinceye kadar aralıksız 401 yıl Osmanlı yönetiminde; 1939 yılında Türkiye'ye katılana kadar da 21 yıl Fransız idaresi altında kalmıştır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere'de başlayan Sanayi İnkılabı ile birlikte, Avrupa ülkelerinin sanayileşme sürecine girmeleri ve dolayısıyla hammadde ihtiyaçlarının ortaya çıkması; onları yeni arayışlara yöneltmiştir. Musul, Kerkük ile Basra Körfezi'ni kapsayan bölgenin zengin petrol yataklarına sahip olması, komşu bölgede yer alan İskenderun'un jeopolitik önemini daha da arttırmıştır. XX. yüzyılın getirdiği yeni siyasi dengeler ortaya çıkana kadar İngiltere, sömürgeleriyle bağlantısını sağlayan ulaşım hatlarında, özellikle Akdeniz ve çevresinde, güçlü bir Rusya'nın varlığına karşı güçsüz bir Osmanlı Devleti'ne destek vermişti. Bununla birlikte Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'nda Almanya ile ittifak yapması, İngiltere'nin Ortadoğu stratejisini değiştirmesine

sebepe olmuştur. İngiltere ve Fransa; Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi konusunda gizli *Sykes-Picot Anlaşması'nı* imzalamışlardır. Ortadoğu'nun paylaşılması sırasında İngiltere, doğrudan Rusya ile sınır komşusu olmak istemediğinden Musul, Erbil ve Dohuk gibi yerleşim yerlerini Fransa'ya vermiş, böylece Rusya ile arasına Fransa'yı koymuş, kendisi de Kerkük ve Süleymaniye'yi almıştır (Eskander 2000: 139). Ancak bir süre sonra İngiltere, Suriye ve Lübnan topraklarına karşılık, daha önce Fransa'ya bıraktığı Musul ve havalisini geri almıştır. Hatay ve havalisi de Suriye toprakları içerisinde sayılmış ve Fransa'ya bırakılmıştır.

Kurtuluş Savaşı Yıllarında Hatay

I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren Mondros Mütarekesi imzalandığında, Sancak bölgesi Türk kuvvetlerinin kontrolünde bulunuyordu. Ateşkesin 7. maddesi bahane edilerek İskenderun İtilaf devletlerince işgal edilecekti. O dönemde bölgede Yıldırım Orduları Grup Komutanı olan Mustafa Kemal Paşa, İskenderun'a yapılacak herhangi bir İngiliz saldırısına silahla karşı konulmasını emretmişti. Ancak Mondros'un 16. maddesi gereğince Osmanlı hükümeti bölgedeki bütün ordularını ve dolayısıyla Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'nı da dağıtmış, Mustafa Kemal Paşa'yı da Harbiye Nezareti emrine vermiştir (Pehlivanlı: 32, 33). İtilaf devletleri, daha önce kendi aralarında yapmış oldukları gizli anlaşmalar gereği yavaş yavaş bölgeyi işgal etmeye başlamışlar ve Kasım 1918'de hem İngilizler hem de Fransızlar İskenderun'a asker çıkararak Dört Yol'u işgal etmişlerdir. 19 Aralık 1918 tarihinde, Dört Yol'da Fransızların işgaline karşı halkın silaha sarılması Millî Mücadele tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir. Millî Mücadele'yi başlatan "*İlk Kurşun'un*" burada atıldığı bilinmektedir (Tekin 1993: 99, 100). Ermenilerden müteşekkil Fransız birliklerinin Dört Yol'a girmesiyle halk direnişe geçmiştir. 15 Eylül 1919'da İngiltere ve Fransa kendi aralarında "*Suriye İtilafnamesi*" adıyla anılan bir mukavele imzalamışlardı. Buna göre İngiltere; Adana, Maraş, Antep, Urfa, İskenderun ve Suriye'yi Fransa'ya bırakmış, Musul'u ise kendisi almıştı (*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* 1991: 129, 130).

Anavatan Türkiye'nin bir parçası olan İskenderun bölgesinin Misak-ı Millî sınırları içerisinde olmasına rağmen, Fransa tarafından işgal edilmesi ve yerli ahaliye saldırılarda bulunulması, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere TBMM'nin dikkatini çekmiş ve işgal altında kalan bu Türk toprağının anavatan katılabilmesini sağlamak için çalışmalara başlanmıştır. Nitekim meclisin açılışından bir müddet sonra Mustafa Kemal Paşa 1 Mayıs 1920'de Meclis kürsüsünde: "...Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki birincisi olan hudud meselesi tayin ve tespit edilirken hudud-ı millîmiz İskenderun'un cenubundan geçer. Şarka doğru uzanarak Süleymaniye'yi Musul'u, ve Kerkük'ü ihtiva eder. İşte hudud-ı millîmiz budur..." (*Atatürk'ün Söylev ve De-meçleri I* 1997: 75) diyerek İskenderun'un Misak-ı Millî içinde mütalaa edil-

diğini ifade etmiştir. O, Fransa adına Ankara İtilafnamesi'ni imzalayacak olan Henri Franklin Bouillon'a da Ankara'da yaptıkları görüşmede "Nokta-i hareketin Misak-ı Milli muhteviyatı olduğunu" söyler (*Nutuk* 2007: 421). Yine TBMM'nin açılışını müteakip günlerde İskenderun'dan ayrılan ve Adana'da İskenderun'un kurtuluşu için cemiyet kuran Tayfur Sökmen Bey Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup gönderir ve sorar: Sancak (Hatay) Misak-ı Milli'ye dâhil midir? Cevap ise şöyledir: "Türklerin yaşadığı her yer Misak-ı Milli'ye dâhildir" (Banguoğlu 1987: 7).

Mondros sonrasında işgal ettiği Maraş, Antep ve Urfa'da Kuvva-yı Milliye kuvvetlerine yenik düşen Fransa, ateşkes imzalamak istediğini belirtmiş ve böylece Türkiye, İskenderun konusunda pazarlık etme şansı elde etmiştir. Fransa'yı ateşkese sevk eden bir diğer husus, Mustafa Kemal Paşa'nın Suriye'deki Türk ve Arap direniş hareketleri ile işbirliği yapma ihtimaliydi (Sonyel 1987: 189-195). Fransa, bununla ilgili bazı önemli istihbari bilgiler de elde etmişti (Gelvin 1998: 119, 132, 187). Yunanlılara karşı Sakarya Savaşı'nın (23 Ağustos-13 Eylül 1921) kazanılması Türk hükümetinin elini güçlendirir ve Fransa ile görüşmeler devam eder. İskenderun bölgesinin kurtarılması için ilk teşebbüsler 20 Ekim 1921'de TBMM hükümeti ile Fransa arasında yapılan *Ankara İtilafnamesi-Franklin Bouillon Anlaşması* (Soysal 1983: 50-60) ile başlamış, fakat istenen sonuç tam manasıyla elde edilememiş, İskenderun Türkiye haricinde kalmıştır. O dönemde, Fransa ile bir anlaşma imzalamak, TBMM hükümetinin ilk defa bir batılı devlet tarafından hukuken (*de jure*) tanınması demektir (Oran: 151). Ayrıca İtilaf devletleri arasında yavaş yavaş ortaya çıkan anlaşmazlıklar derinleşecek ve İngiltere yalnız kalacaktı. Bu nedenlerden dolayı imzalanacak anlaşmanın Milli Mücadele açısından önemini bilen Mustafa Kemal Paşa, konuyu şöyle değerlendirecektir: "Bu anlaşma ile Türk milli istekleri ilk defa olarak Düvel-i Garbiyye'den biri tarafından tasdik ve ifade edilmiş bulunuyordu." (*Nutuk* 2007: 424).

Ankara İtilafnamesi müzakerelerinin oldukça çetin geçtiği Türk heyeti başkanı Yusuf Kemal Bey'in (Tengirşenk) anılarında görülmektedir. Kendisi, anlaşma ile Ankara hükümetinin tüm isteklerinin gerçekleştirmediğini ve Fransız delegasyonu başkanı Bouillon'un olumsuz cevaplarını mecburen kabul ettiklerini, zira o dönemde hükümetin Fransa'ya dayanarak Avrupa'da bir "*Pencere Açmaya*" ihtiyacı olduğunu belirtir. Yine, Yusuf Kemal Bey anlaşmanın imzalanmış olmasına rağmen eksik kaldığını, sınırın güneyinde kalan Türk topraklarının ve halkının asla unutulmayacağını, buraların bir gün yeniden Türkiye'ye dâhil olması için Türk çocuklarının mücadele edebileceklerini de Bouillon'a söylemiştir (Tengirşenk 2001: 291-300). İskenderun'un sınır dışında kalmasından dolayı Meclis'te de ciddi tartışmalar olmuş, bu yüzden anlaşmanın kabul edilmeme ihtimali ortaya çıkmıştır. Durumun ehemmiyetini gören Mustafa Kemal Paşa 16 Ekim 1921 tarihli meclisin gizli oturumunda

söz alarak: "...Misak-ı Millîmizde muayyen ve müspet hat yoktur. Kuvvet ve kudretimizle tespit edeceğimiz hat, hatt-ı hudut olacaktır" demiştir (TBMM Gizli Celse Zabıtları II 1999: 355 vd.). Anlaşılan O, burada 'şimdiki gücümüz budur, ileride gücümüze göre hareket ederek yarım kalan işimizi tamamlarız' demek istemiştir.

Ankara İtilafnamesi'yle Türkiye'nin Suriye sınırı çizilmiş ve Fransa bölgeden çekilmeyi kabul etmiştir. İskenderun Sancağı anavatan dışında kalmış olmasına rağmen, Sancak'taki Türk unsurunun menfaatlerini koruyacak ve bu bölgeye muhtariyet verilmesi için gerekli zemini hazırlayacak hükümleri Ankara hükümeti itilafnameye koydurmuştu. Zira anlaşmanın 7. maddesine göre "İskenderun mıntıkası için bir usul-i idare-i mahsusa tesis olunacaktır. Mıntika-yı mezkurenin Türk ırkından olan seknesi harislerinin inkişafı için her türlü teşkilattan müstefid olacaklardır. Türk lisanı orada mahiyet-i resmîyeyi haiz olacaktır" (Melek 1986: 6).

Mustafa Kemal Paşa'nın İskenderun'a ilişkin müstakbel planlarını yansıtan ilginç bir anekdot da nakledilmiştir. İtilafname'nin imzalanacağı sırada; daha sonra bağımsız Hatay Devleti'nin ilk cumhurbaşkanı seçilecek olan Tayfur Sökmen'in başkanlığında bir heyet Ankara'ya gelerek onunla görüşmüş ve İskenderun'un anavatan sınırları içerisine dâhil edilmesini istemişlerdir. Fakat Fransızlar ile güney sınırını şimdilik emniyete almak isteyen ve bunda da zaruret gören Mustafa Kemal Paşa heyete; "Hatay'daki mücadelenin gaye ve hedefini biliyorum. İlk gündən beri de bu mücadeleleri takip ediyor, imkânlarımızın el verdiği ölçüde de buna destek oluyoruz. Hatay zaten Misak-ı Millî sınırlarımız içerisindedir" demiş ve bu görüşmeden sonra Tayfur Sökmen'i Antalya'dan müstakil milletvekili seçtirmiştir. Hatta Tayfur Sökmen'in Antalya milletvekili yapılması pek çok kişinin dikkatini çekmiş, niçin Adana veya Antep değil de Antalya'dan seçtirdiniz sorusuna Paşa; "sonra "I" yerine "k" koyacağız. Böylece Antalya Antakya olacak da ondan demiştir" (Ünal 1978: 575).

Bağımsızlık Sürecinin Önemli Aşamaları

İskenderun 1921 Anlaşması'yla Misak-ı Milli sınırları dışında kalmışsa da Türkiye hiçbir zaman burayı gözden çıkarmamıştır. 15 Mart 1923'te Adana'ya giden Mustafa Kemal Paşa'nın, siyahlar giyinmiş bir grup kız çocuğunun, Antakya ve İskenderun'un kurtarılması için yaptıkları konuşmaya karşılık, "Kırk asırlık Türk yurdu ecnebi elinde kalamaz" şeklindeki ifadeleri bu zihniyetinin tezahürlerindendi (Habib 1937: 266, 267). Aynı seyahatte, iki gün sonra, Mersin'de, "Suriye hemşirenizi de kurtarınız" levhasıyla çıkan bir gruba ise Paşa, "Her millet layık olduğu mazhariyete nail olur" deyip yürümesine devam etmiştir (Habib 1939: 29).

Bu dönemde Sancak meselesi çeşitli vesilelerle halka da mal edilmeye çalışılmıştır. 26 Kasım 1930 tarihinde Samsun'da bir liseyi ziyaretinde, öğrenci-

lerden birini tahtaya kaldırarak Türkiye haritası çizmesini ister. Öğrencinin çizdiği haritayı dikkatle inceleyen Mustafa Kemal Paşa; “Yavrum bu haritayı çizerken kırk asırlık Türk yurdunu sınırlarımız dışında bırakmadın mı?” diye sorar ve ardından tebeşiri alarak İskenderun’u Türkiye sınırları içerisinde gösteren bir harita çizer ve “Böyle olmayacak mı?” der (Tekin: 139, 140).

Ayrıca, Atatürk 1936’da verdiği bir emirle Antakya-İskenderun ve havalisinin adını bölgenin Türk kimliğine vurgu yapmak amacıyla Hatay olarak değiştirmiştir (Oran: 280). Nitekim bundan sonra Sancak’a Hatay denilmeye başlanacaktı. Tayfur Sökmen’le 2 Kasım 1936’da yapmış olduğu görüşmede O; “Sökmen bugünden itibaren davaya resmen el kondu. İskenderun ve havalisinin adı bundan böyle Hatay’dır. Cemiyetinizin adını -Hatay Egemenlik Cemiyeti- olarak değiştirin ve faaliyetlerinizi bu isim adı altında yürütün...” demiştir. Ayrıca cemiyetin çalışmalarını Hatay’a geçiş yolu üzerinde olması nedeniyle Dört Yol’da yoğunlaştırılmasını ifade eden Atatürk; Hassa, Kilis ve Mersin’de de şube açılmasını istemiştir (Sökmen 1978: 95). Öte yandan Tayfur Sökmen’in şubelerin umumi mümessili vazifesini görmesi de kararlaştırılmıştır. Yine aynı dönemde, Sökmen’le birlikte çalışan Abdurrahman Melek’in bir süre İstanbul’da kalması gerektiğinden Dört Yol şubesinin Tayfur Sökmen tarafından idaresi uygun görülmüş ve Mustafa Kemal Paşa’nın seçtiği “Hatay Bayrağı” cemiyet binasına asılmıştır (Melek: 36, 37). Sökmen’in burada yaptığı çalışmalardan rahatsız olan Fransızlar; onun mebus olması nedeniyle durumu Ankara hükümeti nezdinde protesto etmiş, bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa; “Mebus bizim değil, müstakildir. Anayasamız müstakil mebuslara istediği yerde istediği şekilde konuşma hakkı vermektedir. Bu itibarla o mebusa müdahale edemeyiz” şeklinde cevap vermiştir (Ünal: 575, 576).

Türkiye’nin meselenin çözümü noktasında bastırmaya başlamasına rağmen Fransa’nın direnişini sürdürmesi ve Hatay’da Aralık 1936’da Türklere karşı provokatif olayların çıkması üzerine; Beyrut Başkonsolosu Feridun Cemal Erkin hadiseleri yerinde incelemekle görevlendirilmiştir. Sancak’ta başta Fransız delegesi Durrieux olmak üzere, Türkler ve diğer cemaat temsilcileriyle görüşen Erkin, hazırladığı raporu Ankara’ya göndermiştir. O, Hatay’da Türklerin kendisine gösterdiği coşkulu yoğun ilgiyi, onların anavatani özleyişleri olarak yorumlamaktadır. Erkin’in raporunun Ankara’da değerlendirilmesinden sonra Atatürk; “...Biz şimdiye kadar Sancak’ta genişletilmiş özerkliğe doğru gidiyorduk. Bundan sonra Feridun’un belirttiği gibi özerkliğe değil, düpedüz ilhaka gideceğiz” demiştir (Erkin 1980: 91). Burada, Erkin’in raporuna kadar Türkiye’nin sorunun çözümü için öncelikli hedefinin özerklik olduğunu, ancak rapordan sonra politikasını değiştirip, çalışmalarını Hatay’ın ilhaka yönelik yaptığını görmekteyiz.

1936 yılında dünya barışının yeniden bozulmaya başlaması, devletleri yeni politikalara yöneltmiştir. Lozan Barış Konferansı'nda bazı meseleleri istediği gibi halledemeyen Türkiye de, yeni konjonktürden yararlanarak Boğazlar düzeninin kendi lehine daha iyi tecellisini gerçekleştirmek için çalışmalarını bu konu üzerinde yoğunlaştırmıştır. Türkiye'nin isteklerinin kabul edildiği Montrö Boğazlar Sözleşmesi 20 Temmuz 1936'da imzalanmıştır. Montrö'nün yürürlüğe girmesinden sonra Afet İnan, Atatürk'e başka bir meselenin kalmadığını söylediği zaman; O, "Şimdi Antakya, İskenderun yani Sancak meselemiz" var diyerek sıranın Hatay meselesine geldiğini ifade etmiştir (İnan 1977: 135). Boğazlar sorununu Türkiye lehine halleden Atatürk, Hatay için yüklenme zamanının geldiğine inanır ve düğmeye basar. O'nun yukarıdaki sözlerinden sonra Türkiye, 9 Eylül 1936'da Suriye'ye verilen bağımsızlığın İskenderun'a da verilmesini talep eden 10 Ekim 1936 tarihli bir notayı Fransa'ya gönderir (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi-BCA, 030.10/224.510.12). Artık çözümü noktasında Türkiye'nin üç yılını alacak olan Hatay meselesi Türk dış politikasının en önemli gündemi olacaktır. Türkiye'nin söz konusu soruna verdiği önemi Atatürk, 1 Kasım 1936'da TBMM Beşinci Dönem İkinci Toplanma Yılı açış konuşmasında şöyle ifade eder ve Fransa'ya şu mesajı verir: "Bu sırada, milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük mesele, hakiki sahibi öz Türk olan İskenderun-Antakya ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde, ciddiyet ve katıyetle durmaya mecburuz. Daima kendisiyle dostluğuna önem verdiğimiz Fransa ile aramızda tek ve büyük mesele budur. Bu işin hakikatini bilenler ve hakkı sevenler alakamızın şiddetini ve samimiyetini iyi anlarlar ve tabii görürler" (Öztürk 1981: 1114-1115). Yaptığı bu önemli açıklamayla Atatürk'ün, Türk milletine mal olan Hatay davasında Fransa'yı bir defa daha uyarmak niyetinde olduğu aşikârdır. Fransa, Türkiye'nin söz konusu bağımsızlık isteğine olumsuz cevap vererek, mesele'nin Milletler Cemiyeti'ne havalesini teklif eder ve bu durum Türkiye tarafından uygun görülür. Bu tarihten itibaren Türkiye'de Hatay meselesiyle ilgili büyük bir hareketlilik başlayacak ve devletin en üst biriminden en alt birimine kadar herkes ve tüm basın Hatay'la yakından ilgilenecektir. Bu harekete halk da olumlu tepki vermiştir. Burada söz konusu kampanyanın başlatılmasında ve kontrollü bir gerginlik stratejisinin takip edilmesinde devletin ilgili birimlerinin başarılı bir şekilde çalıştıkları da anlaşılmaktadır.¹ Zira söz konusu dönemde Hatay meselesi Türk kamuoyuna o kadar mal olacaktır ki; İstanbul, Kadıköy-Kızıltoprak'ta oturan Osman Şevki ve Fuad Receb isimli kişiler satın aldıkları Ebuİslâh isimli geminin adını Hatay olarak değiştirmek isteyecekler, onların bu istekleri İktisat Vekili Celal Bayar ve Başvekil İsmet İnönü tarafından uygun bulunarak kabul edilecektir (BCA, 030.10/191.311.23).

Türkiye ile Fransa arasında diplomatik müzakereler sürüp giderken, Hatay Türkleri heyecanlanmış ve İskenderun'da halk ile bölgedeki güvenlik güçleri

arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Hatay'daki bu olaylar anavatanda da tepki uyandırmaktan geri kalmamıştır. Bunun üzerine Atatürk, Ocak 1937'de Konya'ya, oradan Ulukışla'ya seyahat eder ve Fransa'ya bir mesaj vermek ister. Buradan da Ankara'ya dönerek hükümetin toplantısına başkanlık eder. Bundan sonra da Türk-Fransız ilişkileri gergin bir döneme girer (Armaoğlu 1984: 348-349).

Türkiye'nin soruna ciddi bir şekilde eğilmesi ve işi sıkı tutması üzerine Hatay'ı kaybedeceklerini anlayan Suriyeli yetkililer Türkiye aleyhine konuşmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Başbakan İsmet İnönü Ankara'da yapılan bir açılışta şunları söyleyecektir: "... Bir de meselenin Suriyelilere taallük eden cephesini izah etmek istiyorum; bazı Suriye siyaset adamları bu mesele vesilesiyle, son zamanlarda sinirlilik gösterdiler. İskenderun ve Antakya havalisinin Suriye'den ayrılmasına itiraz ediyorlar... Biz İskenderun ve Antakya mın-tıkasını hiçbir zaman Suriyelilere vermiş değiliz. Hukukî tasfiye esnasında malı veren biz olduğumuza göre, hiç olmazsa malı kime ve nereye verdiğimizizi bizim iyi bildiğimizi kabul etmek lazımdır... Biz kuvvetle kaniyiz ki, Suriyelilerin Türklerle iyi komşuluğu esas tutmaları, Arap milletinin de menfaatine daha çok yarayacaktır. Fakat bir noktayı açık yürekle söylemek isterim; bizimle, hem hudut olan bir Türk memleketinin, bir Arap devleti tarafından, dini, harsi ve iktisadi türlü vasıtalarla milletinden uzaklaştırılabileceğini zan-netmek yanlış bir hesaptır... Suriye devletini doğarken muhabbetle selamlıyoruz; fakat onun daha doğarken Türk illerini elde etmek hevesleri göstermesini doğru bulmuyoruz..." (Soyak: 548-551).

İskenderun ve havalisinin Türkiye tarafından ilhak edilmek üzere olması, Suriyelileri telaşa düşürüyordu. Büyük Suriye toprakları içerisinde addettikleri İskenderun'un Türkiye tarafından alınması ve Türkiye'nin İskenderun'dan sonra Halep ve civarı için de aynı faaliyetlerde bulunma ihtimali Suriyelileri düşündürmekteydi (Hourani 1968: 161). Yeni bir dünya savaşı tehlikesinin kol gezdiği söz konusu dönemde onlar, Türkiye'nin özellikle de Atatürk'ün savaş şartlarını değerlendirerek ileri bir hareket yapmasından endişelenmekteydiler. Hatta benzer endişeyi Suriye'deki emperyal çıkarlarından dolayı Fransa da yaşamaktaydı. Fransız istihbaratı Ankara'nın Suriye'deki Türklerle birlikte diğer ayrılıkçı unsurlarla ve bazı Suriyeli politikacılarla irtibatı olduğunu rapor etmekteydi (Thomas 2005: 324-326).

Plebisite Doğru

Milletler Cemiyeti, Sancak meselesini görüşmek için 20 Ocak 1937'de toplanmıştı. Toplantılar esnasında İngiliz Hariciye Bakanı Antony Eden'in arabuluculuğu ile Türk ve Fransız Dışişleri Bakanları Tefrik Rüştü Aras ile Delbos görüşmeler yapmışlardı. Müzakereler sonucunda 27 Ocak 1937'de bir prensip anlaşmasına varılabilmiş ve bu anlaşma Milletler Cemiyeti tara-

findan da tasvip edilmiştir (Soysal 1983: 534). Söz konusu anlaşmaya göre Hatay içişlerinde tamamen bağımsız, dışişlerinde Suriye'ye bağlı, kendine özgü bir anayasa ile idare edilen “ayrı bir yapıda” (entite distincte) olacaktı. Burası Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında olacak ve bu gözetim bir Fransız vasıtası ile yürütülecekti. Bundan sonra da Fransa ile Türkiye aralarında bir anlaşma yaparak, Sancak'ın toprak bütünlüğünü garanti altına alacaklar ve ayrıca İskenderun Sancağı, bu anlaşma ile Atatürk'ün verdiği “Hatay” adını da alacaktı.

Söz konusu müzakerelerin yapıldığı günlerde Atatürk, Hatay davasıyla ilgili görüşlerini *Kurun (Vakit)* gazetesinde beş gün üst üste Asım Us müstear adıyla yazıyordu. İlk üç yazısında Fransa'yı eleştiren Atatürk; Fransa'nın işleri yokuşa sürmemesini ve Türkiye'yi Osmanlı Devleti gibi zannetmemesi gerektiğini ifade ettikten sonra, takip ettiği politikalarla dost Türkiye'yi kaybetmek üzere olduğunu belirtmiştir. Üçüncü yazısında Türkiye'nin işi farklı noktalara çekmemek için [savaşı hali] azami dikkat gösterdiğini de belirtmektedir. Dördüncü yazısında Başbakan İsmet İnönü'ye seslenen Atatürk, Hatay meselesinin hangi aşamada olduğu hususunda ondan bilgi istemektedir. Beşinci ve son yazısında ise kendisi Hatay davasında Türkiye'nin haklı olduğunu vurgulamakta ve Fransa'ya üstü örtülü bir şekilde gözdağı vermektedir. Atatürk'ün *Kurun*'un 23–27 Ocak 1937 tarihleri arasında çıkan söz konusu yazılarından bazı önemli kısımlar şu şekildedir:

“... Acaba Fransız devlet adamlarının bu işi böyle çıkmaza sokmaktan maksadı ne olabilir? ... Onun için biz artık Fransız ricaline hitap etmeye lüzum görmüyoruz. Bundan sonra Fransızların kendi menfaatleri namına, dostları ve müttefikleri olan devletlerin [İngiltere] hakikati yakından görerek vaziyetin icabına göre hareket etmelerini istiyoruz.”

“... Zavallı Fransa, bugün kendisine pek mütemayil bir dostunu daha kaybetmek üzeredir. ‘Akılsızlığından dolayı milletine hıyanet’ koleksiyonunu zenginleştirecek diye Kedorseğ [Quai d’Orsay] bihakkin sevinebilir.”

“... Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi şeref ve haysiyetini, kendi hak ve menfaatini korumanın yolunu bildiğini söylemek isteriz. Ancak işin bu şekilde dökülmesi Türkiye'nin hiç de arzu etmediği bir siyaset sahasına sevk edebileceği ve bunun tesirleri başka taraflara dokunabileceği endişesidir ki bizi azami ihtiyatla harekete sevk etmektedir. Binaenaleyh meseleyi bu raddeye getirmemek için dostlarımızın kendilerine teveccüh eden vazifeyi yapmaları pek lüzumlu olduğu kanaatindeyiz. Biz, dostluğa layık ve lazım olduğu kadar hürmette, hak ve menfaatlara azami riayette kusur etmiyoruz. Fakat Türkiye Cumhuriyeti'ne eski Osmanlı İmparatorluğu'nun bir temadisi nazarı ile bakılarak ona karşı dejenerer bir politika takip olunduğu ve hala bu sevdada yaşayan diplomatların siyasette hükümler olduklarını görürsek bunun yalnız

isabetsiz değil, aynı zamanda tehlikeli bir meslek olduğunu söylemekten de kendimizi alamayız.”

“Başbakan İsmet İnönü, on beş gün evvel Hatay sorunu üzerinde konuşurken şöyle demişti: ‘On beş gün bekleyiniz.’... Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ne ve onun hükümetine hitap ediyoruz: On altıncı gündeyiz. Vaziyet nedir? Bizi, Türk milletini yeniden tenvir ediniz!”

“Türkiye Cumhuriyeti çok haklı olduğu Hatay davasını ortaya atarken bunun bütün avakıbını (sonuçlarını) düşünmemiş olduğunu kim iddia edebilir? Davaya arsulusal (uluslararası) olmuştur. Davasında haklı olan Türkiye’dir. Artık, dinlenilecek sözün kimin ağzından çıktığına çok dikkat etmelidir. Türk’ün sözü, Türk’ün haklı ve yerinde sözü Türk’ün kendisidir. Ona riayet etmemek, onu tanımamak, onu hiçe saymak, buna cesaret gösterenlerin düşünmedikleri akıbetle karşılaşacaklarına asla şüphe etmemelidir. İşte bizim bu defa da söyleyebildiğimiz bundan ibarettir.”

Tüm bu gelişmeler sonrasında, Milletler Cemiyeti, Hatay için tarafların da görüşlerini alarak bir anayasa kabul etti. Anayasa’nın 29 Mayıs 1937’de yürürlüğe girdiği gün Türkiye ile Fransa arasında, Sancak’ın toprak bütünlüğünü garanti altına alan bir anlaşma imzalanır. (bk. Soysal 1983: 544–581) Bu anlaşması Sancak meselesini kökünden halledememiş; Türkiye Hatay’da yeni durumun derhal uygulanmasını istediği halde, Fransa bunu engellemeye çalışmıştır. Sancak sorununun yeniden çözümsüz bir hal alması üzerine Türkiye her ihtimale binaen güney sınırında askeri tahkimat yapmıştır (BCA, 030.18.1.2/81.102.2). Öte yandan, Fransızlar Hatay’daki diğer unsurları (Ermenileri) Türklere karşı kıskırtmışlardır. Bu gelişmeler üzerine Türk kamuoyu galeyana gelmiş, (bk. Selçuk 1971: 45–49) bunun üzerine Türk-Fransız ilişkileri daha da bozulmuştur. Fakat bir müddet sonra Şükrü Kaya, Hasan Rıza Soyak, Şükrü Sökmensüer² ve Abdurrahman Melek’ten oluşan Türk heyeti; Cenevre’de zorlu ve çetin bir mücadeleden sonra Türk tezinin kabul edilmesini temin etmişlerdir. Bunun üzerine, Türkiye’de oturan Hataylıların oylarını kullanabilmeleri için bölgeye gelmeleri sağlanmıştır. Aynı zamanda oy kullanmak için İskenderun’a gelen Abdurrahman Melek buranın valisi olmuştur (Sökmen: 100–103).

Tüm bu gelişmelerden sonra Atatürk’ün, Hasan Rıza Soyak’a 1937’de söylediği şu sözler oldukça dikkat çekicidir: “Hatay benim şahsi meselemdir. Keyfiyeti Fransız büyükelçisine ta bidayette açıkça ifade ettim. Dünyanın bu durumunda böyle bir meselenin Türkiye ile Fransa arasında müsellaah bir ihtilafa müncer olması katiyen varid değildir. Fakat ben, bunu da hesaba kattım ve kararımı vermiş bulunuyorum. Şayet ufukta bu yolda binde bir ihtimal belirse, Türkiye Cumhuriyeti reisliğinden ve hatta Büyük Millet Meclisi azalığından da çekileceğim. Ve bir fert olarak bana iltihak edecek birkaç

arkadaşlarla beraber Hatay'a gireceğim. Oradakilerle elele verip mücadeleye devam edeceğim” (Soyak: 577–578 ayrıca bk. Kocatürk 1999:561–562). Gazi Paşa'nın Hatay meselesine verdiği önemi gösteren bir diğer örnek, Kazım Özalp ile aralarında geçen konuşmadır. Özalp anılarında olayı şöyle nakleder: “... Bir Bakanlar Kurulu toplantısından sonra bana ‘Seninle konuşacağım gitme’ dedi. Milli Savunma Bakanı olmam nedeniyle Hatay işinde bana önemli görevlerin düşebileceğini, bu konuda gerekirse Makedonya'daki ihtilal çeteleri gibi bir teşkilat kurmamızı, benim evvelce Makedonya'da Selanik vilayeti takip kumandanlığında bulunmuş olmam sebebiyle böyle bir teşkilatın nasıl kurulacağına tecrübeli olduğumu, bu iş için yeterli tahsisatın sağlanabilmesini teminen Başbakan Celal Bey'le görüşeceğini söyledi. ‘Hatay mutlaka bizim olmalıdır’ diyerek sözlerini bitirdi...” (1992: 64–65).

Atatürk'ün Hatay davasına nasıl sahip çıktığını gösteren olaylardan birisini de dönemin Genelkurmay II. Başkanı Org. Asım Gündüz anılarında şöyle anlatmaktadır: “Hatay, Fransızlardan alınacaktı. İsmet Paşa, Başbakan olarak devletin başına bir gaile açılmasından korkuyordu. Fransızların, I. Dünya Savaşı'ndan sonraki güçlü kara, hava ve deniz kuvvetinden çekiniyorduk. Ama Atatürk bizler gibi düşünmüyor ve ‘Fransızlar artık savaş sonu miskinliğine girmişlerdir. Müstemlekeler kendilerini kurtuluşa çağırarak liderleri bekliyor’ diyordu... Bunun üzerine komutanlarla bir toplantı yapmaya karar vermişti. Toplantıya Batı Anadolu'daki beş kolordunun komutanları da katılıyordu... Hatay'ın anayurda ilhakının nasıl ve hangi yolla olacağı hususunda kumandanların fikirlerini sormuştu. I. Kolordu Kumandanı Korg. Mustafa Muğlalı heyecanla söz almış ve şöyle demişti: Atam! ... Siz üzülmeyin. Beni Kayseri'deki 6. Kolorduya tayin edin. Bir manevra bahanesiyle kısmi seferberlik yapayım. Emrimdeki iki tümen ve Dört Yol'daki dağ tugayı ile Suriye'ye girip Antakya ve İskenderun'u Fransızlardan alayım... Sonra da siz beni asi ilan eder ve gelir asarsınız... Atatürk bu sözler karşısında heyecanlanmıştı, kalktı Muğlalı'yı kucakladı ve öptü” (Gündüz 1973: 230–231).

Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen de anılarında Hatay davası ile ilgili yaşadığı ilginç bir olayı anlatmaktadır. Gökçen, Çankaya Köşkü'nde bir gün Atatürk'ün kendisini yanına çağırdığını ve Hatay mevzu hakkında; “Bu Fransızlar gerçekten de bazen neyi niçin yaptıklarını bilemeyecek kadar kör oluyorlar... Şurada burada başlayan gösterilerin çatışmaya dönme ihtimali de var. Ben Hataylılara söz verdim. Onların hakkı olan sözü verdim... Konuyu barışçı yollardan halletmek için elimizden geleni yapıyoruz, yapacağız da... Çatışma kaçınılmaz hale gelirse bunu bizden önce Fransızlar düşünsünler...” dediğini belirtir. Devamında Paşa, “... Askeri üniformanı giy. Tabancanı beline tak ve buraya gel. Bu akşam çok önemli bir görev daha vereceğim sana...” der ve beraber Karpiç Lokantası'na giderler ve neler söyleyip, yapacaklarını ona harfi harfine anlatır. Lokantada üst düzey devlet erkânının

yanında, Ankara'daki Fransız diplomatlar da bulunmaktadır. Atatürk'ün söylediği çerçevede konuşma yapan Gökçen, Türk gençliğinin Hatay meselesinin çözümünü noktasında sabırsızlandığını ve gerekirse işi silahla çözeceğini belirtir ve silahını çekerek havaya birkaç el ateş eder. Ortalık karışır, Gökçen nezarethaneye atılır. Kendisine neden silah çektiği sorulduğunda ise “milli duygularının galeyana geldiğini” ifade eder. Lokantada Fransızların bulunacağını bilen Gazi Paşa, Sabiha Gökçen'e oynattığı oyun ile onlara çok önemli bir mesaj vermek istemiştir (Gökçen 2007: 251–264).

Fransa, Hatay meselesinin halli noktasında; Hatay'ı Türkiye'ye vermek anlamına gelecek uygulamaların Suriye'nin tepkisini çekeceğinden ve dolayısıyla Suriye ile Lübnan'ın da elinden gideceğini düşündüğünden oldukça yavaş hareket ediyordu. Fransa'nın söz konusu tavrı nedeniyle Atatürk yurt gezisine çıkmaya karar vermiştir. 10 Mayıs 1938'de Mersin'e hareket eden Atatürk, 19 Mayıs kutlamalarını izledikten sonra 20 Mayıs'ta Mersin'de halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Atatürk, burada Hatay davasıyla ilgili çalışmalar hakkında bilgi almış ve üç gün Mersin'de kaldıktan sonra, 24 Mayıs günü Adana'ya geçmiş ve askeri birliklerin resmigeçidini izlemiş, böylelikle Fransa'ya gözdağı vermek istemiştir. Bu arada törende fazla ayakta kaldığından rahatsızlığı artmış ve Ankara'ya dönmek zorunda kalmıştır (Tekin 1993: 190–192).¹⁷ O'nun yapmış olduğu bu gezi ve denetlemeler etkisini göstermiş; Fransa, Hatay sorununun çözümü üzerindeki tutumunu değiştirmiş ve bu durum iki ülke arasındaki soğuk havanın yumuşamasına neden olmuştur (Ünal 1978: 576). Fransa, Hatay'daki temsilcisi Garreau'yu azletmiş yerine seçimler süresince Binbaşı Collet'i temsilci olarak görevlendirmiştir. Aslında, Fransa'nın bu tavrı değişikliğinde, Almanya'nın Avusturya'yı işgali ve Çekoslovakya'yı parçalaması dolayısıyla Avrupa'da giderek tehlikeli vaziyet alan konjonktür de etkili olmuştur (Pehlivanlı Sarıay, Yıldırım 2001: 97). Ayrıca Akdeniz ve Afrika bölgesinde artan İtalya tehdidi de Fransa'yı yumuşatmıştır (Khoury 1987: 513–514). Dolayısıyla Fransa'nın daha fazla direnecek hali kalmamıştır. 26 Haziran 1938 tarihinde alınan bir kararla Türk ve Fransız hükümetleri statü ve Anayasa'nın tatbikini temin etmek için Sancak'ta ilk seçim işlerinin kontrolünü birlikte uygulamaya karar vermişlerdir. İki devletin temsilcileri, hangi ırk ve dine mensup olurlarsa olsunlar seçim işlerinin kesinlikle ihlaline izin vermeyeceklerini ve en etkin tedbirleri alacaklarını taahhüt etmişlerdir (Melek 1986: 59, 60). Fransa, söz konusu süreçte Hatay'daki son durumu tespit açısından Academie Française üyesi Mösyö Pierre Benoit'i bölgeye göndermiştir. O, bölgedeki intibalarını Fransız kamuoyuna sunacağından, Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği kendisine her türlü kolaylığın sağlanması Ankara'dan istenmekteydi (BCA, 030.10/200.369.8). Fransa ile yoğun temasların olduğu söz konusu dönemde Türkiye'nin Hatay Başkonsolosu'nun, bir dönem Milli Emniyet Hizmeti Reisliği de (MİT Müsteşarlığı) yap-

cak olan Celal Tevfik Karasapan olması oldukça dikkat çekicidir (BCA, 030.10/224.511.6).

Türk Ordusu'nun Hatay'a Girmesi ve İlk Seçim

Fransa ile varılan mutabakat neticesinde Türkiye, Hatay'a asker sevk etmeye başlar. Nitekim 4 Temmuz gecesi Antakya'da, Türk askerinin şehre geleceği haberi yayılmaya başlamış, ahali karşılama töreni için şehri tahliye etmiş, yüz bini aşan bir kalabalık büyük bir coşkuyla Türk askerini karşılamıştır. Albay Şükrü Kanatlı komutasındaki Türk askerleri 5 Temmuz günü Payas ve Hassa üzerinden Hatay'a girmiştir. Bu durum Hatay meselesinde bir dönüm noktası olmuş ve böylece on sekiz yıl boyunca takip edilen kararlı politikanın sonucunda hedefe ulaşılmıştır (Melek: 56, 57). Hatay'da yapılan 1 Ağustos 1938 seçimleri neticesinde, yirmi iki Türk, dokuz Alevi, beş Ermeni, iki Sünni Arap ve iki Rum Ortodoks milletvekili seçilmiştir (Soysal: 540). Nihayet Türk ve Fransız ordularının garantörlüğünde bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Hatay Meclisi açılmış ve seçim sonunda Türkiye'nin desteklediği Tayfur Sökmen, 2 Eylül 1938'de Hatay Cumhurbaşkanlığı'na, Abdülgani Türkmen Meclis Başkanlığı'na getirilmiş, yemin merasiminin akabinde ise Başbakan olarak Dr. Abdurrahman Melek atanmıştır. Aynı gün devletin adı da Hatay olarak kabul edilmiştir. Tayfur Sökmen Atatürk'e teşekkür mektubu yazmış, Atatürk de O'nu 4 Eylül 1938'de çektiği telgraf ile tebrik etmiştir (Sökmen 1978: 108–109). Türkiye, yeni kurulan Hatay Devleti'nin acil ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için 50.000 TL ödenek göndermiştir (Pehlivanlı: 113). Bu olayların akabinde Hatay Millet Meclisi görkemli bir törenle ilk toplantısını yapmış, Hatay Cumhuriyeti adıyla bir devlet kurulmuş ve Hatay Bayrağı göndere çekilmiştir. Daha sonra toplantıya katılan bütün milletvekilleri, Meclis'te Türkçe yemin etmiş ve yeni devletin resmi dilinin Türkçe ve Arapça olduğu kabul edilmiştir. 2 Eylül'de Türkiye Cevat Açıkalın'ı Hatay'a olağanüstü temsilci olarak atamıştır (Soysal 1983: 540). 6 Eylül 1938'de Hatay'ın ilk kabinesi, mecliste hükümet programını okuduktan sonra güvenoyu almış, anayasa kabul edilmiş, Sancak yerine "Hatay Devleti" yönetim şekli ise Cumhuriyet olarak birinci maddede belirtilmiştir. Yine aynı gün, 1936 yılında Atatürk'ün çizdiği, al zemininin üzerinde beyaz ay ve ortasında al bir yıldızın olduğu bayrak Hatay Bayrağı olarak kabul edilmiştir. Milletvekili Subhi Bereket'in Meclis'te Hatay Türklerinin de bir milli marşının olması gerektiğini belirterek "Bütün Türkler için yapılmış olan Türkiye Milli Marşı'nın aynen kabul edilmesi" şeklindeki teklifi ayakta alkışlanmış ve İstiklal Marşı Hatay Devleti'nin de Milli Marşı olmuştur (Tekin 209–213). Hatay meselesinin Türkiye lehine çözümlenmesi üzerine Lübnan, Trablus-Şam'dan bir heyet Türkiye'nin Beyrut Başkonsolosluğu'nu ziyaret etmiş, yanlarında getirdikleri 1000 kişinin imzası bulunan bir mektupla Türkiye'yi başarılarından dolayı tebrik etmiştir (BCA, 030.10/222.501.15). Hem Fransız

mandası hem de Suriye etkisi altında bulunan bir coğrafyadan böyle bir tebrikin gelmesi, Türk dışişlerinin bölgede takip ettiği koordineli ve başarılı çalışmanın bir sonucu olsa gerektir.

Hatay'ın Anavatana Katılması

Atatürk'ün Hatay davasına gösterdiği yakın ilgi ülke içinde ve dışında büyük bir dikkatle izlenmişti. Ancak bu arada 1938 yılının dikkate değer olayı, esaretten kurtardığı Türk yurdunun anavatana katılmasını görmeden Atatürk'ün vefatı olmuştu. Fakat Atatürk'ün ölümü çalışmaların yarıda kalmasına neden olmamış, Hatay'ın anavatana katılması gayretlerini azaltmamıştı. Nitekim 1 Aralık 1938'de Hatay ürünlerinin Türkiye'ye gümrüksüz girmesi hakkında kanun yürürlüğe girmiş, Hatay hükümeti de Türkiye'den gelenlerin pasaportsuz, sadece nüfus kâğıdı ile Hatay'a girmeleri kararını almıştır (Tekin 221–222). Mart 1939'da Türkiye'de yapılacak olan genel seçimlerde Tayfur Sökmen'in Antalya'dan, Abdurrahman Melek'in de Gaziantep'ten milletvekili adayı gösterilmeleri ve onların TBMM'ye seçilmeleri Hatay'ın anavatana ilhak edilmek üzere olduğu intibakı kuvvetlendirmiştir (Melek 80, 81).

Hatay topraklarının Türkiye'ye iadesine dair, Türkiye ile Fransa arasında 23 Haziran 1939'da "Hatay Anlaşması" imzalanmıştır (Güçlü 355–359). Anlaşma; Türkiye adına Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Fransa adına da Ankara Büyükelçisi Rene Massigly tarafından imzalanmış ve böylece Türkiye ile Suriye arasındaki toprak sorunu kesin olarak çözümlenerek iki ülke sınırı belirlenmiştir. Fransa, Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına razı olmuş, Hatay'da bulunan Fransız kuvvetlerinin bir ay içinde ülkeyi boşaltmasını kabul etmiştir. Hatay Meclisi de 29 Haziran'da oybirliği ile Türkiye'ye iltihak kararı almıştır (Soysal 541, 542, Tekin: 234–236). Sabık Hatay Devlet Başkanı ve Antalya Milletvekili Tayfur Sökmen 1 Temmuz günü Hatay'a veda ziyaretinde bulunmuş, 2 Temmuz'da Ankara'ya uğurlanmıştır. Türkiye 7 Temmuz tarihli bir yasa ile Hatay ilini kurma ve O'nu Türkiye'ye bağlama işlemi kesinleşmiş, ilin yönetimi Türkiye Fevkalade Komiseri Cevat Açıkalın'a devredilmiş (Tekin 237–240) ve Hatay Devleti bayrağı İsmet İnönü'ye teslim edilmiştir (Sökmen 1978: 117).

Hatay'ın statüsü konusunda Fransa ile yapılan müzakereler sırasındaki en ilginç olanı ise Fransa'nın Türkiye ile yaptığı her görüşme sonrasında kendisini avantajlı durumda görmesidir. Fransa Dışişleri Bakanı Georges Bonnet, Ankara'daki Büyükelçi Ponsot'a gönderdiği mektupta "*Sancağ'ta yapılan iç düzenlemenin iki avantajı, Suriye'nin iç bütünlüğünü sağlaması ve geleceği garanti altına almasıdır*" şeklinde belirtmektedir. Fakat Hatay hükümeti Türkiye'ye katılmak istediklerini ilan ettiklerinde, Bonnet bu kararın Fransa'nın mandater ülke olarak sahip olduğu yetkilerin sınırını aştığını ve Şam'ın onayı alınmadan bu durumu kabul etmelerinin imkânsız olduğunu bildirmek zorunda kalmıştır. Her şey olup bittikten sonra Fransa, Sancak'ın kaderiyle ilgili

görüşmelere hiçbir şekilde dâhil etmediği Suriye'den medet umar hale gelmiştir (Yerasimos 199).

Dış Basında Hatay Meselesi

Türkiye, Hatay sorunu üzerine yoğunlaştıkça ve Fransa ile sıkı diplomatik ilişki içerisine girdikçe, bu durum yabancı basınca da yakından takip edilmiş ve değerlendirilmiştir. Dış basında yer alan haber ve yorumlar hem Dâhiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğü hem de Hariciye Vekâleti İstihbarat Dairesi tarafından yakından takip edilerek rapor edilmiştir. Atatürk'ün Haziran 1937'de Trabzon'a yaptığı seyahati yarıda kesip İstanbul'a dönmesini Yunan *Katimerini* gazetesi, Suriyelilerin Hatay meselesi hususunda yaptıkları taşkınlıklara ve bölgeden gelen endişe verici haberlere bağlamaktaydı (BCA, 030.10/1.3.17). Fransız *La République* gazetesi ise 4 Aralık 1937 tarihli nüshasında; Fransa ile Suriye arasında yapılan muahedenin 1535 yılından beri dostane ilişkiler içerisinde bulunan Türk-Fransız münasebetlerini gerginleştirdiğini, bu durumun yeni bazı sorunlara gebe olduğunu haber yapmaktadır (BCA, 030.10/222.501.22). Hatay sorununun Türk tezi doğrultusunda çözüm aşamasına gelmesi ve Fransa'nın bu konudaki tutumu, özellikle Suriye ileri gelenleri ve basını tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Özellikle Hatay'da mevcut Suriye bayrağının indirilmesi söz konusu ülkenin kamuoyunu ciddi bir şekilde rahatsız etmiştir. *Fetâ el-Arab* gazetesi Atatürk'ün Dört Yol'a kadar geleceğini ve bu durumun Suriye için bir tehdit oluşturacağını ileri sürmüştür. *Le Journal* gazetesinde ise 8 Aralık 1937 tarihinde çıkan bir makalede, Suriyelilerin hoşnutsuzluğu ile Fransa'nın durumu değerlendirilirken, "Fransa'nın ya Suriyelileri anlaşma şartlarına uymaya zorlayacağı ya da Türkiye ile bozuşacağı" iddia edilmiştir (BCA, 030.10/222.501.23). Suriye'nin, Sancak'ın statüsünü reddeden tavırlar içinde bulunmasının Hatay'daki asayışı bozması üzerine; Türkiye, Suriye ile imzaladığı 1926 tarihli dostluk anlaşmasını feshetmiştir. *La République* gazetesinden Pierre Dominique 8 Aralık 1937 tarihli makalesinde, Suriye'nin yaptıklarına karşılık Türkiye'nin yukarıda ifade edilen tepkisini ve konjonktürel durumu değerlendirir. Bölgede artan İngiliz, Alman ve İtalyan rekabetini vurgularken, Fransa'nın Sancak meselesinde ne yapacağını sorar. "Suriyeliler istedi diye Mustafa Kemal ile harp mi edeceğiz" diye ilave eder ve "söz konusu bölge için tek damla Fransız kanının akıtılmayacağını belirtir" (BCA, 030.10/222.501.24).

Bu arada Kahire'de çıkan Ermeni Ramgavar partisinin yayın organı *Arev* gazetesinde de konuyla ilgili bir makale kaleme alınacaktır. Türkiye, Fransa ve Suriye arasındaki son durum ile Atatürk'ün konuya verdiği ehemmiyetin belirtildiği yazıda; Sancak Ermenilerinin hiçbir zaman bir tarafa angaje olmadıklarını ve bölgedeki tüm unsurlarla daima dost geçinme amacıyla oldukları vurgulanacaktır (BCA, 030.10/222.501.26).

Fransız Hariciye Nazırı Delbos'un Romanya'yı ziyareti nedeniyle *Le Moment* gazetesinde 12 Aralık 1937'de Hatay özelinde Türk-Fransız ilişkilerini irdeleyen bir yazı çıkmıştır. Makalede Hatay sorunun geçirdiği safhalar ile geldiği son aşama değerlendirilirken; meselenin Türkiye tarafından milli bir dava olarak algılandığını ve Atatürk'ün bizzat bu davaya sahip çıktığı belirtilmektedir (BCA, 030.10/222.501.25). 16 Aralık 1937 tarihli Fransız *L'Ere Nouvelle* gazetesinde Louis Bresse yazdığı makalesinde Türkiye, Fransa ve Suriye ilişkilerini değerlendirdikten sonra, Dışişleri Bakanı Delbos'un şubat ayı içinde Ankara'ya ziyarette bulunacağı ve bu ziyaretin bazı sürprizlere gebe olabileceğini ifade eder (BCA, 030.10/222.501.27). Yine Fransız basınından 21 Aralık 1937 tarihli *Journal des Débats*'ta Pierre Bernus, Fransa ve Suriye arasında yapılan anlaşmanın, Hatay meselesinin bittiği anlamına gelmediğini, böyle düşünmenin yanlış olacağını, zira Türkiye'nin Suriye ile imzaladığı 1926 tarihli dostluk anlaşmasını feshettiğini yazmaktadır (BCA, 030.10/223.502.4). Sancak sorununun Türkiye'nin planladığı şekilde sonuçlanmaya doğru gitmesini ve Fransa'nın sürekli taviz vermesini İsviçre'den *Neue Zürcher Zeitung* (24 Haziran 1938) gazetesi ise şu nedenlere bağlamaktaydı: 1- Almanya yeniden yayılcı politikalar izlemeye başladı, 2- İngiltere ve Fransa, Akdeniz'deki çıkarlarının tehlikeye girmesini istememekteydi, 3- Her iki devlet de bölgede Türkiye ile birlikte hareket etmek istemekte ve ittifak planlamaktaydı, 4- Fransa, Lübnan ve Suriye'deki çıkarlarını korumaktaydı, 5- Fransa'nın Türkiye lehine tavizlerde bulunması, Fransız ve İngiliz yakınlaşmasının ve dış politikasının bir sonucu oldu (BCA, 030.10/224.509.28). Benzer bir makale de 26 Haziran 1938 tarihinde Joseph M. Lewy'nin kaleminden New York Times gazetesinde çıkmıştır. Genel itibarıyla dönemin dünya dengelerinin analiz edildiği yazının konuyla ilgili kısmı şu şekildedir: "Fransa, Sancak'ın Türkler tarafından ele geçirilmesini 'Fransa'nın müttefiki olan Suriye buna mu'terizdir' diyerek önlemeye çalışmakla beraber, aynı zamanda Türkiye'yi mümkün mertebe teskin etmek zorundadır. Büyük Britanya ve Fransa, Türkiye'nin artık dünya satranç tahtası üzerinde önemli bir devlet olduğunu bugün takdir ediyorlar. İki yüz bine yakın efrattan müteşekkil mücehhez ordusu ve Boğazlar üzerindeki mutlak hâkimiyeti sayesinde Türkiye sevkülceş (stratejik) bakımından Akdeniz muntıkasında önemli devletlerden biri haline gelmiştir. Harp bulutlarının Avrupa ufuklarını kapladığı bir sırada, Avrupa'daki menfaatleri müşterek olan Fransa ve İngiltere, Türkiye ile hal-i sulhta kalmanın hayati bir ehemmiyeti haiz olduğunu ve birçok fedakârlıklara katlanmayı haklı gösterecek kadar kıymetli bulunduğunu çok iyi takdir ediyorlar... İster sulhun müdafaası, ister Almanya'ya ve belki de İtalya'ya karşı bir harbin kazanılması için Akdeniz'de bir İngiliz-Fransız-Türk bloğu meydana getirmek son derece önemlidir. Sancak'ın Türkiye tarafından ilhakına müsaade etmek, Türkiye'nin dostluğunu ve ittifakını kazanmak için çok ağır bir taviz değildir. Ancak Fransa ve İngilte-

re, Cemiyet-i Akvam'ın ve Cemiyet-i Akvam misakı ile prensiplerinin alemleri oldukları cihetle, Fransa hiç olmazsa Suriye'yi müdafaa ediyor gibi görünmeksizin Sancak'ı Türklere teslim edemezdi. Fransa ve Türkiye arasında müzakerelerin uzun sürmesinin nedeni budur" (BCA, 030.10/224.511.5). Fransız basını, Türkiye ve Fransa'nın Hatay meselesinin neticelenmesi noktasında birlikte hareket etmesini ve bu bağlamda imzaladıkları son anlaşmayı genel manada olumlu karşılamaktaydı. L'Ere Nouvelle gazetesinde çıkan 2 Temmuz 1938 tarihinde şöyle haber yapılmaktaydı: "Birbiri ardınca tasdik edilen metinler tetkik edilince Fransa ile Türkiye arasında asırlardan beri mevcut olan dostluğun bütün kuvvet ve şümülü ile ihyasına muvaffakiyet hâsıl olduğu tebarüz eder" Aynı tarihli Populaire gazetesinden M. A. Leroux ise yazdığı makalede "Fransa, Türkiye dostluğunu idame ve takviyeye, bilhassa bugünkü vaziyet içinde mecbur idi. Birkaç aydan beri zuhur etmiş olan mânioları izale etmek icap ediyordu. Buna muvaffakiyet hâsıl oldu. Bu mühim bir neticedir" 3 Temmuz 1938 tarihli Matin gazetesinde ise Türkiye ile Fransa arasındaki anlaşmanın Antakya'da sevinçle karşılandığını, Türklerin büyük bir coşku içinde bulunurken, Arap, Alevi ve Ermeni unsurların durumu soğukkanlılıkla karşıladıkları, haber olmaktadır. Aynı tarihli Soir gazetesi de son anlaşma için "Fransa ile Türkiye aralarındaki dostluk bağlarını tecdit, daha doğrusu, takviye ettiler" Her iki devlet arasında yapılan son muahedeye karşı muhalif yorumda bulunan Fransız gazetesi ise komünist eğilimli *Humanité* gazetesidir. 3 Temmuz 1938 tarihli nüshasında, son anlaşmanın Fransa'nın Türkiye ile dostluğunu kuvvetlendirirken, Arap dünyasının düşmanlığını kazanmasına neden olacağına vurgu yapılmaktadır (BCA, 030.10/224.511.4).

Sonuç

İskenderun Sancağı (Hatay) meselesi, Atatürk dönemi Türkiye Cumhuriyeti'nin karşılaştığı dış politika olaylarının en çetinlerinden birisini teşkil eder. Misak-ı Millî sınırları içinde olmasına rağmen Millî Mücadele yıllarının olumsuz şartlarından dolayı İskenderun mecburen Fransız idaresine bırakılmıştır. Ancak, daha sonra tekrar Hatay meselesine değinilmesine neden olacak şartları da Türkiye, imzalanan anlaşmalara koymayı başarmıştır. Türkiye'nin, Hatay davasına odaklandığı bir dönemde Doğu Anadolu'da bir isyan çıkacaktır. İngiltere ile Musul-Kerkük görüşmeleri yapılırken meydana gelen Şeyh Sait İsyanı gibi (1925), Hatay'ın anavatana katılma sürecinin son merhalelerinde de Tunceli'de Dersim İsyanı (1938-1939) patlak vermiştir. Fransa, İngiltere'nin Şeyh Sait İsyanı ile sağladığı avantajı elde etmeyi ummuş, ancak beklentisi gerçekleşmemiştir. Zira Türkiye, ne 1925 yılındaki gibi yeni kurulmuş ne de savaşlardan çıkmış yorgun ve hazırlıksız bir devlet idi. Nitekim Hatay, 21 yıl gibi devletlerin hayatında uzun sayılmayacak bir süreçten sonra Türkiye'ye yani anavatana katılmıştır. Türkiye, bu sürecin her aşamasında

diplomatik görüşmeleri sürdürmüş, Milletler Cemiyeti kararlarına uygun davranmış, ama gerektiğinde bu kararları yine diplomasi yoluyla değiştirmiş, doğrudan güç kullanmadan, tabiri caizse “kitabına uygun” bir şekilde lehine neticelendirmiştir (Oran: 291). Hatay başarısı, Türkiye’nin “Güç Kullanma” stratejisinin başarılı olduğunu gösteren en önemli örneklerden de birisidir (Longrigg 1968: 237). Artan İtalyan ve Alman tehdidi dolayısıyla Fransa’nın, ulusal çıkarları mevzu olunca Suriye’nin bölgesel bütünlüğünden ziyade Türkiye’nin dostluğu tercih ettiği görülmektedir (Khoury 1987: 494). Kısaca Türkiye, dünyadaki güç dengeleri bakımından zamanın iki numaralı devleti olan Fransa’ya karşı tek kurşun kullanmadan bir zafer kazanmıştır.

Bütün bunlar olurken Atatürk, Hatay’ın anavatana katılması sürecinde müthiş bir mücadele örneği sergilemiştir. (Soyak 2004; 691, Bayar 1955: 88, 90) Sorunun en karışık olduğu sıralarda, kendisine hastalığı dolayısıyla doktorların kesin dinlenme öğütledikleri bir dönemde, Mayıs 1938’de Mersin ve Adana’da askeri geçit törenlerini ayakta izlemiş ve türlü seyahatlerde bulunmuştur. Sonu bilinen bir hastalığa yakalanmasına rağmen gücü yettiğince Hatay meselesine eğilmiş, hükümeti daha müessir tedbirler almaya zorlamıştır. Bu bağlamda Hatay’ın anavatana katılmasında O’nun rolü gerçekten çok büyüktür.

Açıklamalar

1. Franklin-Bouillon ve Yusuf Kemal Bey arasındaki haberleşme Ankara’nın İstanbul’daki siyasi temsilcisi Hamit Bey (Hasancan) ile işgal İstanbul’undaki Fransız Fevkalade Komiseri General Pelle aracılığıyla yapılmıştır (Crisis 2000 Himmetoğlu 1975 213–377, Tevetoğlu 1987: 681–690).
2. Hatay Devleti 29 Haziran 1939 tarihinde Türkiye’ye dâhil olup bir il olunca buraya vali olarak dönemin Emniyet Umum Müdürü Şükrü Sökmensüer 11 Temmuz 1939 tarihinde atanmıştır (BCA, 030.18.1.2/87.68.6). Kendisi de 18 Temmuz 1939’da görevine başlamıştır (BCA, 030.10/225.515.23).

Kaynaklar

A. Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 030.10/224.510.12.

BCA, 030.10/191.311.23.

BCA, 030.18.1.2/81.102.2.

BCA, 030.10/200.369.8.

BCA, 030.10/224.511.6.

BCA, 030.10/222.501.15.

BCA, 030.10/1.3.17.

BCA, 030.10/222.501.22.

BCA, 030.10/222.501.23.
BCA, 030.10/222.501.24.
BCA, 030.10/222.501.26.
BCA, 030.10/222.501.25.
BCA, 030.10/222.501.27.
BCA, 030.10/223.502.4.
BCA, 030.10/224.509.28.
BCA, 030.10/224.511.5.
BCA, 030.10/224.511.4.
BCA, 030.18.1.2/85.103.18.
BCA, 030.18.1.2/87.68.6.
BCA, 030.10/225.515.23.

B. Kitaplar ve Makaleler

- Akçora, Ergünöz (2000). "Hatay'ın Anavatanına İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri". *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*. Yay. Haz. Berna Türkoğan. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Armaoğlu, Fahir (1984). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi I*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Atatürk, Mustafa Kemal (2007). *Nutuk*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Banguoğlu, Tahsin. (1987). "Misak-ı Millî ve Lozan". *Türk Edebiyatı Dergisi XIV* (168): 7-9.
- Bayar, Celal (1955). *Atatürk'ten Hatıralar, Anlatan Celal Bayar*. İstanbul: Sel Yay.
- Crisis, Bilge (2000). *İşgal Altında İstanbul*. İstanbul: İletişim Yay.
- Erkin, Feridun Cemal (1980). *Dışişlerinde 34 Yıl: Anılar-Yorumlar I*. Ankara: TTK Yay.
- Eskander, Saad (2000). "Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government; 1918-1919". *British Journal of Middle Eastern Studies* 27 (2): 139-163.
- Gelvin, James L. (1998). *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire*. Berkeley: University of California Press.
- Gökçen, Sabiha (2007). *Atatürk'le Bir Ömür*. Yay. Haz. Oktay Verel. İstanbul: Altın Kitaplar Yay.
- Güçlü, Yücel (2001). *The Question of the Sanjak of Alexandretta*. Ankara: TTK Yay.
- Gündüz, Asım (1973). *Hatıralarım*. Der. İhsan İlgar. İstanbul: Kervan Yay.
- Himmetoğlu, Hüsnü (1975). *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları I*. İstanbul: Ülkü Yay.
- Hourani, A. H. (1968). *Syria and Lebanon*. Beirut: Oxford University Press.
- İnan, A. Afet (1977). *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Ankara: TTK Yay.
- İnan, Afet ve Hikmet Bayur (1978). "1936-1939 Yılları Arasında Hatay Sorununun Gelişmesiyle İlgili Bir Özet". *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar* (Tayfur Sökmen). Ankara: TTK Yay.
- Khoury, Philip S. (1987). *Syria and the French Mandate*. New Jersey: Princeton University Press.
- Kocatürk, Utkan (1999). *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.

- Longrigg, Stephen H. (1968). *Syria and Lebanon under French Mandate*. Beirut: Oxford University Press.
- Martin, Thomas (2005). *The French Empire Between the Wars*. Manchester: Manchester University Press.
- Melek, Abdurrahman (1986). *Hatay Nasıl Kurtuldu*. Ankara: TTK Yay.
- Oran, Baskın (2002). *Türk Dış Politikası I*. İstanbul: İletişim Yay.
- Özalp, Kazım (1992). *Atatürk'ten Anılar*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Öztürk, Kazım (1981). *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları II*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Pehlivanlı, Hamit, Yusuf Sarıay ve Hüsamettin Yıldırım (2001). *Türk Dış Politikasında Hatay (1918–1939)*. Ankara: Asam Yay.
- [Sevük], İsmail Habib (1937). *O zamanlar*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- _____ (1939). *Atatürk İçin*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Sonyel, R. Salahi (1987). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*. Ankara: TTK Yay.
- Soyak, Hasan Rıza (2004). *Atatürk'ten Hatıralar*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Soysal, İsmail (1983). *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları (1920–1945) I*. Ankara: TTK Yay.
- Sökmen, Tayfur (1978). *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*. Ankara: TTK Yay.
- Tekin, Mehmet (1993). *Hatay Tarihi*. Antakya: Hatay Kültür, Turizm ve Sanat Vakfı Yay.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal (2001). *Vatan Hizmetinde*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay.
- Tevetoğlu, Fethi (1987). “Kızılaycı Hamdi Bey”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 3 (9): 681-690.
- Ünal, Tahsin (1978). *Türk Siyasi Tarihi 1700–1958*. Ankara: Emel Yay.
- Yalman, Ahmet Emin (1970). *Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922–1944) III*. İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Yavuz, Bige (2000). “1921 Tarihli Türk–Fransız Anlaşması'nın Hazırlık Aşaması”. *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Yerasimos, Stefanos (1995). *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*. İstanbul: İletişim Yay.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* (1991). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I* (1997). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları II* (1999). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

Atatürk's Struggle for The Annexation of Hatay to Turkey

Ercan Karakoç*

Abstract: The Sanjak of Alexandretta was occupied by the Allies following the Armistice of Moudros in October 1918. During the occupation, Mustafa Kemal Pasha was the Yıldırım Army Group Commander in the region. Although İskenderun (Alexandretta) was included in the National Pact declared by the last term of the Ottoman Parliament, it was still under French control. This study explores the foreign policies and strategies that were followed in order to make İskenderun (Hatay) a part of Turkey, focusing especially on Atatürk's insightful international policy which led to the successful finalization of this issue.

Key Words: Alexandretta (İskenderun), National Pact, The Ankara Agreement, Atatürk, Tayfur Sökmen, Abdurrahman Melek, France.

---

* Gebze Institute of Technology, Program in National Security Strategies / KOCAELİ
ercankarakoc@hotmail.com

Борьба Ататюрка за город Хатай

Ержан Каракоч*

Резюме: Искендерун после Мудросского перемирия был оккупирован государствами Антанты. Во время оккупации в этом районе Мустафа Кемаль Паша был командиром армии группы Йылдырым. Искендерун был включен в Мисак-и Милли (национальный договор), объявленный последним Османским парламентом Мебусан. Хотя этот район содержался в национальном договоре, Искендерун (Хатай) контролировала Франция. Эта работа исследует внешнюю политику и стратегии, которых придерживался Ататюрк, в деле присоединения Искендеруна (Хатай) к Турции; особенно выделена его политика анализа и умелого использования международной ситуации, которая принесла наибольший успех в данной ситуации.

Ключевые Слова: Искендерун, национальный договор, соглашение Анкары, Ататюрк, Тайфур Сокмен, Абдурахман Мелек, Франция.

---

* Высший технологический институт Гебзе, кафедра стратегии национальной безопасности / Коджаели
ercankarakoc@hotmail.com

Metaforik Dönüştürme Biçimleri ve Efendi-Köle Diyalektiği Bakımından *Beyaz Kale*

Ramazan Korkmaz*

Özet: Sanat, rutinleşmenin köreltiği dünyayı, farklı açılardan yeniden görmemizi sağlarken verili olanı genellikle dışlar, formunu bozar ve başka bir biçimde tekrardan üretir. Sanatçı, dünyayı ve insanı dilde deneyimlerken körelen algılama biçimimizi sağaltmak uğruna metaforik dönüştürmeler de yapar. Genellikle don değiştirme, tebdil-i kıyafet etme, başka bir varlığa dönüşme gibi motifler; masallar ve mitoslardan beri en çok kullanılan dönüştürme figürleridir.

Orhan Pamuk *Beyaz Kale*'de geleneksel anlamdaki bu metaforik yer değiştirme deneyimlerinden faydalanmakla birlikte; kökensel olarak efendi/lik ve kölelik kavramlarının göreceliliğini ve birbirinin nasıl gölge arketipi, öbür-yüz'ü olduğunu anlatır. Felsefi anlamda ise köle, nesnenin verili yanlarını dönüştürerek efendisinin kullanımına uygun hale getirirken aslında kendini de yeniden kurgular, yaratır. Efendi ise, nesne aracılığı ile bağlantı kurduğu köle'ye daima bağımlı kalır.

Makalede Beyaz Kale romanındaki bu metaforik dönüştürme süreçleri efendi-köle diyalektiği bakımından incelenecektir

Anahtar Kelimeler: Metaforik dönüştürme, efendi-köle diyalektiği, gölge arketipi, öbür-yüz.

“Önceden belirlenmiş bir hayat olmadığını, bütün hikâyelerin aslında birer rastlantılar zinciri olduğunu birçokları bilir” (Beyaz Kale, s.11).

Giriş: Anlatılardaki metaforik dönüştürme araçları/biçimleri

Türk ve dünya edebiyatında birinin yerine geçme ve birine dönüşme durumu, oldukça eski zamanlardan beri kullanılan izleklerdir. Birinin yerini geçici bir süre alma, ona dönüşme, eski dönem anlatılarında; don değiştirme, başka bir kıyafete girme, libas değiştirme (tebdil-i kıyafet), tek taraflı onun yerini alma gibi unsurlardan oluşur. Masallar, bu dönüşüm fikrini “don değiştirme” motifi ile çözümlenmiştir; sözgelimi, yılan prens masalında tıpkı Kafka'nın Dönüşüm romanında olduğu gibi bir insanın bir sürüngen/böceğe dönüşmesi anlatılır. Bu içe kapanma durumları; aslında zorbalardan dışsal gerçekli-

* Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi / ARDAHAN
r_korkmaz@hotmail.com

ğın ve absürtleşerek içi boşalan yaşam modellerinin topyekûn protestosu ve/ya reddi anlamı taşır. Böylece rutinleşmenin körleştirdiği yokoluş süreçleri durdurulacak, sorgulanacak ve alışkanlıklarımızın görmezleştirdiği dünyayı yeniden görme denemesi yapılacaktır.

Rutinleştiği için anlamını yitiren yaşam modelleri, metaforik dönüştürme yöntemiyle karikatürize edilerek değersizleştirilir, silinir ve yeni görme biçimine uygun zemin hazırlanır. Sözgelimi *Yılan Prens* masalında yılanı dönuşen Prens ile Franz Kafka'nın *Dönüşüm* romanında kara kabuklu iri bir böceğe dönuşen Gregor Samsa, insanlığımızın samimiyetini sorgulayan birer anlatı figürleridir. En yakınlarımızla aramızdaki -o zalim- mesafelerin aşılmağına gönderme yapan bu tür metinler, bireyin mutlak yalnızlığını, kuşatılmışlığını ve dünyaya bırakılmışlığını söylerken aynı zamanda sözün zaman ve mekânı aşan gücünü, yaratıcı potansiyelini ve dönüştürme/içerme kapasitesini de yansıtır. Sözgelimi *Yılan Prens*, gerdek gecesi kendisinden korkan/ürken bütün gelin adaylarını öldürürken, onu sözle ve davranışlarıyla soyarak kabuk değıştirmesini sağlayan ve bir bakıma onu içenden zorla çıkaran/doğuran kızı, prenses olarak seçer. Burada sözün sağaltıcı potansiyeline ve anlayışın mesafeleri aşan gücüne dikkat çekilir.

Franz Kafka'nın Gregor Samsa'sı ise, yakınlarımızdaki uzakları, ebeveynler arasındaki aşılmağı sınırları ve insanın mutlak yalnızlığını ifade etmek için bir böceğe dönüştürülür. Böylece insanlararası giydirilmiş/kabullenilmiş mesafeler dışlanır: "Bir yakınınız bir sabah iri, kara bir böceğe dönuşmüş olarak uyanırsa ne yaparsınız?" gibi bir sorunun cevabı aranır. Oysa varlıklararası sınırlar bizim gözlemediğimiz ve bildiğimiz, kategorize ettiğimiz sınırlardır. Hayatın özünde böyle kesin ve net ayrımlar yoktur. Nitekim temel anlatıcı figürü İtalyan Köle'nin romanın daha başında "Önceden belirlenmiş bir hayat olmadığı" nı (1) söylemesi, bir bakıma bu sınırsızlığı ya da şeyler arası geçişkenliği ve şeyler hakkındaki bilgimizin göreceliliğini de vurgulayan önemli bir unsurdur.

Orhan Pamuk, *Beyaz Kale* adlı romanında; eski zamanlardan beri kullanılan dönuşme/yer değıştirme motifini işlemekle birlikte; efendi-köle konumlarında karşılaşılan iki farklı kişinin, konuşarak/yazarak/eyleyerek birbirini içermesini ve karşılıklı yer değıştirmelerini anlatır. Fakat buradaki birini içermeye; *Leyla ve Mecnun*'da olduğu gibi, "Ger men men isem nesen sen ey yar/ Ger sen men isen, neyem men-i zar" şeklinde tek taraflı bir içermeye ya da olgunlaşma değıl; görünürde geçişken olmayan sınırlarla çevrili efendi/köle statüsündeki iki farklı insanın; kökten birbirine akması ve öteki'yle karşılıklı yer değıştirmesidir.

Yatay Düzlem: Köle ve Efendi'nin ortaya çıkışı/ ilk karşılaşma

Hoca ile Köle, Venedik'ten Napoli'ye giden üç geminin Türk gemileri tarafından yollarının kesilmesi ve içindekilerin tutsak edilmesi sonucu tanışır. İki güç savaşmış ve biri üstün gelerek diğerini egemenliği altına almıştır. Diğeri (köle) ise sinmiş, yenilgiyi kabul etmiş ve adeta yerin altına çekilmiştir. Yaşamayı için hünerlerini göstermek ve kendini gerekli bir elaman olarak ispat etmek zorundadır. Yoksa öldürülecektir. İtalyan Köle, henüz gençtir ve memleketinde edindiği kozmografyaya, tıp ve güzel sanatlara yönelik bilgisini kullanarak hayatta kalmaya çalışmaktadır. Eğer efendilerini, kendisinin onlar için gerekli olduğuna inandıramaz ise; ağır işlerde çalıştırılacak, zindana tıklanacak ve orada açlıktan veya hastalıktan ölüp gidecektir.

Hegel'in de söylediği gibi, efendilik ve kölelik mutlak roller değildir. Köle, varlığın verili yanlarını dönüştürerek efendinin isteklerine uygun hale getirmekle yükümlüdür.(Bumin 1998: 44, 47). Köle, kendisine özbilinç verecek çalışma ile nesneyi değiştirir/dönüştürür iken, kendini de eğitir ve biçimlendirir. O, bu haliyle tam bir savaş içerisinde. Bunun için çalışmalı, verili imkânlar ölçüsünde kendini kanıtlamalı ve aşmalıdır; “Beni küreğe vereceklerdi ki, kitaplarımı gören Reis sordu: İdrardan ve nabızdan anlıyor muydum hiç? Anladığımı söyleyin hem küreğe verilmekten kurtuldum hem de bir iki kitabımı kurtarmış oldum.” (14). Köle, bilgisi ile diğer esirlerden ayrılır ve özel bir ilgi görür. Romanda bilgi, gerçek bir ayrımcı nitelik olarak karşımıza çıkar; “zincire vurdular (...) zindana tıktılar. Zindan berbat bir yerdi, küçük izbe hücrelerinde yüzlerce esir pislik içinde çürüyordu. Yeni mesleğimi uygulamak için bol bol insan buldum orada. Bazılarını da iyileştirdim. Sırtı bacakları ağrıyan gardiyanlar için reçeteler yazdım. Böylece beni yine ötekilerden ayırdılar.”(15-16) Köle, yol metaforu ile sunulan yaşam serüveninde tıp, astronomi, mühendislik ve matematik bilgisine tutunarak ilerler. Onun var olması, geleceğe doğru akması ancak ona ayrıcalık sağlayan bilgi nosyonu ile mümkün olacaktır; “Beni yanına çağırdı (Paşa). Konuştuk; Biraz sordu: Aslında, astronomi, matematik ve biraz da mühendislik okuduğumu ama tıptan da anladığımı, birçoklarımı iyileştirdiğimi söyledim.” (17)

Bütün bu nitelikler önce onu “sıradan bir köle” olmaktan kurtarır. Daha ışıklı bir hücreye verilir. Az da olsa para kazanmaya ve Türkçe öğrenmeye başlar. Paşa bile hastalığını iyileştirmesi için onu çağırır. Yaptığı haplarla Paşa'yı sağaltması, onun için tam bir dönüm noktasıdır; “kahya (...) zincirlerimi çözdü. (...) Üç gün sonra kâhya bana giyecek ve yeni eşyalar getirince Paşa'nın beni kolladığını anladım.” (18) Zincirleri çözülen ve kollanan Köle daha sonra, Paşa'nın konağına çağırılır. Artık o, sıradan bir köle değil, bilgisinden yararlanan, kendisine ihtiyaç duyulan bir köle'dir. Köle, bilgisi ile verili durumunu dönüştürmeye çalışırken çağırıldığı Paşa'nın konağında ikizi gibi kendi-

sine benzeyen Hoca ile karşılaşır; “Az sonra odanın öteki kapısı açıldı, içeri benden beş altı yaş büyük biri girdi, yüzüne bakınca şaşırđım, korktum birden! Odaya giren inanılmayacak kadar bana benziyordu. Ben oradaymı-şım!” (20-21).

Hoca ile Köle'nin bu ilk karşılaşmalarında şaşırđan taraf Köle'dir. Zira Köle norm karakteri ile tanışmıştır. Norm karakter, başkişinin bütün donanım eksiklerini yansıtan bir ayna niteliği taşır; Köle özgür değil, Hoca özgürdür. Köle güçsüzdür; Hoca, kendinden emin bir iktidar gücünü temsil etmektedir. Bütün bu özellikleriyle Köle, Jung'un söylediği gölge arketipi ya da Hoca'nın öte/öbür yüzü'dür (Jung 1997: 37). Psikanalitik açıdan öbür yüz ile karşılaşan insan, kendini aşmak üzere bir serüveni başlatmış demektir.

Dikey Boyut: Sözün ışığında ve gerçeğin aynasında kendini / gölgesini seyretme

“İkimiz de herkes gibiyiz
Çırlıçplak olduğumuz zaman
Yinlerimiz doğru söylüyor
Elbiselerimiz yalan”

Özdemir Asaf

Beyaz Kale, olay örgütleyici anlatıdan çok karakter ve fikir unsurunun sentezleyici olduğu bir roman yapısı içerdiğinden eserdeki kişiler düzlemi; köle/efendi, padişah/esirler gibi alegorik unsurlardan oluşur. Soyutlama tekniğine bağlı bütün anlatılarda olduğu gibi *Beyaz Kale*'de de bu alegorik varlıkları, kişiler düzleminde çok kavramlar ve simgeler düzlemindeki dikey boyutlu temsil değerleriyle okumamız gerekir.

Köle, Hoca ile karşılaşınca benzerlikten dolayı korkar ve ürker. Aslında bu iki insan; makro ölçekte iki farklı kültürün, iki farklı dinin ve iki farklı medeniyet anlayışının karşılaşması iken, mikro ölçekte ise; bireyin kendi öte yüzünü görmesi ve gölgesi ile karşılaşması/hesaplaşmasıdır. Jung, kişiliğin daha düşük düzeydeki bir parçası saydığı gölge arketipini; bilincin baskısıyla yaşam sürecinde kendilerini ifade etmelerine izin verilmeyen ve bu nedenle, bilinç-dışında karşıtlık yaratmaya çalışan ve oldukça bağımsız bir hizip oluşturan tüm bireysel ve ortak ruhsal öğeler diye tanımlar (Jung 2003: 13). Ancak kahramanın uzun yaşam yolunda başarılı olması ve ruhsal bütünlüğü koruması için gölgesi ile tanışması, barışması ve onu içermesi, özümsemesi gerekmektedir. Bu birleşme/bireyselleşme (individuation) süreci, bir bakıma kişinin kendi merkezine doğru büyük bir yola çıkmasıdır.

Romanın ilk sayfasında Köle'nin “önceden belirlenmiş bir hayat olmadığı”nı söylemesi, böyle bir tanıma yolculuğunun getireceği değişim ve dönüşümleri

de sezdirmektedir. Hayatı belirleyecek olan eylemelerimiz ve seçimlerimizdir. Nitekim ilk tanışmalarında köleyi umursamayan, aşağılayan Hoca, tanıdıkça onu dinlemeye değer bulur ve sonuçta “birlikte araştırmaya), birlikte bul(maya) ve birlikte yürü(meye)” (33) karar verirler. Bu yürüme esnasında genel yansıtıcı, efendi/Hoca'nın gölgesi sayabileceğimiz Köle'dir. Zira Hoca ile aralarındaki benzerlikten ilk o tedirgin olmuş ve ürkmüştür.

Köle, benzeri olan Hoca'yı kendi içinden dışarı çıkarmak için ona bir ayna tutmak ister. Ameterous gibi; “Aynaya bakarken nasıl görünüşünü seyrediyorsa insan, kendi düşüncesinin içine bakarak da özünü seyredebilirdi.”(71). Oysa Hoca, kendi içinden çıkmak istemez. Zira hoca, kendini var edecek özgürlük atılımlarından soyutlanmış ve daha kötüsü bu kıştır(ıl)maları/iğdiş edilmeleri toplumsal ön kabullerle süblime ederek bir değer'e dönüştürmüştür. Böyle bir durumda eski kimliğinden/elbiselerinden/kabullerinden soyunmuş olması; öncelikle; döneklik, samimiyetsizlik sayılacak ve toplumdaki dışlanacaktır. Dahası, böylesine bir kimlik donanımından soyunmuş olma, ontolojik nitelikli güvenlik sorunlarını da beraberinde getirecektir. Bunu göze alabilmek de Hoca'yı kaygılandıracaktır. Bu bakımdan bu ayna metaforu ile kendini dışarı çıkmaya zorlayan Köle'ye kızar. Onu bir sandalyeye bağlar ve döver. Önceleri 'nesnede eriyen' bu seyir, öteki'ni tanıma isteği ile bir özbilinç olma yoluna girer. İsteği, özbilinç için zorunlu bir ön-koşul olarak gören Hegel, bu durumun yalnızca insanın “ben” demesini sağlamadığını, verilini olanı değiştirmeye yönelttiğini de vurgular (Bumin1998: 28) Bu nedenle “niye benim ben” sorusu, efendinin bilincindeki en önemli kalkış noktasıdır; artık Hoca eski “Hoca/ben” değildir.

Köle konuştuğunda ve Hoca'nın kendisiyle yüzleşmesini sağladıkça onu bütün örtülerinden, örüntülerinden soyar, ayırır. Tıpkı Yılan Prens masalındaki gibi Hoca, kendi kötülüklerini yazdıkça, itiraf ettikçe daha çok kendisi olmaya başlar. Bu süreçte önce kendisiyle örtüsüz yüzleşmenin tedirginliğini yaşar ve kendine olan güvenini yitir; adeta kendini çıplak hissederek korkar. Ve söylediği sözleri Köle'nin onaylamasını bekler;

“Sonraki saatlerde ağır ağır çöküşünü seyrettim, kendini suçlayan bir şeyler yazıyor, bana göstermeden yırtıyor, her seferinde kendine olan güven ve saygısını daha da kaybetmiş olarak ama kaybettiklerini yeniden bulmak umuduyla yeniden başlıyordu (75).

Kendini hor gördüğü için beni hor göremiyordu. (...) kendine güvenemeyen bütün zayıf insanlar gibi benden onay beklemeye başlamıştı.” (76).

Bu durum, tam da onların yer değiştirmeye başladıkları noktadır; “Artık Köle ben değil de o, evin kötü insanı ben değil de o olacaktı.” (76) Ancak bunun için Köle'nin sahibi, efendisi olan Hoca'nın kendini yalın ve çıplak bir şekilde

tanıması, bilmesi ve kabullenmesi gerekmektedir. Köle'nin yaptığı ve "öteki"lerin kültürel duruşlarını simgeleyen masaya oturup karşılıklı hayallerini, rüyalarını, günahlarını ve içlerindeki ötekiyi yazmaya başlarlar. Köle böylece efendisinin kendi içinden dışarı çıkmasını sağlayacaktır.

Aslında Hoca öğrenme isteği, araştırma ve başkalarını dinleme yeteneği olan, değişim ve dönüşümlere açık boyutlu bir tiptir. Köle kararlılığı, temsil ettiği kültür mirasını yaşatmaktaki gayreti (eleştirel düşünme, masaya oturup konuşma, karşılıklı günah çıkarır gibi birbirine geçmişini anlatma, şüpheli olma vb) gibi hususlarla, Hoca'da başka bir dünyayı öğrenme isteği uyandırır; "ötekilerin düşüncelerini öğrenmek istiyordu asıl" (58). Bu durum, onun kendine inanmasına engel olmaktadır. Sorgulama da zaten burada başlamaktadır. Hoca, Köle'nin mühendislik, tıp ve kozmografya bilgisini öğrendikçe, aslında kendi sınırlı bilgilerinin ne kadar yetersiz olduğunu anlar. Bu aslında Hoca'nın kendini, sınırlarını keşfetmesidir. Zira Hoca'nın iç aydınlanmasındaki tanıma sırası yıldızlardan, kozmik düzenden insanın kendi iç dünyasına gelmiştir; "Hoca'ya farkına varmadan bir keşif yaptırdığımı, kendisinin ve benzerlerinin pek kesin ve açık olmasa da zayıf noktalarını ortaya çıkardığımı söylemiş olmalıyım." (77). Hoca kendi içine itirafçı ve keşfedici bir gözle baktıkça, giydirilmiş kimliklerinden soyunur ve daha çok kendisi olmaya başlar. Böylece Köle ile arasındaki yapay mesafe de eşitlenmiş bir anlamda sıfırlanmış olur. Artık sınırlar arası geçişler daha kolay olacaktır; "Bana bakarken kendini görüyor artık." der Köle.

Karşılıklı bir oyun şeklinde gelişen bu tanıma/keşif hamleleri, giderek sözün ışığında iç dünyaların, bilinçaltı dehlizlerinin aydınlanmasına, o karanlık dünyaların keşfine/fethine yönelen bir serüven niteliği kazanır; "Hem bu işi vakit geçirmek için değil, bir şey öğrenmek için yapıyorduk. (...) Birbirimizi sonuna kadar tanımak, yeterince çekici bir iş değil miydi?" (75).

Bileşik kaplar gibi birbirine akan bu iki insan, biri diğerinin tamamlayıcı nitelikteki norm karakteri olma özelliğiyle de dikkati çeker; Köle, Hoca'ya aklın, evreni ve insanı tanımada nasıl aydınlatıcı bir araç olarak kullanılması gerektiğini öğretir. Sözelimi İstanbul'da başlayan ve büyük bir hızla insanları kırıp geçiren vebaya karşı Hoca son derece kayıtsızdır. Kötücül bir kader anlayışı ile bu felakete karşı önlem almak ve çözüm üretmek yerine kaderine razı olur; "Hoca bana güldü, merak etmemeliydim, yakalanırsam hiç şüpheye düşmeden anlarım yakalandığımı. Bunu anlamak için hastalığın ateşiyle geçirdiği üç günü oluyormuş insanın. (...) Vebadan korkmuyormuş çünkü hastalık Allah'ın takdiriymiş, insanın öleceği varsa ölmüş." (79).

Hoca'nın geleneksel gibi görünen yozlaşmış şark tevekkülünü Köle hayretle karşılar. Bir insanın veba ile gelecek kör bir ölüme bu kadar kayıtsız kalmasına bir türlü akıl erdiremez ve O'na diğer aptallar gibi yapmamasını, hayatın

yaşamağa değer güzel bir süreç olduğunu ve basit önlemlerle ölümden sakınılabileceğini söyler. Ama Hoca aksine ölümlerle alay eder gibi ertesi gün, çocukların hepsine tek tek dokunduğunu söyleyerek ellerini Köle'ye sürer. Köle bağırarak ister ama rüyadaki gibi sesi çıkmaz. Hoca, ona korkusuzluğu öğretebileceğini söyler. Bütün baskılara rağmen Köle'nin tek silahı vardır; söz; "En etkili silahımın bu söz olduğuna, o sıralarda karar verdim." (82) Köle bu etkili silahı iyi kullanarak, bu "aptalca" tevekkül anlayışından vazgeçmesini; vebaya yakalananlara dokunulmaması, ölümlerin kireçli kuyulara gömülmesi ve insanların birbiriyle ilişkiyi en aza indirgemesi gibi önlemlerle "vebadan sakınıp yaşamak varken boşu boşuna ölmenin gereksizliğinden" (82) bahseder. Bütün direnişine rağmen bu sözler Hoca'yı derinden etkilemektedir. Öncelikle Hoca'nın veba karşısında "takındığı huzur" sarsılır. Aslında Hoca içten içe değişmekte; kendine ve doğru bildiklerine olan inancını yitirmektedir. Basit önlemlerle hayatta kalmanın daha iyi bir fikir olduğuna kanaat getirir. Fakat ters bir simetri ilişkisiyle Köle'nin de ölüme karşı korkusu azalmaktadır.

Bir lambanın aynada simetrik yansıması gibi, efendi ve köle sözün aynasında birbirini görür, seyreder ve tanırken; aslında birbirinin gelecekteki yansıması olacağını da bilmektedirler. Birbirinin öte yüzü olan bu iki insan, aslında tek bir insanın aynadaki yansıması gibidir. Fakat sorun hangisinin gerçek ve hangisinin yansıma olduğudur. Değişen ve dönüşen daha çok Hoca'dır "Senin gibi oldum ben" dedi sonra Hoca. "Nasıl korktuğunu biliyorum artık. Ben sen oldum!" (92).

Dönüşüm ve/ya yerine geçme

Hoca'daki değişimin gün yüzüne çıkmasına, dul kalan kız kardeşini Hoca'ya vermek isteyen ama geri çevrilince amansızca eleştiride bulunan mahallelinin söyledikleri neden olur. Toplumsal kabullerin bir bilinç yarılmasıyla ortaya çıkmasını temsil eden "mahalleli"ye göre; Hoca, yemeğini bağdaş kurarak değil, gavurlar gibi masada yemekte, içinde peygamberin adının da olduğu kitapları yere sermekte ve içindeki şeytanı yatıştırmak için saatlerce gökyüzünü seyretmektedir. (84-85) Bütün bunlar, Hoca'nın içinde yaşadığı topluma ve onun hurafelerle örüntülenmiş yaşama biçimine ne kadar yabancılaştığını öğrenmesine yardımcı olur. Böylece mutsuz ve yaralı bir bilinç olarak "ötekilerle aynı duyguları paylaşmaktan ya da öyle görünmekten duyduğu huzurun sonuna geldiğine karar ver(ir)" (85). Yeniden masaya karşılıklı oturup rüyalarını yazmaya koyulurlar. Metaforik anlamdaki bu kendini tanıma yolunda Hoca, Köle'nin geçmişteki yaşantısını, aile bireylerinin niteliklerini, ilişkilerini, hatta rüyalarını bile öğrenmek istemektedir. Köle'nin rüyalarına özenip kendi rüyasını yazar; ona göre Köle'nin ikiz kardeşi, ağabeyi imiş. Artık vebadan da korkmaktadır. Bu esnada halk da Köle'yi onun ikiz kardeşi olarak iyice ka-

nıksamıştır; “çeşme başlarındaki geveze kadınlar ben (Köle) geçerken artık susmuyorlardı” (86). Hoca bu aşamadan sonra Köle’nin memleketini merak etmektedir; “Hep öyle mutlu mu yaşıyorlar orada?” (87) diye sorar.

Hoca’daki öte yer özlemi, kendinden çok yerine geçmekte olduğu Köle adına büyür. Çünkü efendi/köle, birbirine dönüşmüştür. Hoca “Gel aynada birbirimizi seyredelim!” derken Köle garip bir ürküntüye kapılır “bir daha gördüm ne kadar benzeştığımızı (...) ikimiz birmişiz. (...) Aceleyle elimi saçlarımda içinde gezdirdim. Ama o da yapıyordu aynı şeyi, üstelik ustalıklarla, aynanın içindeki simetriyi hiç bozmadan” (91). Efendi/Hoca, artık köleyi özümsemiş, içermiştir. Jung, kendindeki ötekini özümsemiş insanın aynı kalamayacağını söyler (Jung 2003: 14). Artık efendi, kendisi değil, gölgesidir. Köle bu gölgenin, kişisel görünümüdür. Nitekim romanın sonunda yazdıklarına “gölge kitabı” (176) diyerek; aynı varlığın, efendi/köle metaforuyla kendini ortaya çıkararak iki farklı yanı olduklarını ifade eder.

Hoca, dünyayı köle gibi görmeye başladığında, onun yerine geçmek ve kölenin kaldığı yerden hayata devam etmek istediğini söylediğinde hala aynanın karşısında çırılçıplak birbirini seyretmektedirler. İçsel değişim tamamlanmıştır. Dışsal olarak da Köle sakal bırakacak, Hoca ise sakalını kesecek ve elbiseleriyle birlikte rollerinin de değiştireceklerdir; “O zaman ben onu azat edeceğim. Benim yerime geçen onun, ülkeme dönünce yapacaklarını keyifle anlattı” (93).

Köle hayat denetiminin kendi elinden çıkıp Hoca’nın eline geçtiğini hayretle/korkuyla gözlerken önlenemez bir akışa kapıldığının farkındadır. Üstelik aynada Hoca onu iter ve tek kendi görüntüsünü inceler “Yerime geçince benim başıma gelecekleri o söyleyecekmiş.” (94) Burada dönüştüren köle, dönüşen ise efendidir. Yani köle, sosyal statü bakımından bağımlı bir insan olmasına rağmen, nesnesi (Hoca) üzerinde yapıcı bir etkiye sahiptir.

Köle psikanalist açıdan, içerideki gölge arketipidir. Bu gölge arketipi ya da “öte yüz”, bir okyanusa benzeyen bilinçaltının çeşitli temsil değerleri ile dışa yansımış biçimdir. Bilinçaltı; rüyalar, hayaller, masallar ve mitoslar aracılığı ile dışa yansıma olanağı bulur; “Ben orada olmalıydım, çünkü ben Hoca’nın kendisiydim! Tıpkı sık sık korkulu rüyalarda olduğu gibi, dışardan gördüğüm kendimden ayrı düşmüştüm; kendimi dışarıda gözleyebildiğim için, demek ki, bir başkasıydım.” (109). Bu nedenle birbirinin simetrik yansıması olan efendi ve köle sık sık rüyalar aracılığı ile kendi gerçekliklerini; inkâr ettikleri, korktukları ve nefret ettikleri yanlarını tanımaya çalışırlar. Köle ve efendinin değişme hızı, bu gölge arketipinin birbirini tanıma hızına doğrudan bağlıdır. Üstelik belli bir aşamadan sonra bu süreç bağımsız bir biçimde işlemeye ve hâkim bir unsur olarak dış olayları yönlendirmeye başlar. Hoca’nın doğru bildikleri hakkındaki inancının sarsılması, bilinçaltından gelen o büyük ya-

şamsal itilimin etkisiyle olur; hayat, dünyada olduğumuz harikulade bir sürece girer ve bunu aptallar gibi yaşamamak gerekir.

Köle ile yapılan rüya merkezli konuşmalar, Hoca'nın padişahın rüyalarını da yorumlayan müneccimbaşı olmasına kadar uzanır. Hoca, bu değişim içinde hayatı daha sorgulayıcı bir gözle anlamaya ve padişaha da anlatmaya çalışır; "Karıncaların düzenli hayatlarından öğrenip anlamaya değer ne vardı? Miknatis gücü Allah'tan başka neden alıyordu? Yıldızların şöyle ya da böyle dönmesinin önemi neydi? Gâvurların gâvurluklarından başka bilinmeye değer bir şey bulunabilir miydi? Onları önümüze katıp kovalayacak bir silah yapmak mümkün müydü?" (111). Bütün bu sorgulayıcı tavır, eski Hoca'nın kesin inançlılığı ile ters bir orantıdaki gelişmelerdir. Nitekim padişah ona, "Siz hiç birlikte aynaya baktınız mı?" diye sorar.

Ayna metaforu, romanda köle ile efendinin, bilinç ile bilinçaltının birlikte açıldığı yerdir. Ayna bir bakıma bilinçaltı dehlizlerine saklanan örtük yanlarımızın, korkulan niteliklerimizin, nefret ettiğimiz yönlerimizin bilinçle birlikte gün ışığına çıkmasını sağlayan aracı bir faktördür. Bu sefer ayna, Hegel'in söylediği gibi savaşla ilgili olanları değil oluşla ilgili olanları yansıtmaktadır ve ilişkinin diyalektiği geliştikçe kimin efendi, kimin köle olduğu sorusu yeniden gündeme gelecektir (Bumin 1998: 45). Ayna, köle ve efendi metaforu ile anlatılan içsel gerçekliğin dışa yansıtma aracıdır. Varlığında büyük zıtlıkları barındıran insan, öte yüzü ile karşılaşmaktan, bastırılmış duyguları ile yüzleşmekten sürekli korkar. Bastırılan duygular (köle gibi) bilinçaltına itilir ama yok olmazlar. Dönüşümün asıl amacı, ölümlü ve ölümsüz bir Dioskurs çifti olan insandaki bu zıtlıkları birbirine yakınlaştırmaktır (Jung 2003: 63). Fakat bilinç (efendi) buna direnir; çünkü öteki yabancıdır ve tekin değildir. Üstelik bizim bilinçle ev kabul ettiğimiz dünyamızın tek efendisi olmadığı fikrine alışmak da kolay değildir. İçimizdeki ben ve ötekinin, efendi ve kölenin, dost ve düşmanın buluşması, uyuşması ve birbirini beslemesi; ruhsal bütünlüğümüz için kaçınılmazdır. Efendi ile kölenin yer değişmesi, içimizdeki dost ve düşmanın nasıl birbirinin öteki yüzü olduğunu ve zamanla yer değiştirebileceklerine işaret eder.

Yaşanan bu diyalektik etkileşim sürecinde Köle de değişir; artık Osmanlıdır, hayata karşı daha bir tevekkülle bakar, dünyanın geçiciliğini düşünür ve kendisiyle İtalyanca konuşan İtalyan'dan rahatsız olur (176). Efendi/Hoca ise, "Köle'nin yarıda bıraktığı ve bu haliyle devam da edemeyeceği hayatı yaşamak üzere" Venedik'e gider. Köle için "Yakından Tanıdığım Bir Türk" başlıklı bir kitap yazar. Türkler hakkında oldukça olumsuz kanaatleri vardır; "Bizim artık yokluğu inmeye başladığımızı yazıyormuş, kafalarımızın içinden eski püsküyle dolu pis bir dolaptan söz eder gibi söz ediyormuş, iflah olmazmışız, kurtulmamız için onlara boyun eğmekten başka bir şey yapamayaca-

ğımızı söylüyormuş.” (178). Efendi ile Köle yer değiştirerek, kitabın başında söylenen önceden belirlenmiş bir hayat olmadığını ve hayatın sürekli bir oluşlar, gelişmeler ve dönüşümler bütünü olduğunu; kölelik ve efendilik kavramlarının kısa sürede hâkimiyet araçlarıyla birlikte dönüşebileceğini söyler.

Birbirinin yerine geçme aslında tehlikeleri içeren bir süreç aynı zamanda; çünkü müneccimbaşı, yerine geçmek isteyenleri hile ile öldürmek, ortadan kaldırmak ister. İktidar mücadelesindeki Paşa, yerine geçmek isteyen hasımlarınca Erzurum’a sürgün gönderilir. Köprülü ölünce yerine vezir olarak oğlu geçer. Köle/Hoca, yeni bir top yapımı için uğraştıklarından topçu başı, onların Saray’dan çıkarılmalarını ve İstanbul’dan kovulmasını ister.

Sonuçta, efendilik ve köleliğin mutlak roller olmadığını; bu değerlerin hâkimiyet için kendilerine seçtikleri araçların güçleri kadar var olduklarını görüyoruz. Efendi’nin hâkimiyet aracı top, silah ve zincir; kölenin ise, söz’dür. Her iki gölge arketip de Beyaz Kale olarak betimlenen özbilinç’e erişme, onu ele geçirme çabasıdır. Ancak Beyaz Kale’yi ele geçirmek için “ucube”, “böcek”, “şeytan”, “oklu kaplumbağa”, “yürüyen hisar”, “dev”, “tepegöz”, “canavar”, “Karaoğlan” gibi isimlerle anılan topun çamura saplanıp kalması ve dolayısıyla ordunun yenilgiye uğraması; hâkimiyet kurma araçlarının meşruluğunu tartışmaya açan bir durumdur. Bu ucube silahın karşısında, tematik güçleri simge düzleminde temsil eden söz’dür. Beyaz Kale/leri ancak söz fetheder; söz eritirir, dönüştürür ve değiştirir. Söz, bizi kaynaklarımızdan yeniden doğurur.

İnsan, daima içinde bir ötekini, gölgesini, “öbür-yüz”ünü taşır. Özbilince erişmek için zıtlıklar karmaşası olan insanın; kendi kaynaklarıyla, içsel değerleriyle, öteki yüzüyle/gölgesiyle barışık olması şarttır. Zira, küçümsediğimiz, önemsemediğimiz öte-yüzümüz/gölgemiz, hiç ummadığımız bir zamanda bizi kolayca ele geçirebilir. İnsanların/toplumların ruhsal dengesi, huzuru ve geleceği, bir bakıma öte-yüzleriyle kuracakları sağlıklı iletişime bağlıdır.

Kaynaklar

Bumin, Tülin (1998). *HEGEL (Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi)*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Jung, C. G. (1997). *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi*. İstanbul: Say Yay.

_____ (2003). *Dört Arketip*. Çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Metis Yay.

Pamuk, Orhan (2006). *Beyaz Kale*. İstanbul: İletişim Yay.

Kinds of Metaphorical Transformation and Orhan Pamuk's *The White Castle* from the Perspective of Master-Slave Dialectic

Ramazan Korkmaz*

Abstract: Art usually excludes, deforms or re-produces the given as it allows us to see the world not through automatized perception but from fresh and different perspectives. As the artist linguistically represents the world and the human being, he engages in metaphorical transformation in order to refresh our dulled way of perception. Since the time of myths and fairy tales, the most commonly used transformation figures are motifs like the exchange of underpants, putting on a disguise or transformation into another being.

In *The White Castle* Orhan Pamuk makes use of this metaphorical transformation tradition on the one hand, but on the other, he draws attention to the relativity of the master/slave dichotomy and to how one is the shadow archetype, the counterpart of the other. In a philosophical sense, the slave re-creates himself as he transforms the given sides of objects so that his master can use them. This leaves the master dependent on the slave, whom he interacts with through the agency of the said object.

This article analyzes these processes of metaphorical transformation in *The White Castle* from the perspective of the master-slave dialectic.

Key Words: Metaphorical transformation, master-slave dialectic, shadow archetype, counterpart.

---

* Ardahan University, Faculty of Humanities and Letters / ARDAHAN
r_korkmaz@hotmail.com

Формы метафорических переносов и отношение господина-раба в произведении «Без Кале» (Белая крепость)

Рамазан Коркмаз*

Резюме: Искусство, которое обеспечивает нам несколько иное, новое видение рутинного мира, как правило отчуждает точные сведения, изменяет форму и представляет нам заново в ином свете. Деятель культуры, оценивая мир и человека посредством языка, для профилактики нашей формы восприятия использует метафорические переносы. В основном, такие мотивы как смена одежды например, или превращение во что либо иное, являются наиболее используемыми фигурами переносов, начиная со сказок и мифологии.

Вместе с использованием метафорических переносов в традиционном значении в произведении «Белая крепость» Орхан Памук раскрывает релятивизм понятий господин-раб, показывает их взаимовлияние и их обратную сторону. В философском понятии раб, при изыскании полезных сторон предмета для более удобного использования господином, вынужден и сам измениться. Господин же, связанный с рабом посредством данного предмета, постоянно остается в зависимости от раба. В статье исследуется процесс метафорического переноса с точки зрения отношения господина-раба в романе «Без Кале».

Ключевые Слова: метафорический перенос, отношение господина-раба, тень, обратная сторона.

---

* Университет Ардахан, факультет гуманитарных наук и литературы / Ардахан
r_korkmaz@hotmail.com

Doğu Anlatı Gelenekleri ve Türk Sinemasının Aidiyeti*

Mustafa Sözen**

Özet: Bu çalışmanın amacı, Türk sinemasının ürettiği filmlerde kullanılan anlatı dilinin kültürel arka-planını irdelemektir. Bu arka-planı, zihniyet, anlatı gelenekleri ve sanat arasındaki ilişkiler oluşturmaktadır. Türklerin tarihsel birikimleriyle oluşturdukları anlatı geleneklerini belirleyen altyapı, daha çok söze ve seyirliğe dayalı dışavurum eğilimleri taşımakta ve genel olarak da yanılısamacı olmayan bir anlayışa dayanmaktadır. Bunda hem Doğu hem de İslam düşüncesinin görünen ve görünmeyen bir dizi etkimleri vardır. Estetik ifade biçimi ve düşünsel dışavurum aracı olarak sinemasal bir çalışmanın değer kazanabilmesi, öncelikli olarak kültürel aidiyet taşıması ve bunu düşünce yoğunluklarını içerecek biçimde yansıtabilmesiyle mümkündür. Öyleyse Türk yönetmenlerin bu toplumun süreç içinde ürettiği sanat ve felsefenin kimi temel öğelerini çıkış noktası alan filmler yapma(ma)ları, kültürel aidiyet açısından oldukça önemli bir problematik olarak karşımızda durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Aidiyet, Doğu Anlatı Geleneği, Sinema-sal Anlatı, Türk sineması, Batı sineması.

Giriş

Her toplum kendine özgü anlatım biçimleri yaratmıştır. Düşten gerçeğe sınırsız çeşitliliği içinde barındıran bu anlatılar, toplumların birbirleriyle benzer ya da ayrı oluşlarının birer göstergesi gibidir; çünkü onlar, toplumsal düşüncenin (social mentality) en yoğun şekilde dışa vurulduğu alanlardır. Mucchielli (1991: 22) anlatı biçimleri, kültür ve zihniyet ilintilerinin ortak paydasını şu ifadeyle açıklar: Bütün toplumlar, daima, dünyayı, varlıkları ve eşyayı, bunların oluşumlarını ve ilişkilerini tasavvur ediş tarzlarına göre beliren ve aynı zamanda, hem deneysel, hem çıkarımsal (deductive) hem de diyalektik ve yorumlayıcı olan bir takım bilgilerin bütününe sahiptirler. Bu nedenle zihniyet, toplumdaki üyelerin 'yaratımlarını' yönlendirir.

Toplumsal felsefe alanındaki çalışmalarıyla tanınan Horkheimer'in sanat yapıtı, sanatçı ve toplum arasındaki ilintiler için yaptığı şu saptama, konu-

---

* Bu çalışma, Ankara'da 10-15 Eylül 2007'de gerçekleştirilen 'Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi'nde (ICANAS 38) sunulmuştur.

** Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi / ANTALYA
sozen@akdeniz.edu.tr

ya yeterli açıklık getirmektedir: “Sanatçı konumundaki özne, bir anlamda hem toplumsal, hem de bireysel bir öznedir. Bu nedendir ki sanat çalışması, yaratıcısının niyetinden bağımsız biçimde nesnel toplumsal eğilimleri de ifade eder” (alıntılayan Jay 1989: 258).

Türkiye’den iki sanatçı da benzer argümanları getirir: Metin Erksan (1985: 24), “Dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir sanat, içinde olduğu politik, ekonomik, toplumsal, kültürel, sanatsal, hukuksal, teknolojik dönem ve ortamdaki soyutlanamaz” derken, Halit Refig (1971: 65), “Hiçbir sanat olayı, toplumsal boyutlarından arınmış olarak ele alınamaz. Her sanat eseri yaratıcısıyla birlikte içinden çıktığı toplumun, kültürel temelleri, üretim ilişkileri ve ekonomik yapısına bağlıdır” diyerek sanat, toplumsal yapı, zihniyet ve birey arasındaki ilintileri açıklamaya çalışmaktadır.

Sinemasal Anlatılar ve Kültürel Yapı İlintisi

Toplumsal yapıyla bireyin düşünsel dünyası her zaman için iç içe girmiş bir halde bulunur; çünkü düşüncenin temelinde, dünya görüşü ve toplum zihniyetinin oluşturduğu mantık örgülerinin bileşimi vardır. Sözelimi yönetmenler filmsel anlatılarını kendi öznel bakış açılarına göre tasarlarlar; burada yönetmenin anlatısı tamamen özgün ve kendi isteği doğrultusunda sunulmuş görünse bile, anlatının hem biçimi hem de içeriği (mesajlar ve kodlar), toplumsal sistemin kurguladığı unsurların dışına kolayca çıkamaz. Bundan dolayıdır ki hiçbir anlatının, kendisini üreten çevresel, düşünsel ve iletişimsel dünyadan soyutlanamadığı kabul edilir. Eş deyişle filmler de, toplumsal yaşamın söylemlerini (biçim, figür ve temsillerini) şifreleyerek, sinemasal anlatılar biçiminde aktaran yaratılar olarak ‘toplumsal gerçekliği inşa eden kültürel temsiller sistemi’nin bir parçası olmaktan kurtulamazlar.

Bilindiği gibi Batı’nın temel anlatı biçimini oluşturan dramatik yapı, Batı’nın kendine özgü sosyo-kültürel sürecinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Başka bir kültür, bu anlatı biçimini olduğu gibi aldığı sonuç genellikle başarısız olmaktadır. Bunun nedeni, özgün olma ön koşulunun ‘dışarıdan alınanın’ kendi kültürüne ait yapılarla sentezlenerek yeni ve farklı anlatı biçimleri geliştirilip içselleştirilmesiyle mümkün olabilmesidir. Eğer bunun aksi geçerli olsaydı, Hint Sineması veya Latin Sineması gibi tanımlamaların bir anlamı olmazdı. Örnek olarak, hem kuramcı hem de yönetmen kimliğiyle Rus Sinemasını biçimlendiren Eisenstein’in (1985: 59) kendi, özgün sinema dilini kurarken, Batı Sinemasından, özellikle de o günkü Amerikan Sinemasından hiçbir hazır kalıp devşirmemeye özen gösterdiği söylenebilir. O, her ulusal sinemanın özgün bir sinematografisi olması gerektiğini, özgün bir sinematografinin tek kaynağının da doğrudan doğruya o toplumun kültürü olduğunun üzerinde ısrarla durur.

Bugüne değin yapılan uygulamalar göstermiştir ki, yapılan seçme (adaptation) işlemi ne kadar rasyonel olursa olsun, toplumun gereksinimlerine yanıt vermekten uzak olduğunda, ya toplum tarafından kabul görmemekte ya da bir şekilde dönüşüme uğratarak kültürel yapıya uygun hale getirilmektedir. Bu bağlamda, hiçbir sinemasal anlatı biçiminin olduğu gibi ithal edilmesinin söz konusu olamayacağı, ancak alınan biçimde, 'alıcı kültürün' gücüne göre değişen oranlarda uyarlama yapılmasının olabileceği bir ön koşul olarak belirlenebilir.

Doğu Kültür Dairesinin Anlatı Geleneği

Tarihsel, toplumsal ve ideolojik değişimler sonucunda, dünya üzerindeki kültür ayırımı 'Doğu' ve 'Batı' olarak keskin bir çizgiyle ifade edilmeye başlanmıştır. Doğu-Batı kavramının kapsadığı hayat kürelerindeki¹ anlam alanlarının hem büyük hem de oldukça belirsiz oluşundan dolayı Doğu-Batı perspektifinin doğru okunabilmesi oldukça güç bir iş gibi görünmektedir. Bakılan noktaya göre değişimler gösteren bu kavramlara, bir bilim olarak tarihten mi, bir üst- dil olan felsefeden mi bakılacağı; daha doğrusu asıl amaç olanın tarih mi, yoksa sanatsal anlatıları belirleyen felsefi farklılıklar mı olduğunun belirlenmesi öncelikli olarak karşımızda durmaktadır. Bu çalışmada bu ikinci anlayış doğrultusundan bir okuma yapılmıştır.

Bu hayat küreleri arasındaki farklılıklar birkaç genellemeyle şu şekilde açıklanabilir: Batı zihniyeti kendini 'mythos-logos' karşıtlığıyla tanımlama yoluna gitmektedir. Bu tanımlamada mythos, karanlık, cahillik, batıl inanç, doğanın esiri olan insan, hükümranlığını meşrulaştırmak isteyen despot vb. niteliklemlerle ilintili olan kavrayışı; logos ise aydınlık, bilgi, akılcılık, neden sonuç zincirini çözümleme, doğaya hâkim olan insan ve onun eşitlikçi-özgürlükçü bir toplum düzenini kurma çabasıyla ilintili olanı içermektedir. Analitik olarak Batı logos, Doğu ise, mythos`la özdeşleştirir.

Batı'nın bireysel kendi-farkındalığına karşın, Doğu düşüncesi tefekküre, düşünmeye, zihin yormaya, müdahale yerine çekilmeye, başkaları üzerindeki güç ya da üstün bir varlığa boyun eğme yerine kendi içindeki barışa yöneliktir. Doğu`ya damgasını vuran 'şeylerin birlikteliği (dichotomy)' düşüncesidir ve bu da en iyi şekilde tasavvufta görülebilir. Batı`ya damgasını vuran ise, 'şeylerin karşıtlığı (dualism)' düşüncesidir. Dualism, dichotomy`nin karşıtıdır.²

Doğu ile Batı bu iki bakış biçimiyle birbirinden ayrılırlar, fakat hemen belirtmek gerekir ki, ne Doğu saf halde dichotomy`e, ne de Batı saf halde dualism`e sahiptir. Doğu daha çok dichotomy`e, Batı ise daha çok dualism`e eğilimlidir. Doğu düşüncesinde dichotomy bir 'bilgelik ilkesi'

olarak benimsenirken; dualizm Batının hayat algısına, ‘ben-merkezci (egocentric)’ bir anlayışı yerleştirmiştir (Cıbroğlu 2005: 44).

Doğu kültür dairesinin düşünce yapısı ‘tüm dengelim’e yakinken, Batı kültür dairesi ‘tümevarım’ şeklindedir. Bir başka farklılık da Batı felsefesinin art-zamanlı (diachrony) bir yapıya sahip olmasıdır. Bu anlayış, her şeyin, birbirini izleyen, ardışık, ayrı, ayrı alanlarda ve ayrı, ayrı mekânlarda gerçekleştiğini kabul eder. Doğu felsefesinin zaman anlayışı ise, her şeyin aynı anda, çok merkezli tek bir mekânda gerçekleştiği yani mekân-zaman yapısının eş-zamanlı (synchronicity) oluşudur.

Doğu kültür dairesinin öykü anlatım yapılanmasının ortak paydaları hakkında şunlar söylenebilir: Genel olarak öykü anlatım sınırları içinde değerlendirilebilecek bütün yapılarda, Batı dramının omurgasını oluşturan ‘nedensellik’ unsuruna çok rastlanmaz, aksine ‘sürpriz’ unsuru üzerine kurulan süreçlere yer verilir. Batılı anlamda dramatik kurgu, olayların diziminde nedensellik bağıncı önceler; yani olaylar belli bir yönde gelişir, toparlanır ve kapanır. Doğu hikâyesi ise, ani hamlelerle sürprizden sürprize geçer; Batılı bir kafanın asla anlayamayacağı, mantıklı bulmayacağı geçişlerle yeni olaylara açılır; bir sonraki olayın, bir önceki olayla zorunlu bağının olup olmaması öyle pek önemsenecek bir şey değildir.

Doğu anlatılarındaki gerçeklik algısı, gerçekçiliğin (realism) bilinen tanımlarıyla örtüşmez. Batı’nın gerçeklik anlayışında oluşun sonsuz çeşitliliği teke indirilmekte, dolayısıyla tesadüf, mucize gibi durumlar dışarıda bırakılmaktadır. Başka bir deyişle, dramatik kurgu, tabiat bilimlerinin de vazgeçemediği bir prensibi, illiyet (causalite) prensibini üstünde taşıdığından, anlatılarda da belli bir yönde gelişen olayların arasında zorunlu bir sebep-sonuç münasebetinin olması zorunluluk olarak kabul edilir. Doğu anlatılarında hâkim olan sürpriz mantığı, şüphesiz ki ona özgü bir gerçeklik kavrayışıyla yakından ilgilidir; çünkü onun maddilikten dolayısıyla çatışmadan arındırılmış dünyasında dram’a yer yoktur. Bu da ona anlatılarını doğrudan ‘epik’ biçimlenişe götüren bir yapılanmayı getirmiştir. Bu yapılanmada ‘olağanüstü’ olma kavramı artık doğal bir süreç haline gelmiştir. Sahip olduğu fevkalade güçlerin yardımıyla istedikleri an istedikleri yerlerde olabilen ve her türlü işin üstesinden gelen (göz açıp kapayıncaya kadar bir saray kurmak gibi) kahramanlar, aslında kuklacının iplerine bağlı kuklalarından, minyatür ve karagöz figürlerinden farklı değildirler. Nakkaşın kafasında nasıl hazır biçim kalıpları varsa, hikâyeci de, aynı şekilde hazır kahramanlara sahiptir. Bu bakımdan konuları tamamen farklı hikâyelerde bile benzer özelliklere sahip figürlerle karşılaşılabilir. Olayın geçtiği zaman ve mekân hikâyede asal bir rol oynamadığı için, olaylar Çin’de de, Hint’de de geçse, çevre aslında okuyucuların bildiği tanıdığı çevredir; yani ne ka-

dar uzağa gidilirse gidilsin, hep burada ve ebedi bir şimdidedir. Bu nedendir ki Doğu anlatılarında Aristo'nun anladığı gibi bir arınma (catharsis) süreci yaşanılmaz (Ayvazoğlu 1989: 103).

Açık Biçim-Kapalı Biçim

Doğu ve Batı anlatılarının biçimsel özelliklerini daha iyi açıklayabilmek için iki ayrı modelleme geliştirilmiş ve bunlar 'açık biçim' ve 'kapalı biçim' olarak kavramsallaştırılmıştır ve yine bir genelleme olarak açık biçim, Doğu; kapalı biçim ise Batı anlatı modelini tanımlamada kullanılmaktadır.

Açık biçim anlatılarda bölümlenmeler, sınırları belirsiz biçimde, toparlanmamış, parçalanmış ve kendi ötesini gösterir bir özelliklerle biçimlenir. Açık oyunda eylem (action) tek ve düz bir biçimde kapatılmaz. Birçok olay yan yana bulunur ve bunlar da, kendi içinde az ya da çok bir süreklilikten yoksun olarak kurgulanır. Eylem ve oluşumlar sürekli bitişe doğru gitmez, kimi kez kesilerek belli bir gelişmeyi izlemeden, aynı değerdekileri sıralayarak yürür; yani olaylar episodik şekilde ilerler. Bu yapıda baş kişi (protagonist) ile karşıt kişi (antagonist) kutuplaşması yoktur. Karşıt kişi yerine kahramanın karşısında tek tek oluşumların bütünü içindeki dünya vardır. Evren ve kahraman her sahnede yeni özellikler gösterebilir; ana etkiyi renklendirip çeşitlendirir ama onu değiştirmeyip, tekrarlarla bir çember çizerler.

Açık biçim anlatı modeline örnek olarak ortaoyunu geleneği verebilir: Oyunun yapısı açık biçimde ve göstermecidir. Dekor simgeseldir; sözgelimi Fırat nehri için bir leğen su yetmektedir; perde kavramı yoktur, donatım da çok yalındır, kılıç yerine bir sopa olabilir. Mekânın değiştiğini göstermek için ise, bir oyuncunun sahnenin bir yerinden başka bir yerine gitmesi yeterlidir. Oyuncuların her zaman metni ezberlemeleri gerekmez, göstermecî üslupta sunulduğu için ellerine aldıkları kitaplardan, kâğıtlardan okuyabilir; seyirciye doğrudan yönelen seslenişlerde bulunabilirler. Seyirci, gösterimi oyuncularla birlikte oluşturur. Tüm bunlar kronolojiye uymadan da yapılabilir (And 2002: 97).

Kapalı oyunda bölümler nedensel ve anlamlı bir biçimde birbirine bağlanmıştır; burada eylemin bütünü topluca önceden vardır; zamanın akışı ortak, tek çizgili, dar ve kesiksizdir. Anlam, bütün-parça arasındaki ilişkiden çıkar. Anlatının bölümlere ayrılması simetri ve oranlılık ilkelerine göre yapılır. Anlatıda belirli bir başlangıç, yükseliş ve bitim aşamaları vardır ve bu anlamda anlatının kurulumu orantılıdır. Karakter tasarımında başkişi ile karşıt kişi arasında çatışmaya dayalı bir kutuplaşma görülür; olayların anlamı kişilerin davranışlarındaki ince ayrıntılarla belirlenir ve oyun kişileri sayı ve toplumsal bakımdan belirginlikler taşır. Özetlenecek olursa, kapalı oyun, bütünü kendi içinde sınırlandırılmış olarak her bölümde bütünü

anlamlandırarak şekilde inşa edilir. Kendi içine dönük ve kapalı olan bölümler, karşıtlaşmış kişilerle, mekân ve zamanın olayın çerçevesi olarak birbirine bağlı sahnelerle oluşur. Her şey 'bütün'le ilgili değerlere sahiptir ve bağımsızlıkları yoktur (And 2002: 108).

Türk Kültürünün Anlatı Geleneği

Türkiye'nin bugünkü kültürel dokusunu iki farklı kaynak oluşturur. Bunlardan ilki, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir mirasçısı olması; diğeri de, Atatürk Devrimleri'yle çağdaşlaşma atılımı yaşayan ve bu süreç içinde, Batılı değerler başta olmak üzere, çağdaş dünyanın kültürel değerlerini, Osmanlı mirası üzerine aşılama çabasıdır. Osmanlı, hem Doğu Avrupa yani Balkanlar, hem de Yakınoğu ile ilişkiler kurarak kendine özgü bir kültür potası oluşturmuştur; ama daha çok, İslam dünyasının bir üyesidir; kültürel birikiminde İslami değerler baskın olarak yer alır. Dolayısıyla, Türkiye'nin sanatsal anlatılarında, bir yandan tarihten gelen özellikleriyle İslam kültürünün temel nitelikleri, diğeri yandan da Atatürk Devrimleri ile bunların üzerine aşılama çabası çağdaş kültürel öğeleri barındıran özellikler bir arada görülebilir.

Türk kültürü -genel anlamda- İslam coğrafyasında geçerli olan soyut düşünme ve somutu önemsememe anlayışına bağlı kalan bir yapı arz etmektedir. Bu kültürün tarih boyunca ürettiği sanatsal ürünlerde, doğal formların taklitleri yerine, soyut fikir ve zevklerin göstergelerine ağırlık vermeyi yeğlediği söylenebilir (Ayvazoğlu 1989: 39). Buradan yola çıkıldığında, günümüz Türk sanatının üzerine oturduğu zihniyet düzlemini belirleyebilmek için Osmanlı toplumunun zihniyet oluşumunu bulmak gerekir. Klasik Osmanlı zihniyeti, birbirini bütünleyen üç ayrı yapı üzerine kuruludur:

- Kur'an'ın değişmez metni ve onun tamamlayıcısı hadisler,
- Önselci, tümdengelinimci ve spekülatif yapısıyla Aristo mantığı,
- Tasavvuf, fıkıh ve şeriata dayalı, somut bir tür idealizm meydana getiren mistik gelenek (Arsal 2000: 36).

Türk Kültürünün anlatı yapılanmasını daha iyi açıklayabilmek için Orhan Pamuk ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın karşılaştırmalarına bakmak yerinde olacaktır. Tanpınar (1988: 27); öncelikle Batı ve Doğu roman geleneğinin ayırımını, her iki kültürde de klasikleşmiş iki ayrı eser üzerinden ortaya koymaya çalışır. Bunlar 'Şehname' ve 'İlyada'dır. Tanpınar'a göre, İlyada çok bilinçli, planında detayları atlamasını bilen yahut bütünü içinde ona hakikaten tutması gerektiği yeri veren bir eserdir. Şehname ise, her ayrıntının üstünde aynı önem ile duran düz bir anlatıdır. Doğu hikâyesi işte bu düz anlatının hikâyesidir.

Orhan Pamuk 'Türk Romanının Ruhu Üzerine' başlıklı makalesinde ise (1990: 23), Batı ve Doğu romanını karşılaştırırken bunu, biçimsel bir fark olarak değil de, iki ayrı dünyanın 'ruhu' olarak değerlendirilmesini ister. Pamuk, Batı romanı yazarının, betimlediği olayların gerçek anlamını bütünüyle bilmediği duygusuyla hareket ettiğini ve bu nedenle görevinin sürekli betimlemek olduğunu söyler. Türk romancısının ise betimlediği şeylerin, olguların açık seçik birer anlamı olduğunu fazlasıyla bilincinde olduğu için nesnelere ayrıntılarıyla irdeleme gereği duymadığını belirtir.

Hem Pamuk'un hem de Tanpınar'ın roman anlatısı için yaptıkları bu tespitler rahatlıkla Türk sinema anlatılarına da uyarlanabilir. Türk Sinemasında, Batıdakilere benzer olarak, düğüm-çözüm-düğüm gibi dramatik unsurlara yer verilmesine rağmen, olayların gelişimi çoğu kez bir olağanüstülük durumuyla örüntülenir. Bu yapılanma Türk Sinemasının biçimsel anlamda Batı'nın öykü/roman/sinema anlatılarına benzese bile içeriklerinin Doğu anlatılarının devamı olduğunun belirleyicisi gibidir.

Aidiyet Perspektifinden Türk Sinemasına Bakış

Son yıllardaki bireysel birkaç aykırı örnek göz ardı edilerek, Türk Sineması bütüncül bir bakışla değerlendirildiğinde, onun da tıpkı Türk resim ve roman sanatında yaşanan benzer açmazları yaşadığı görülebilir.

Türk Sinemasının ama daha da çok Yeşilçam döneminin görsel ve anlatısal yönü irdelendiğinde, onun, Türk kültürünün görsel ve anlatısal geleneklerini bir şekilde yeniden üreten bir yönelime sahip olduğu kolayca saptanabilir; yani bu sinema, çok da bilinçli olmadan, kendine özgü görsel bir dil üretmiştir. Sözelimi Batı anlatı sanatlarının omurgasını oluşturan birey/karakter inşası yerine, olaylar tarafından sürüklenen ve kişiliğinin ruhsal boyutlarına hemen hiç değinilmeyen figür tasarımları vardır. Bu argüman Kemal Sunal'ın yarattığı Şaban tiplmesiyle somut olarak örneklenebilir. Televizyonlarda yıllar boyunca yayımlanan ve hemen her defasında kendine her yaşta seyirci kitlesi bulan bu filmlerde, birey olamayan ama bireymiş gibi davranan Şaban figürü, geleneksel Türk gösterim sanatlarında yer alan tiplmelerin hazır klişelerini, güncel olayların farklı versiyonlarına dönüştürerek sayısız tekrarlarını sunarak kendini yeniden üretip durmaktadır.

Senaryo Yazarı Ayşe Şasa'ya (1997: 136-137) göre Yeşilçam sineması, kaynağını masaldan, halk hikâyesinden alan trajik olmayan yerli hayat görüşü ile Batı sineması ve Batılı yaşam tarzı ile gelen Prometeci trajik eğilimleri, kendi ana eksenini bozmadan eğip bükmüş, trajediye direnen kendine özgü bir dram anlayışı oluşturmuştur. Bu anlayış, zaman, mekan, olaylar zinciri, tipler, kurgu mantığı, müzik/efekt kullanımı ve diyaloglarla

bazen geleneksel halk hikayesi veya meddah, bazense masal ve söylence niteliklerini taşımaktadır. Anlatılarda birey yoktur, kişiler, masaldaki olumlu-olumsuz değerlerin simgeleştirildiği tiplere benzer. Bir başka deyişle bu anlatılar, yerli halk masalı ile Batılı dramın garip bir karışımı olarak var olmaktadır.

Benzer bir görüşü Oğuz Adanır`da (1994: 129) dile getirir. Adanır, Türk sinema anlatılarında Batı sinemasında var olan dramatik yapı, entrika inşası, karakter gelişmesi ve kişilerin psikolojik derinliklerinin bulunmadığını; melodramlarında zaman ve uzam kullanımının öyküyle estetik ve dramatik açıdan hiçbir ilişkilerinin olmadığını söyleyerek; Türk melodram sinemasının öykülerinin naturalist roman içeriklerini, anlatımının ise, sinematografik masal kurgusu ya da kolâjın geliştirilmiş bir biçimini andırdığını belirtir.

Nezih Erdoğan (2001: 118) ise varılan bu sonucu, geleneksel Türk anlatılarındaki yapının niteliğine bağlamaktadır: “Türk anlatılarında genel olarak, yanılsamacı olmayan (non illusionist) bir yapı vardır. Sık sık belirtildiği gibi, Karagöz, Meddah ve Ortaoyunu gibi temsil sanatları, hiçbir zaman Batılı anlamda bir gerçeklik izlenimi üretmeye yanaşmadılar, tam tersine yalnızca bir temsil olduklarını vurgulamaya özen gösterdiler” diyerek Türk sinema anlatısının biçimlenişini, kültürel yapının izleriyle açıklamaya çalışır.

Bütün bunların yanı sıra belirtmek gerekir ki, 1980`li yıllardan itibaren Yeşilçam`ı aşma amacıyla birçok film gerçekleştirilmiştir. Bu dönem filmlerinde, Yeşilçam`da pek görülmeyen kamera hareketleri, farklı kurgu ve mizansen denemeleri ve çağdaş öyküleme teknikleri kullanılmış, Yeşilçam`ın yeterince işlemediği karakter olgusuna ağırlıklı yer verilmeye başlanmıştır. Melodramdan dramatik yapıya geçişi hedefleyen yeni kuşak yönetmenler, bireysel bir üsluba yönelmelerinin yanı sıra, filmlerinde ana karakterleri çevresi ile birlikte işlemeye özen göstermişler ve Yeşilçam sinemasının zaman, mekân ve kişilikler arasında kuramadığı bağı bir nebze de olsa kurmaya çalışmışlardır.

Sözün Uzamı, Gözün Uzamı

Yeşilçam anlatılarının birçoğu, sinema diline tamamen aykırı olan ‘sözlü anlatım’ temeline dayanır. Bu filmlerin birçoğunda olayların özellikle de duyguların gelişimi dış ses aracılığıyla yansıtılmıştır.

Özellikle karmaşık bir hikâyenin belirginleşmesini sağlayan dış ses, filmin serim bölümünde kahramanın hikâyesini anlatarak öyküyü biçimlendirmeye çalışır. Sözlü anlatı geleneğinin zihinsel ve kültürel olarak sürdürülmesindeki bu aktarım, filmin gelişme bölümünde de, seyirliklere özgü dolan-

tı'nın filminden bağımsız, epizodik parçalar olarak algılanmasını yaratır. Diyalogların ve sözel unsurların olay gelişiminde ve dolantılarda etkin olması, Türk filmlerinin, kumpanya oyunculuğunun veya tuluat tiyatrosunun izin verdiği ölçüde yeniden üretildiğinin göstergesi olarak da okunabilir (Tunalı 2006: 309).

Kısacası, Yeşilçam sineması, Anadolu uygarlığını oluşturan çeşitli toplumların, Anadolu'ya göç eden Türklerin atalarının ve İslâm dünyasının kültürel birikimine dayanan; hem Doğu hem de Batı kaynaklı etkileri içeren, sözel yapıyı seyirlik geleneği üstünde gelişen bir sinema diline sahiptir. Seyirlik geleneğinin Türk Sinemasına etkileri küçümsenmeyecek kadardır. Bugün Türk Sinemasında modern meddahlık yapan ve 'anlatıcılıktan' sinemaya geçmiş senarist ve yönetmenlerin yaptıkları filmlerde sözel yapıya dayanan anlatılar kurması ve bunun da en büyük ve en çok seyirci çekmesi tesadüf değildir.

Digetik ve Mimetik Yapılanma

Diegesis ve mimesis, anlatı tarzlarının 'gerçekle' ilişkisi bağlamında gündeme gelen kavramlardır.³ Estetikçiler bu kavramları kurmaca dünyanın adlandırılmasında ve tayin edilmesinde kullanmaktadırlar. Sözgelimi, Gerard Genette, diegesis`i söylemin anlatıya özgü yönlerini göstermek için kullanır.

Doğu anlatılarının 'genel' özelliği sözün uzamına (epik), Batı anlatılarının ise gözün uzamına (dramatik) dayanan yapılar üzerine kurulmuş olmalarıdır. Örneğin Ortaoyunu, Meddah, Karagöz vb. hep sözün uzamına dayalı olan epik anlatılardır. Epik biçime sahip olan bu anlatılarda aralarında gerçek zaman-mekân bağlantıları olmayan ilişkiler, 'önceden saptanmış' bir anlam doğrultusunda örüntülenmektedirler.

Sözün uzamında kurulan epik anlatıların diegetik tekniği, olayları belli bir sırasallık içinde örüntülese de, dramatik/mimetik tekniğe sahip anlatılardaki 'ayrıntısız' ve 'mantıksal' ilintilerden yoksundur. Burada ne olduğu sorusuna yanıt bulunabilir; fakat 'nasıl oldu' sorusuna ilişkin çok fazla bilgi bulunamaz, çünkü olaylar, bir anlatıcının doğrudan anlatımıyla örüntülenerek aktarılmaktadır.

Anlatımın dramatik türünde ise, 'anlatıcının' varlığı gözden kaybolur. Elbette yine bir 'anlatan' vardır; fakat anlatıcı, olayları kendi ağzından dile getirmeyerek, karakterleri ve onların içinde buldukları olayları 'taklit ederek', okuyucuyu/izleyiciyi her şey karşısında olup bitiyormuş yanılsamasına sokarak anlatır. Dramatik anlatım biçimini benimseyen sanatçı, olay gelişiminin merkezi önemdeki parçalarını belirler ve bunları karakterler ile onlar arasındaki ilişkiler biçiminde canlandırarak, okuyucu-

nun/izleyicinin karşısına taşır ve bu süreç içinde kendisi de kaybolup 'kurguya' dönüşür. Eş deyişle anlatılarda olay gelişimi, sözün uzamından gözün uzamına doğru evrildiğinde giderek ayrıntı kazanır ve organik bir bütünsellik içindeki olay örgüsünü oluşturur (Ünal 2002: 31).

Meddah, Karagöz, Ortaoyunu anlatı geleneğinin yani tek anlatıcının anlatısını diegetik biçimde sunmasının uzantısı olarak, Geleneksel Türk Tiyatrosunun gerek kırsal, gerekse kentsel kesimde görülen türlerinin ortak özelliklerinin başında, yazılı bir metne değil de doğaçlamaya dayanması, ayrıca belirli bir gösterim mekânı ya da sahne gereksinimi duymaması gelir.

Üçüncü Boyut Tasarımı

Türk-İslam geleneğinde anlatı, Batı'dakinden oldukça farklı bir zihniyeti yansıtır. Batı kültürü, temsil özelliğini doğrudan temsil edilen nesneye olan gerçekliğe bağlar. Gerçekliğin mükemmel temsili ve perspektif olgusu, bireyin Batı kültüründe merkezi bir figür haline geldiğinin görsel ifadesidir. John Berger bunu 'Görme Biçimleri' adlı kitabında ayrıntılarıyla açıklar. Berger'e (1986: 16) göre Batı sanat anlayışında görüntü, bireyin dünyayı nasıl gördüğünün bir kayıdır ve bu görüntü, bireyin gözünü gören nesnelere dünyasının 'merkezi' yapacak şekilde üretilmektedir. Bir başka deyişle, Batı imge dünyasında perspektif, çerçeve içinde bireyin formüle edilmişinden başka bir şey değildir. Bu kültürel algı, Batılı anlamda birey kavrayışı olmayan Türk Sinemasında, insan-zaman-mekan algılanışının neye göre Batı'dan farklılaştığına ilişkin önemli ipuçlarını vermektedir. Belirtmek gerekir ki, Yeşilçam mutlak anlamda perspektiften (üçüncü boyuttan) yoksun değildir ve Hollywood tarzı bir gerçeklikten kaçınmamıştır; O, nihayetinde melez bir sinemadır (Erdoğan 1998: 161).

Yeşilçam anlatılarında kamera kullanımının da kendine özgü bir mantığı vardır. Kişi, zaman ve mekân arasındaki ilişkiler bu kendine özgü mantık içine örülmektedir. Karakterlerin konumlanmaları çerçeve içinde, birbirlerine göre değil de kameraya göre tasarlanmakta; önemli anlarda yüzlerini kameraya dönerek konuşmakta ve eğer alan derinliği ikisini de kapsamıyorsa, netlik karakterlerin konuşma sırasına göre birinden diğerine kaydırılmaktadır. Anlatılmak istenenler teker teker gösterilmekte, örneğin bir yüz ifadesi anlatılacaksa, önce oyuncunun yüz çekimi gösterilmekte, sonra yeni bir çekime geçilmektedir. Kadrajın içine çok şey yerleştirip, hepsini aynı anda gösterebilme/anlatılabilme imkânı varken buna çok da yer verilmektedir. Öykü kahramanları -özellikle yıldız oyuncular- kamerayla yüz yüze gelmekte ve olabildiği ölçüde de sırtlarını kameraya dönmekten kaçınmaktadırlar. Değnilmesi gereken bir başka görüntü tasarımı da kameranın karakterlerin aralarındaki bakış alışverişine müdahale etmemesidir. Kişiler burada cepheden görünümüleriyle; tek bir bakış açısından, bir başka

deyişle kameranın 'nesnel' çekimiyle sunulmakta ve bu da onları iki boyutlu bedenler haline getirmektedir. Elbette ki Yeşilçam görselliğini tümüyle bu şekilde kurmamaktadır; burada vurgulanmak istenen, Yeşilçam'ın karakterleri bir arada vermek için başvurduğu cephe çekimlerinin de, dublaj gibi standart uygulama haline geldiğidir (Erdoğan 1998: 159).

Türk sinema ikonografisinde imgelerini bilinçli bir şekilde iki boyutlu olmaya yaklaştıran filmlerden ilki Derviş Zaim'in 'Cenneti Beklerken' isimli filmidir. Bu filmin önemi, anlatılanın/öykünün değil de, anlatım biçiminin öne çıkması; dahası, bu anlatım biçiminin bizim görsel tarihimize özgü bir formu sinemasal görüntü olarak yeniden üretme çabasıdır. Filmde minyatür sanatının temel meselelerine uygun bir sinema dili yaratılmaya; minyatür sanatının gerçeklikle onun suretleri arasındaki ilişkiyi sorgulayan, mekânın ve zamanın esnekliğine dayanan yapısı imgelere aktarılmaya çalışılmıştır. Filmin kurgusu ve çerçeveleme gibi dil unsurları, minyatür sanatçıların zaman ve mekânla kurdukları ilişki gibi, katı olmayan, kaygan ve değişken bir nitelikte tasarlanmıştır.

Minyatür sanatı, üç boyutluluk duygusunu veren optik yanılsama etmenlerine yabancıdır. Batılı anlamda bir perspektif anlayışı söz konusu değildir; derinlik, ışık gölge, açıklık koyuluk, hacim gibi kavramlar minyatürlerde yer almaz; figürler yüzeysel renk lekeleri gibi durur. Perspektif anlayışının minyatür sanatında yer almamasından dolayı minyatüre giren eşya ve figürler birbirlerini örtecek şekilde düzenlenmemeye çalışılır; ön ve arka plandakiler gösterilmek istendiğinde, öndekiler alta, arkadakiler ise yukarıya yerleştirilir; altta ve üsttekiler arasında herhangi bir boy ve renk farkına gidilmez; insanların sosyal önemine göre boy oranları artırılır veya azaltılır. Bu unsurlar, Cenneti Beklerken filminin ikonografisinde kameranın sınırlı verileri içinde kullanılmaya çalışılmıştır.

Dramatik Yapı

Türk Sinema anlatılarındaki sorunların temelinde, Batılı anlatı kalıplarının olduğu gibi alınarak içselleştirilmeden kullanılması vardır denilebilir; çünkü benzer sorunlar Türk roman ve resim sanatında da yaşanmaktadır. Türk romanının dünya ölçeğinde hak ettiği yeri almamasını bu eklektik yapıya bağlayan görüşler oldukça dikkat çekicidir. Cemil Meriç'in deyişiyle, "Başka bir dünyanın, başka bir ruh ikliminin, başka bir toplumun eseri"nin, onun dışında, hatta karşısında yer alan bir topluma olduğu gibi eklenmesi girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması kaçınılmazdır. Bu durumda ortaya çıkan yapıt, ne kadar iyi yazılırsa yazılsın, toplumunu temsil edememesi bir yana, bir taklitten başka bir şey olamayacağı gibi, gerçekten başarılı bir ürüne de dönüşmemektedir.

Türk Sinemasında konu ne kadar ciddi olursa olsun, olay ve eylemlerin dizimi, birbirini derinden etkileyen neden-sonuç bağıntılarıyla değil de, birbirine ilişen olay parçacıklarının gelişigüzel etkileşimleriyle örgülenir. Türk Sineması bir yönden dramatik süreci kullanır, ama gerçek anlamda bir drama sürecini ortaya koyamaz. Türk Sinemasının üslubu, belki de bu iki boyutlu yüzeysellik, klişelerin ortaya koyduğu bilinen anlamlar ve abartılı algılar, eksik ve özet anlatılarla getirilen yabancılaşma gibi özelliklerinde gizlidir. Bunlara bakılarak, geleneksel Türk perde sanatı Hacivat-Karagöz`ün anlatı yapısının bugün temeli fotoğraf gerçekliği olan sinemasal anlatıda bile derinden derine var olduğu sonucuna varılabilir. Bu durumda yapmacıklıkla ortaya konan tavır ve davranışların, konuşmaların gerçekleştirmek istediği duyuları abartı ile işaret etmesi gerekir. Doğal derinliği içinde oluşmayan olaylar ve olgular iki boyut içinde, yüzeyde çizili kontrast motifler gibidir; ancak işaret ve sembollerin affettiği gibi anlamları ve duyuları uyararak hatırlatır ve bu nedenle de bütün boyutlarıyla mükemmel erişmiş bir anlamlar alanı oluşturamamasından dolayı, izleyicinin filmi kendi zihninde yeniden yaratması gerekmektedir (Güleryüz 1996: 56). Bu bağlamda Yeşilçam sinemasının, görsel ya da anlam yaratan bir dil oluşturma çabasından ziyade, diyalog örgüsü`ne yaslanan ve tüm derdini, bir dış anlatıcıyla aktarma kolaylığına kaçan ve bu nedenle de çoğu kez filmsel imgeyi yaratmaktan yoksun kaldığı söylenebilir.

Genel Değerlendirme

İnsanlar, yalnız fiziki evrende değil, bir de sembolik evrende yaşarlar. Dil, mitos, sanat ve din bu evrenin parçalarıdır. Kültür sosyolojisi, toplum, kültür ve kimlik kavramlarının arasındaki birbirinden kopmaz bağların bu sembolik evren içinde hem art-zamanlı hem de eş zamanlı olarak yeniden üretilip durduğunu tartışılmaz bir biçimde belirlemektedir.

Kültürel Bir Paradigma Olarak Gelenek

Gelenek, sınırları az çok belli bir coğrafyada, din, dil ve kader birliği etmiş, yaşadıkları olayların farkına varabilen insan topluluklarının oluşturduğu ortak hafıza olarak tanımlanabilir. Sanat yapmak ve bir eser oluşturmak da gelenekle ilintilidir. Batı`da klasik roman geleneği güçlü bir şekilde uzun yıllar devam etmiş ve bunun uzantısı olarak da 'klasik anlatı' sinemasını oluşturmuştur; Dolayısıyla bu sinema, Batı edebiyat geleneğinin devamı olarak kabul edilir. Gelenek, ister Batı`nın roman geleneğinin aktarılma biçimlerinde olsun; isterse Doğu anlatı geleneklerinde olsun kolayca değişmez, değişmiş gibi görünen durumun sadece biçimsel yönleridir.

Türk Sinemasının Aidiyet Parametreleri

Anlatı yapılanmasıyla toplumsal kültür arasında yakın bağlar olduğu, özgün anlatı grameri oluşturmak isteyen her toplumun kendi kültürünün anlatı geleneklerine uygun biçimleri yaratma çabasının peşinde koşması gerekliliği daha önce belirtilmişti.

Filmsel anlatılar da diğer anlatılar gibi 'öykü/olay örgüsü' ve 'söylem' olarak iki ana eksen üzerinden oluşur. Öykü, olaylar, kişiler ve çevresel özellikleri kapsarken; söylem, bu öykünün ifade edilmiş biçimi olarak tasarlanır. Bir başka deyişle söylem, anlatının dinamiğini, yani, kurmaca dünyanın mantığını oluşturan olay örgüsü, zaman-mekân kullanımı ve bunun yanında 'aydınlatma'dan çekim ölçeklerine, oyunculuktan müziğe kadar tüm sinematografik tekniklerin kullanış tarzını da içeren bir yapıyı temsil eder (Abiyel 1997: 128).

Türk Sineması'nın üzerinde sözü edilmeye değer yapıtlar üretememesinin temelinde, Türk toplumunun Tanzimat'tan bu yana Batıyla iç içe yaşamasının getirdiği 'çift gerçekli' bir zihin dünyasında yaşamasının yattığı söylenebilir. Türk Toplumunun sosyo-kültürel yapısı Batı'ya benzemediğine ve bir 'toptan batılılaşma' da mümkün olamayacağına göre Türk Sinemasındaki biçim-içerik uyumsuzluğunun nedeni bu 'çift gerçekli' zihin dünyasının getirdiklerinde aranabilir; çünkü birçok başarıya imza atan son dönem Türk Sineması anlatılarında da aynı sorunun varlığı kendini hissettirmektedir. Bu filmlerde yönetmen açısından 'ne'in anlatılacağı sorun olmaktan çıkmış, 'nasıl' anlatılacağı sorun olmaya başlamıştır. Bu anlayışla üretilen birçok filmde biçim ile içeriğin buluştuğu net bir zemin bulunmadığını belirten Kurtuluş Kayalı'ya (1994: 27) göre içerik boşaltılınca anlatıda biçimsel oyunlar önemli oranda öne çıkmaktadır.

Bütün bunlara karşın, Türk sinema dilinin gelişimi için bir dizi düşünsel çabanın varlığını da belirtmek gerekir. Bu çabaların getirdikleri 1960'lı yıllardan itibaren tartışılmaya başlanmış ve bu süreç içinde 'Toplumsal Gerçekçi', 'Ulusal Sinema', 'Devrimci Sinema', 'Milli Sinema/Beyaz Sinema' gibi akımların oluşmasına yol açmıştır. Bu akımlar, kendi anlayışlarına göre kuramsal çerçeveler ve buna uygun filmler üretmeye çalışmış; fakat tüm bu yapılanlar, Türk Sinemasını, kesintisiz ve bütüncül anlamda sözü edilmeye değer estetik bir düzeye yükseltmemiştir.

Epik-Dramatik Çatışması

Dramatik Anlatı'nın Batı Kültür Dairesi'ne ait olması gibi, epik ve lirik anlatı tarzı da Doğu Kültür Dairesi'ne aittir. Burada, 'epik' kavramı, biçim açısından dramatik anlatıya benzememeyi ifade etmektedir. Epik ve lirik

yapıyı mutlak ve sınırlandırılmış anlamda ele almamak gerekir, çünkü belirleyici olan dramatik yapıya olan yakınlık veya uzaklığın niteliğidir.

Ayşe Şasa`ya göre, dram formu, dış aksiyon ve ruhsal salınımaya dayalı 'çatışma-gerilim-çatışma', üzerine kurulan yatay eksenle ilerler. Epik formda ise çatışmalar dış aksiyon üzerine kurulup, gerilim oldukça düşük düzeyde tutulur ve finalde yücelmenin olduğu bu yapı diyagonal bir eksen üzerinden ilerler. Lirik form ise hiç bir çatışma ve gerilimin olmadığı döngüsel bir yapıya sahip olarak biçimlenir (alıntılayan Tunalı 2006: 227)

Türk anlatı geleneklerini oluşturan geleneksel seyirlik oyunlarda, dramatik eğri yoktur, genelde epizodik anlatımın hâkim olduğu yapı, baskın biçimde yabancılaşma eğilimi sunar. Bu nedenle -Batılı anlayışta olduğu gibi- izleyici, anlatıyı başından sonuna kadar izlemek zorunda değildir. Seyirliklerin izleyicisi yemek yer, uyur, dolaşır, katılır ya da katılmaz; çünkü öyküyü, konuyu ve izleği bilmektedir; amaç, eğlenmek, hoşça vakit geçirmek ve sunulan şöleniden yararlanabilmektir; bu da sürekli kendini tekrarlayan bir döngünün zihinsel ve toplumsal yaşamdaki kültürel karşılığının sunulması demektir. Bu tür seyirliklerde kişi tasarımları tip olarak kalmakta, karakter yaratılmasına yönelik derinlikten yoksun bırakılmaktadır; çünkü kişilerin belli bir geçmişleri ve gelecekleri yoktur.

Bugün gelinen noktada Karagöz, Kukla, Ortaoyunu ve Tuluat gibi 'gösteri' sanatlarının yer aldığı geleneksel yapı yok olmaya yüz tutmuş, fakat bugüne değin uzanan bir uygulama alanı içerisinde Karagöz ve kuklavarı bir söylem batılı dramatik kalıplara yerleştirilmeye çalışılmıştır. Geleneksel anlatı kodları epik olana yakın olan bu kültürün dramatik kalıplara tutunarak ürettiği sinema gramerinde belirli aksamaların olması doğaldır. Yeşilçam`ın yapay bir sinema evreni oluşturmasının temelinde bu doku uyumsuzluğu vardır. Dram yapmak için yola çıkan Türk Sinemasının her seferinde melodram üretmesinin nedenlerinden belki de başlıcası budur.

Getirilen bu argümana karşılık olarak 1980`li yıllardan itibaren Türk Sineması`nda melodramatik yapıyı aşma amacıyla gerçekleştirilen birçok filmin adı verilebilir. Gerçekten de bu filmlerde, Yeşilçam`da pek görülmeyen kamera hareketleri, farklı kurgu ve mizansen denemeleri ve çağdaş öyküleme teknikleri kullanılmış, Yeşilçam`ın yeterince işlemediği karakter olgusuna ağırlıklı yer verilmeye başlanmıştır. Melodramdan dramatik yapıya geçişi hedefleyen yeni kuşak yönetmenler, bireysel bir üsluba yönelmelerinin yanı sıra, filmlerinde ana karakterleri çevresi ile birlikte işlemeye özen göstermişler ve Yeşilçam sinemasının zaman, mekân ve kişilikler arasında kuramadığı bağı bir nebze de olsa kurmayı başarmışlardır.

Birey Tasarımında Daemonik Boyut

Dramı yaratan Batı kültürü 'daemon'u (yani şeytani yönü), insanın ontolojik strüktürünün bir kurucu ögesi yaparak onu içselleştirmiş (interiorisation of evil), dolayısıyla irrasyonel ve kutsal-karşıtı (anti-divine) öğelerden arındırılmış bir insan tipolojisi yaratmıştır (Yavuz 2001: 11). Doğu kültür daire-si özellikle de İslami düşünce ise, bunun tam aksi olan insan tipolojileri üretmiştir. Genelde Doğu, özelde İslam anlatılarında trajedi üretilememesi-nin nedeni buna bağlanabilir; çünkü bu yapılanma, kişide ahlaki kutupsal-lığa (moral polarity) imkân vermeyen bir strüktürü var etmektedir.

Daemon (kötülük), bir kültürde insanın zihninde bir parçalanmaya neden olmuyor ve yaşadığı çatışmalar kişinin iç dünyasında kırılma meydan getirecek bir 'açıklığa' (kendisiyle öteki arasındaki mesafe gibi) yol açmıyorsa; O kültürde, Batı kültürünün yarattığı dramatik yapı içinde örgülenen anlatılara benzer anlatıların yaratılması mümkün değildir. Bunun nedeni, kişi-nin ikili karşıtlıklardaki gel-gitlerden bir başka değere yükselmesini sağlayacak olan dinamik 'açıklığın' ortaya çıkmamasıdır (Mardin 1994: 17).

Anlatıya dayalı metinlerin konusu doğaldır ki kişi/ler üzerine kurulmuştur. Batı dünyası Aydınlanma⁴ ile başlayan süreç içinde 'birey eksenli' anlatılar kurmaya başlamış ve burada insanı tek boyutlu olmaktan çıkartıp, çok boyutlu bir yapı içinde yeniden üretmiştir. Buna karşın Doğu anlatı siste-minde yer alan figürler hala, nitelik ve eylemleri itibarıyla insani olmaktan çok, masalsi veya alegorik karakterdedir.

Türk anlatı geleneklerine aidiyetine bu bağlamdan bakıldığında, daemonik unsurun yokluğu kolayca görülebilir. Türk Sinemasında özellikle de Yeşil-çam filmlerinde kahramanlara, -gerçek anlamda-her şeyini kaybedeceği ve bir anda varmak istediği hedefi ontolojik boyutta riske sokacağı karar verme süreçleri yaşatılmaz. Kahramanın yaşadığı gerilim, iç dünyasına fazla yansımadan, yüzeysel dalgalanmalar eşliğinde, dış olayların getirdikleriyle oluşan bir süreci oluşturur ve yaşanan gerilim çok da fazla derinleştirilmeden bitirilir.

Figür-Zemin İlintisi

Batı düşüncesinde Aydınlanma ile birlikte mekân ve zaman tasarımının kavramsal temellerinde önemli değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Aydınlanma düşüncesi, zamanı ve mekânı doğal bir olgu olarak almış ve onu rasyonel bir biçimde düzenlemenin ilkelerini oluşturmuştur. Aydınlanma`yla birlikte, zaman ve mekân, tanrının yüceliğini yansıtmak üzere de-ğil, bilinç ve irade ile donanmış özgür ve aktif birey olarak insana göre yeniden tasarlanmaya başlanmıştır.

Batının içselleştirip doğal parçası haline getirdiği bu yaklaşım, Türk kültüründe dolayısıyla Türk Sinemasında çelişkili bir görünüme bürünür. Türk Sinemasının en büyük sorunu, kişi-zaman-mekân unsurlarında uyumlu bir ilintinin kurulamamasıdır. Buna ilaveten ses, müzik ve diyaloglar da filmin bütününe uyum göstermemektedir. Film kahramanlarının başına gelen olayların zamanın ve mekânın ötesinde olması, filmlerin anonim bir anlatım biçimiyle kurulması ve yönetmenin özelliğini taşınamaması, bizi masallarla Türk Sineması arasında bir benzerlik olduğu sonucuna götürmektedir (Adanır 1994: 129-147).

Zaman: Türk filmlerinin çoğunda anlatının zaman düzeni belirsizlikler üzerine yapılandırılmıştır. Birkaç söz dışında, kostüm biçimi, otomobil modeli, takvim, vb. hiçbir görsel ipucu verilmediği için, olayların arasındaki zamansal ilişki net biçimde kurulamamaktadır. Bir başka deyişle dramatik zaman tümüyle belirsiz bir hale gelmiş şekilde sunulmaktadır. İnandırıcılık açısından büyük bir sorun doğurması gereken bu durum, Türk Sineması anlatılarında ağırlığın toplumsal ve mekânsal bağlamlarından soyutlanmış kişisel ilişkilerde olması nedeniyle, rahatlıkla göz ardı edilebilmektedir (Abisel 1997: 135).

Mekân: Türk Sineması`nda mekân tasarımı ve kullanımı da, dramatik yapı içinde sahip olması gereken yerde olmayan unsurlardan bir diğeridir. Türk filmlerinin kurmaca dünyasında mekân, bütün göndermelere karşın toplumsal ve tarihsel bağlamlarından büyük ölçüde kopuktur. Mekânlar, - çevre düzeni, bakış noktaları, aksesuarlar vb- günlük yaşamın taklidine ağırlık verecek biçimde düzenlenmiştir. Bu da, daha önce değinildiği gibi, öncelikle gerçek mekânların ve günlük giysiler içindeki karakterlerin 'fotoğraflarının' gösterilmesine, bir ölçüde günlük konuşma diline ve şimdiki zamana dayanarak elde edilmektedir (Abisel 1997: 138). Bugün Türk Sinemasının yapısı hala görselden çok işitseldir. Bu filmlerin hiçbirinde 'diyalogların şu ya da bu mekânda söylenmiş olmalarının' büyük bir önemi yoktur. Daha doğrusu mekânlar diyalogların söylendiği ikincil düzlem olmaktan ileri gidememekte, yani, estetik düzeyde kurgulanan bir mekân-diyalog karşılıklı ilişkisi ve etkileşimi yaratılamamaktadır.

Kişi: Türk Sinemasında birey olgusuna çok kolay rastlanılamaz. Bu sinema, insanının psikolojik yapısı ve iç dünyasıyla iletişim kurmayı başaramamış bir yapı arz eder. Burada, 'insan' olgusunun görünen ve görünmeyen yanları birlikte yansıtılamamakta; kişilerin yalnızca görülen yanlarına ağırlık verilip, kişiliğin görünmeyen yönlerini oluşturan ruhsal boyutlara inil(e)memektedir. Oyunculuk estetiği açısından da olumsuzluk taşıyan bu uygulama, kültürel-toplumsal yapı bakımından doğal bir sonuç gibidir; çünkü Türk Toplumunun zihniyetinde gerçek anlamda birey olgusu ol-

madiği ve bu anlamda ‘ben-öteki’, ‘özne-nesne’ karşıtlıklarının kurulamasının doğal olduğu kabul edilen bir gerçekliktir.

Ses Evreni Tasarımı

Sinemada ses olgusuna, teknik (dublaj) ve estetik-dramatik kullanım olarak iki farklı boyutta bakmak gerekir. Ses olgusunun sinemaya girmesiyle başlangıçta bir zorunluluk olarak uygulanan ve daha sonra hızla terk edilen dublaj olgusu, Türk Sinemasında anlatının teknik bir parçası olarak egemenliğini bugüne dek sürdürülmüştür. Dublajlar, seslerini olabildiğince seçkin kılmaya çalışan seslendirme sanatçıları tarafından yapılmakta ve bu uygulama, dramatik anlatının estetik boyutunu yetersizlik konumuna düşürmektedir. Thomas Elsaesser, Amerikan Melodramları`nda duygusal rezonans ve dramatik devamlılıkta diksiyonun önemini vurgularken, ‘dublajın’ en iyi görüntüyü bile düzleştirdiğini, senkronu dramatik bir biçimde kaydırıldığını, illüzyonist gösterinin üzerine kurulduğu tutarlılığın akışını bozduğunu ileri sürerek, dublajın estetik anlatıya getirdiği yetersizliği açıklamaktadır (alıntılanan Erdoğan 1998: 158).

Türk Sinemasında sesin estetik açıdan kullanımına bakıldığında ise, başlangıçtan günümüze değin, bu sinemanın görselle işitsel arasındaki dengeyi bir türlü kuramadığı görülür; çünkü filmlerdeki öyküsel akışı sürükleyip götüren ana dinamik, büyük çoğunlukla diyaloglara dayanan bir işitselliklidir. Bu sinemada diyaloglar hiçbir zaman görüntü lehine bir fedakârlıkta bulunmamaktadırlar. Nilgün Abisel (1994: 221), Türk Sineması`nda her şeyin sözle anlatıldığını, görüntülerin olay akışını sağlamakla kaldığını belirtmekte ve konuşmaların taşıdığı ağırlığa değinerek, görüntüler olmaksızın da filmlerin konuşabilir olmasına vurgu yapmaktadır. Özetlenecek olursa, Türk filmleri yapı olarak işitsel bir temele oturmakta; filmlerdeki mantıksal sürekliliği sağlayan unsur genelde diyaloglar olmakta; görsellik ise zevk verici unsur olarak kullanılmaktadır denilebilir.

Sonuç Yerine

Sanat yapmak ve bir eser oluşturmak da toplumsal yapı, zihniyet ve gelenekle ilintilidir. O halde bir sanat eserini değerlendirirken ilk önce onun içinde üretildiği sosyo-kültürel yapının niteliklerine bakılmak gerekir.

Türkler`in tarihsel birikimleriyle oluşturdukları anlatı göreneklerini belirleyen altyapı, daha çok söze ve seyirliğe dayalı dışavurum eğilimleri taşımakta ve genel olarak da, yanılsamacı olmayan bir anlayışa dayanmaktadır. Bunda Doğu ve İslam düşüncesinin görünen ve görünmeyen bir dizi etkileri vardır.

Türk Sineması bir yönden dramatik süreci kullanılmakta ama gerçek anlamda bir dramatik yapılanmayı ortaya koyamamaktadır. Yüzeysel, klişe tavır ve davranışlar, tüm insanlar tarafından algılanabilir anlamları değil, Türk toplumunun o da belli bir kesiminin kabul edebileceği belirli alanları işaret etmektedir; yani, Türk Sinemasının temel belirleyicisi, iki boyutlu yüzeysellik, klişelerin ortaya koyduğu bilinen anlamlar ve abartılı algılar, eksik ve özet anlatılarla getirilen yabancılaşma gibi özelliklerdir. Bu durumda Türk Sinemasında dramatik bir yapıdan çok epik bir yapının olduğu söylenebilir.

Türk Sinemasının kendine özgü sinemasal anlatı biçimleri üretememesinin temelinde praxis sorunu vardır; bu, dünyaya, eşyaya, evrene bakış ve yorumlayış sorunudur. Bu nedenle, bir toplumda zaman nasıl algılanıyorsa, o topluma ait filmde de az çok o şekilde yansımali; aynı toplumda mekân kavramı nasıl bir yere sahipse, filmde de aşağı yukarı öyle olmalı; toplumsal yapıda kişiliklerin yeri ve önemi neyse, filmde de benzer görünüm sergilenmelidir.

Açıklamalar

1. Max Weber, bir toplumun kültürel yapısını belirleyen ana parametreleri, 'hayat küreleri' olarak adlandırır ve bunlar arasındaki ayrımı, hem bir bütün olarak toplumsal ilişkiler düzeyinde, hem de tekil bir düzlem olarak birey bağlamında ele alır. "Bizler her biri farklı yasalar tarafından yönetilen çeşitli hayat kürelerinde yer alırız" cümlesinin Almanca orijinalinde Weber, 'lebensordnungen (hayat düzenleri)' terimini ve 'Wertsphären (değer küreleri)' terimini birbirlerinin yerine geçebilecek şekilde kullanır (alıntılaman Schroeder 1996: 44).
2. Dikotomi, genel olarak şeylerin, nesnelerin, özelliklerin birbirlerinden çok temelli bir biçimde ve birbirlerine indirgenemezcesine farklı oldukları düşünülen iki temel parçaya bölünmesi (Cevizci 2002: 281), bir başka deyişle zıtların birlikteliğini tanımlar; ikilem yaratan her şeyin birlikteliğini; sıcak-soğuk, gündüz-gece gibi biri olmadan ötekini anlaşılamayacağını niteler. 'İkicilik' olarak tanımlanan dualizm ise herhangi bir alanda, birbirinden bağımsız, birbirine indirgenemez iki töz, hakikat ya da ilkeyi kabul etme tavrı veya yaklaşımını tanımlar; ruh ve maddenin, zihin ve bedeninin birbirlerinden ayrı ve bağımsız olduğu görüşü buna örnek olarak verilebilir (Cevizci 2002: 537).
3. Diegesis ile yalın/temel anlatı tarzı, mimesis ile de drama tarzı temellendirilir. Diegesis ve mimesis'i karşılayacak terimler olarak 'anlatım' ve 'gösterim' kavramları tanımlayıcı olarak kullanılabilir. Diegetik tarzda, anlatıcı öyküsünü doğrudan anlatır, anlatıcı kendisini gösterir ve bizi anlatanın kendisi olduğuna inandırır; olaylar birinci plandadır, diyaloglar dolaylıdır. Mimetik tarzda ise öyküyü doğrudan anlatan bir anlatıcı yoktur; örtük olan bir anlatıcı konuşanın kendisi olmadığı izlenimini vermeye çalışır. Mimetik tarz, daha çok tiyatro, film gibi dramatik anlatı-

larda olduğu gibi olayın doğrudan gösterilmesi ön planda olan anlatı yapılarında kullanılır. Diegetik anlatı genel anlamda yazınsal veya sözel aktiviteyle yapılan anlatıları içerir ki bu aslında bir anlatı/söyleyişten başka bir şey değildir. Mimetik yapılanmanın ana özelliği ise anlatının görsele yönelik kurulmasıdır ve bu da 'gösterim' olgusundan başka bir şey değildir. Bu iki anlatı modeli ilk bakışta sanılanın aksine farklı yapılara uygulanabilir. Sözelimi bir roman mimetik, bir film de diegetik yapı içinde inşa edilebilir.

4. Aydınlanma çağı adı verilen XVIII yy` da insan, Rönesans`la başlayan uyanışını gerçekleştirerek doğmalardan kurtulmuş, kendi aklı ve görgüleriyle bizzat kendi varlığını bilimsel düşünce sistematigi içinde sorgulayıcı biçimde irdelemeye başlamıştır.

Kaynaklar

- Abisel, Nilgün (1997). "Bir Dünya Nasıl Kurulur". *Sinema Yazılar Seçkisi*. Haz. Seçil Bükler. Ankara: Doruk Yay. 123-143.
- Adanır, Oğuz (1994). *Sinemada Anlam ve Anlatım*. Ankara: Kitle Yay.
- And, Metin (1977). *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu*. İstanbul: İş Bankası Yay.
- _____ (2002). *Ritüelden Dramaya, Kербela-Muharrem-Taziye*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Arsal, Oğur (2000). *Modern Osmanlı Resminin Sosyolojisi*. Çev: Tuncay Birkan. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Ayvazoğlu, Beşir (1989). *İslam Estetiği ve İnsan*. İstanbul: Çağ Yay.
- Berger, John (1986). *Görme Biçimleri*. Çev: Yurdanur Salman. İstanbul: Metis Yay.
- Cevzici, Ahmet (2002). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yay.
- Cıbroğlu, Yıldız (2005). "Batı Kültürünün Kale Gibi Ağı". *Adam Sanat* 228: 44-52.
- Eisenstein, Sergey (1984). *Film Duyumu*. İstanbul: Payel Yay.
- Erdoğan, Nezh (1998). "Yeşilçam`da Beden ve Mekanın Eklemlenmesi Üzerine Notlar". *Doğu-Batı* 1(2): 157-164.
- _____ (2001). "Üç Seyirci: Popüler Eğlence Biçimlerinin Alımlanması Üzerine Notlar" *Doğu-Batı* 4 (15): 118-126.
- Erksan, Metin (1985). "Türkiye`de Entelijansiya Yok". *Ve Sinema* (1): 24-38.
- Güleryüz, Kezban (1996). "Türk sinemasında Üslubun Kökeni". Süleyma Murat Dinçer (Ed). *Türk Sineması Üzerine Düşünceler*. Ankara: Doruk Yay. 49-56.
- Jay, Martin (1989). *Diyalettik İmgelem*. Çev. Ünsal Oskay. İstanbul: Ara Yay.
- Kayalı, Kurtuluş (1994). *Yönetmenler Çerçevesinde Türk Sineması*. Ankara: Ayyıldız Yay.
- Mardin, Şerif (1994). "Aydınlar Konusunda Ülgener ve Bir İzah Denemesi". *Toplum ve Bilim* (24):16-19.
- Mucchielli, Alex (1991). *Zihniyetler*. Çev: A. Kotil. İstanbul: İletişim Yay.

- Özön, Nijat (1995). *Karagözden Sinemaya*. Ankara: Kitle Yay.
- Pamuk, Orhan (1990). "Türk Romanının Ruhu Üzerine". *Yeni Düşün* (63): 21-27.
- Refig, Halit (1971). *Ulusal Sinema Kavgası*. İstanbul: Hareket Yay.
- Schroeder Ralph (1996). *Max Weber ve Kültür Sosyolojisi*. Çev: M. Küçük. Ankara: Bilim ve Sanat Yay.
- Şasa, Ayşe (1993). *Yeşilçam Günlüğü*. İstanbul: Dergah Yay.
- _____ (1997). "Bülent Oran`ın Hayatı ve Sinema Anlayışı". *Düş, Gerçeklik ve Sinema*. İstanbul: İz Yay.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1988). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Tumalı, Dilek (2006). *Batıdan Doğuya, Hollywood`dan Yeşilçam`a Melodram*. Ankara: Aşına Kitaplar.
- Yavuz, Hilmi (2001). "'Daemon' veya 'şeytanilik' üzerine (1)". *Zaman*. 02.02.2001.
- Yörükhan, Ünal (2002). "Diegesis Ve Mimesis Dramatik Anlatımın Yanılsamacı Niteliği ve "High Noon" Filminin İncelenmesi". *Sinemasal* (6): 28-36.

Eastern Narrative Traditions and the Identity of Turkish Cinema

Mustafa Sözen*

Abstract: The aim of this study is to look into the cultural background of the narrative language used in Turkish Cinema. This background is made up of the relations between mentality, narrative traditions and art. The basis that determines the narrative tradition shaped throughout Turkish history is mainly characterized by oral and visual expression and does not depend on an illusionist understanding. This is largely caused by the nature of eastern or Islamic philosophy. The value of a film as an aesthetic and intellectual tool of expression depends primarily upon its sense of cultural belonging and identity and its ability to reflect this in a way that includes an intense intellectual dimension. Therefore, it can be argued that Turkish directors' preference for making (or not making) films based on the fundamental aspects of the art and philosophy produced in Turkish society remains as an important problematic concerning cultural belonging and identity.

Key Words: Cultural belonging and identity, Eastern narrative tradition, cinematographic narrative, Turkish cinema, Western cinema.

---

* Akdeniz University, Faculty of Fine Arts / ANTALYA
sozen@akdeniz.edu.tr

Восточные традиции рассказа и идентичность турецкого кино

Мустафа Созен*

Резюме: Целью данной работы является исследование культурного фона языка рассказа, используемого в турецком кино. Этот культурный фон обеспечивает связь между менталитетом, традициями рассказа и искусством. Основа традиций рассказа, сформировавшегося в результате накопленного исторического опыта турков, более зависит от устного и визуального выражения и в основном опирается на понятия, не являющиеся иллюзионистскими. В значительной степени прослеживается влияние восточной и исламской философии. Достижение ценности фильма как эстетического и интеллектуального средства выражения возможно лишь в зависимости от показа культурной идентичности и умения отражения всей полноты мыслей в соответствующей форме. Исходя из этого, создание фильмов турецкими режиссерами, отражающих основные аспекты современного искусства и философии турецкого общества, является очень важной проблемой.

Ключевые Слова: Культурная идентичность, восточная традиция рассказа, кинематографический рассказ, турецкое кино, западное кино.

---

* Университет Акдениз, факультет искусств / Анталья
sozen@akdeniz.edu.tr

Ücretin İşyerindeki Yıldırma Olgusu Üzerindeki Etkisi

Şermin Şenturan*
Esra Mankan**

Özet: İş yaşamında uyumlu bir çalışma ortamının oluşturulması gerek yöneticiler gerekse iş görenler açısından çok önemlidir. Son yıllarda sektörlerin çoğunda toplam kalite yönetimi uygulamalarının benimsenmesi ile, uyumu bozan davranışlara gösterilen ilgi de giderek artmaktadır. Bu davranışlar çalışanlara psikolojik baskı yapmaktan, fiziksel şiddet uygulamaya kadar gitmektedir. Literatürde “yıldırma”, “duygusal taciz” veya “psikolojik terör” olarak bahsedilen ve çoğunlukla yöneticiler tarafından çalışanlara sürekli olarak uygulanan olumsuz davranışlar, baskı ve şiddet olarak ortaya çıkmaktadır. Bu davranışların birçok ülkede sıklıkla görülmekte olduğu yapılan literatür çalışmalarından anlaşılmaktadır. Bu davranışların nedenlerinin, hangi sektörlerde daha sık görüldüğünün araştırılmasında yarar bulunduğu düşünülmektedir. Özellikle çalışanların yaşamında önemli bir yer tutan “ücret” hedef alınarak yapılan yıldırma davranışlarının görülüp görülmediği veya ne ölçüde olduğunu araştırmak amacıyla yapılan bu çalışma iki hizmet sektörü; turizm ve sağlık sektörü çalışanları arasında gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda ücret faktörünün sağlık sektörü çalışanları arasında yıldırma etkisinin yüksek olduğu, turizm sektörü çalışanları arasında ise yıldırma etkisinin daha düşük olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yıldırma, duygusal taciz, psikolojik terör, ücret, sağlık sektörü, turizm sektörü.

Giriş

Bazı meslek alanları ve işyerleri çalışma ortamı açısından giderek daha “riskli” olmaktadır. Bu risk, Uluslararası Çalışma Örgütü’nün raporunda detaylı olarak açıklanmaktadır. Raporda, çalışanlara psikolojik baskı yapmaktan, fiziksel şiddet uygulamaya kadar varan birçok davranış problemi üzerinde durulmuştur. Bu davranış problemlerinin yöneticinin niteliğine, işyerinin türüne ve ülkeden ülkeye farklılık göstermekte olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca, işyerlerinde uyumlu bir çalışma ortamının sağlanması için yasa koyucuların, resmi kurumların, yöneticilerin ve çalışanların üzerine düşen görev-

---

* International University of Sarajevo, Department of Business Administration / Zonguldak Karaelmas Üniversitesi / ZONGULDAK
semninsen@hotmail.com

** İzmir Üniversitesi, Turizm ve Otel İşletmeciliği MYO / İZMİR
esra.mankan@izmir.edu.tr

lerden de söz edilmektedir. Özellikle bayanların çoğunlukla çalıştıkları öğretmenlik, hemşirelik, sosyal hizmetler, bankacılık ve satış hizmetleri gibi alanlarda çalışma ortamındaki tutumlar açısından yüksek risk altında oldukları belirtilmektedir. (<http://www.ilo.org/public/english/employment/strat/wer2004> erişim 13.03.2007).

Son yıllarda risk, psikolojik şiddet üzerinde yoğunlaşmaktadır. Özellikle örgütsel psikoloji alanında “yıldırma” (bullying-mobbing) olarak tanımlanan davranışlar işyerlerinde hızla artmaktadır (Hoel, Rayner and Cooper 1999: 195-230). İşyerlerindeki yıldırma, örgütlere ciddi boyutlarda yasal ve finansal sorunlar yaratan mesleki stres kaynakları olarak karşımıza çıkmaktadır (Earnshaw and Cooper 1996).

Teorik Altyapı

İş yaşamında yıldırma (mobbing) kavramı ilk kez 1984 yılında İsveç’li çalışma psikoloğu Heinz Leymann tarafından kullanılmıştır. Leymann bu kavramı “bir veya birkaç kişinin diğer bir kişiye, düşünce ve fikir ayrılığından kıskançlık ve cinsiyet ayırımına kadar çeşitli nedenlerle sistematik bir biçimde, düşmanca ve etik dışı olarak uyguladığı bir çeşit psikolojik terör” olarak tanımlamaktadır (Leymann 1996: 165-184). Sık ve uzun süre tekrarlanan bu tür davranışlara maruz kalan çalışanlar, çoğunlukla savunmasız ve çaresiz kalmakta, giderek tükenmişlik belirtileri göstermeye başlamaktadırlar. Yıldırma, çalışanlarda iş doyumunu ve performansını azaltan, çalışanlar arasında çatışma doğuran ve örgüt iklimini olumsuz yönde etkileyen temel bir sorundur. Bu sorunun uzun süre çözümlenememesi, yıldırma uygulanan birey ya da bireylerin örgüt dışına itilmelerine yol açmakta, hatta bu bireylerin çoğu yeni bir iş bulamaz veya çalışamaz duruma düşmektedirler.

Olweus (1999: 2-27) yıldırma olgusunu, genel olarak daha zayıf durumda olan kişileri incitme ve huzursuzlaştırmaya yönelik olarak yapılan sürekli veya tekrarlayan olumsuz davranışlar veya sistematik olarak sürdürülen güç gösterileri olarak tanımlamaktadır. Böylece diyebiliriz ki yıldırma, taraflar arasında güç eşitsizliği ve tekrarlanan davranışların olması durumunda gerçekleşir. Einersen ve Skogstad da (1996: 185-201) işyerlerindeki yıldırma ile ilgili olarak, “çalışanlara işyerinde sürekli olumsuz davranışlar, baskı ve şiddet uygulanması durumunda yıldırma söz konusudur” şeklinde benzer bir tanımlama yapmışlardır. Björkqvist, Österman, ve Hjelt-Bäck ise yıldırmaı “kendini şu ya da bu nedenlerden dolayı savunamayacak durumda olan bireylere yöneltilen, çoğunlukla düşünsel, bazı durumlarda ise fiziksel acı vermeyi amaçlayan, tekrarlayan eylemler” olarak tanımlarken, taraflar arasındaki güç dengesizliğine ve mağdurun zayıflığına dikkat çekmektedirler (1994: 173-184).

İş yerinde bir çalışana iş arkadaşlarının, üstlerin, astların ve hatta müşterilerin sistematik olarak sataştığı, rahatsız ettiği durumları konu alan çalışmalarda “psikolojik terör” (Leymann 1990: 119-126), “görevi suiistimal” (Bassmann 1992: 3-22), ve “mağduriyetlik” (Olweus 1999: 2-27) gibi farklı terimler ve kavramlar da kullanılmıştır. Bununla beraber, “mobbing (yıldırma)” çoğunlukla İskandinavya’da kullanılan bir terim iken, “iş yeri travması-workplace trauma” veya “iş göreni kötüye kullanma-employee abuse” (Wilson 1991: 47-50), “küçük tiranlık-zorbalık-petty tyranny” (Ashforth 1994: 755-778), “kabadayılar-bullies” (Marano 1995: 58-62) gibi terimler hem Kanada hem de ABD’de kullanılmakta, “kabadayılık-bullying” terimi ise çoğunlukla İngiltere’de kullanılmaktadır (Adams 1992: 38-50). Avustralyalı araştırmacı Lennane’nin (1993: 667-670) bahsettiği “söylentilerden doğan mağduriyet-whistleblowing” terimi de yine benzer bir durumu ifade etmek için kullanılmıştır. Çalışmamızda, İskandinav kavramı olan “mobbing” ile eş anlamlı olarak “yıldırma” terimi kullanılacaktır.

Burada yanılıgıları önlemek açısından vurgulanmasında yarar görülen bir durum vardır. Kişinin kendini savunmada aciz kalması, pasif davranması durumunda yıldırma söz edilebilir. Ast-üst veya aynı düzeydeki çalışanlar arasında zaman zaman ortaya çıkan çatışma durumlarında yıldırma söz konusu değildir. Bu tanımların ortak noktası, “tekrarlayan ve süreklilik gösteren olumsuz eylemler” olmalarıdır. Kabadayılık ve taciz, bir birey veya bir grup tarafından; bir ya da daha fazla bireyi hedef alan sistematik saldırı ve şiddet olarak görülmektedir. Ayrıca bazı tanımlar, bu davranışların mağdurda sebep olabileceği yan etkileri de saptamaktadır.

Bu konularda çalışma yapan bilim adamlarınca, bir yıldırma mağduru sayılmak için, böyle bir durumda kişinin kendisini savunmasının zor olması gerektiği ileri sürülmektedir. O yüzden, eşit güce sahip taraflar arasındaki ağır çatışmalar ya da çatışmaların bir kereye mahsus olması, kabadayılık olarak sayılmamalıdır. Bir üst tarafından taciz edilme esnasında, güçteki eşitsizlik elbette mağdurun kendisini savunmasını zorlaştırmaktadır. Taraflar arasında güç dengesizliği, birçok cinsel taciz tanımında da vurgulanmaktadır (Kreps 1993).

Niedl (1996: 150-239), mağdur ve saldırganın güçleri arasındaki eşitsizliği tanımın özü olarak ayrıntılı bir biçimde işlemektedir. Ona göre, bir kişi ancak ya kendini savunmasız olarak ya da bulunduğu durumdan kaçamayacak hissederse tekrarlayan, olumsuz eylemlerin kurbanı olacaktır. Mağdur taraftaki bu durumun, hiyerarşik bir örgüt yapısında ast-üst ilişkisi açısından sosyal; zaman zaman üst tarafından fiziksel güç uygulanması açısından fiziki; ekonomik bağımlılık ve gücü piyasası açısından ekonomik; mağdurun öz saygısı, bağımlı kişilik gibi nedenlerden dolayı ise psikolojik yönleri bulun-

maktadır. Ayrıca Niedl, mağdurun bağımlılığının gerçek, mevcut durumla ilişkilendirilerek görülmesi gerektiğini söylemektedir. Mağdurun kendini savunmada aciz kalması, taraflar arasındaki resmi ya da gayri-resmi otorite ilişkisinin, tarafların eşit olmayan konumlarının doğrudan bir sonucu, ya da yıldırmanın dolaylı sonucu olabilir. Yıldırma, çoğunlukla doğrudan mağdurun kişiliğinin bilinen yetersizliğine yöneltilmektedir.

Leymann, iş yerinde psikolojik terör ve kabadayılığa dahil olan davranışları beş farklı biçimde değerlendirmiştir: (1) mağdurun itibarına yönelik saldırılar, (2) işi yapmasına yönelik saldırılar, (3) mağdurun iş arkadaşlarıyla iletişim kurmasına yönelik engellemeler, (4) sosyal ilişkilerine yapılan saldırılar. Beşinci biçim ise fiziksel zorlama, saldırı davranışlarını ya da buna yönelik tehditleri içeren bir biçimdir (1990: 119-126). Yıkıcı liderlikle ilgili bir çalışmada da Ashforth, liderlerde ve yöneticilerde zorbalığın altı biçimini belirlemiştir. Bunlar; (a) keyfiyete göre davranma ve kendini büyük gösterme, (b) astlarını küçümseme, (c) saygı göstermeme, (d) problem çözümünde otorite kullanma, (e) konuşmalara hep ilk başlama, (f) umulmadık cezalar verme biçimindedir (1994: 151-171).

Bu Alanda Yapılan Araştırmalar

İş yerinde yıldırma mağduru olan 137 Norveçli arasında yaptıkları çalışmada Einersen ve arkadaşları, sosyal izolasyon ve dışlanma, birinin çalışmalarının ve çabalarının layık olduğu biçimde değerlendirilmemesi, sataşmaya maruz kalma, alaycı ve hakaret içeren konuşmaları en yaygın olumsuz eylemler olarak belirlemişlerdir. (Einarsen et al. 1996: 116-137). Bazı mağdurlar, hoş karşılanmayacak cinsel kurlar ya da iltifatlara maruz kaldıklarını belirtmiş olsalar da, bu durum ikinci derecede ve daha hafif bir yıldırma eylemi olarak görülmüştür. Sağlık bakım ünitelerindeki 984 Finlandiyalı müşterinin yıldırmanın altı ana tipine maruz kaldıkları tespit edilmiştir (Vartia 1991: 149-152): (1) Bir kişi hakkında iftira, dedikodu ya da söylenti çıkarma, (2) gruptan dışlanma, (3) kişiye çok az ve aşırı derecede basit görevler verme (4) kişinin çalışmalarına ve çalışmalarının sonuçlarına yönelik devamlı eleştiri yöneltme, (5) fiziksel şiddet uygulamakla tehdit etme ya da uygulama, (6) kişinin akıl sağlığı hakkında imalarda bulunma.

İş yerinde yıldırma, açık ya da özel olarak bireyi küçük düşüren ve alçaltan sürekli eleştiriler ve kişiyi sömürme olarak tanımlayan İngiliz yazar Adams, bu eylemleri saptamanın zor olabileceğini vurgulamaktadır (1992: 38-50). Bir mağdurun bir davranışı algılaması davranışın gerçekte ne olduğundan çok, bu davranışı yapanın kim olduğuna bağlı olabilir (Smeltzer and Leap 1988: 295-304). Bu yüzden, mağdurun bu saldırılar karşısında kendisini savunabilmesi, bu eylemlerin kapsamından daha önemli bir unsurdur.

Kısaca yıldırma, bir ya da daha fazla insanın bir süredir tekrarlı bir biçimde diğer bir ya da daha fazla insana yaptığı sosyal izolasyon, kötü sözler, kişiyi sömürü, işkence-eziyet, cinsel taciz ve benzeri olumsuz davranışlara maruz kalmasıdır. Ancak, gruplar arasında güç ilişkileri bakımından bir eşitsizlik var olmalıdır. Böyle bir durumla karşılaşan insan, bu durumda kendisini savunmada zorluk çekmeli, kendini savunamıyor olmalıdır. Eğer iki tarafta çatışmada yaklaşık olarak eşit güce sahipse, ya da olay tek bir defa gerçekleşmişse, bu yıldırma değildir.

Yapılan araştırmalar, iş yerinde yıldırmanın, İskandinav iş hayatında geniş çaplı bir problem olduğunu göstermektedir. Bir çok işyerini ve mesleği kapsayan, 7986 Norveçli çalışanla yapılan bir araştırmaya göre, %8.6'lık bir oran son altı ayda iş yerinde yıldırma ile karşı karşıya kalmıştır. (Einarsen and Skogstad 1996: 185-201). Mağdurların çoğu uzun bir süre bu durumu yaşamıştır. Bu olayların ortalama süresi 18 ay olarak belirtilmiştir. Bu yüzden, bu mağdurlarca ifade edilen yıldırma, tek bir olay ya da kısa çatışma oyunları olmaktan çok, mağdurun işyerinde diğer çalışanlardan gördüğü tekrarlı, devam eden saldırılardır.

726 Finlandiyalı üniversite çalışanı arasında yapılan bir araştırmaya göre, bayanların %24'ü ve erkeklerin %17'si iş yerinde taciz mağduru sayılmışlardır (Björkqvist, Österman and Hjelt-Bäck 1994: 173-184). Tacize maruz kalma; yüksek seviyede depresyon, kaygı ve saldırganlıkla birleşmiştir. Mağdurlara göre bu hisler, yaşadıkları psikolojik tacizin doğrudan birer sonucudur. Norveç psikiyatri koğuşundaki 99 hemşire ve asistan hemşire içinden %10'u iş yerinde yıldırma eylemine maruz kaldıklarını hissetmişlerdir. Aynı çalışma, böyle bir tacizin önemli derecede tükenmişlik, psikolojik şikayetler ve beden sağlığının zayıflaması ile bağlantılı olduğunu da göstermiştir. 745 Norveçli asistan hemşire ile yapılan bir çalışmada, hemşirelerden %8'inin eskiden bu olaylara maruz kalmış oldukları, %3'ünün ise yakın zamanda maruz kaldıkları görülmüştür (Matthiesen 1990). Yıldırma davranışlarını, önceden belirlenmiş 45 olumsuz davranıştan, altı ayı aşan bir sürede haftada en az birinin gösterilmesi olarak tanımlamış olan Leymann, İsveç'te bir çelik fabrikasında çalışan işçilerin %4'ünün bu tarz davranışların mağduru olduklarını bulmuştur.

Leymann, yaptığı çalışmalar sonucunda İsveç'te çalışan nüfusun %3.5'ini iş yerinde yıldırma mağduru olarak saptamıştır (1993: 663-670). Bu sonuç, İsveç'li çalışan nüfusun temsili bir örneğini baz alarak elde edilmiştir. İsveçlilerde bu oranın yaklaşık olarak % 3.5 olmasına kıyasla, Norveçlilerde bu oranın daha yüksek olduğu saptanmıştır. Finlandiya'da ise bu oran %10 ile %16 arasında bulunmuştur (Vartia 1991: 131-135).

Bugüne kadar yıldırma, temel olarak İskandinav ülkelerinde araştırılmıştır (Björkqvist, Österman and Hjelt-Bäck 1994, Niedl 1996). Bu nedenle, çalışmalarda bulunan yıldırma eylemlerinin görülme sıklığının, diğer ülkelerdekine oranla yüksek olup olmadığı sonucuna varmak zordur. Bununla birlikte, Avusturya'da bir devlet hastanesinde çalışan iş görenlerle yapılan araştırmada %26.6'lık bir oranın, son altı ay içinde haftada bir ya da daha fazla düşmanca harekete maruz kaldıkları tespit edilmiştir (Niedl 1996: 150-239). Bir İngiliz üniversitesinde 1137 yarı-zamanlı (part-time) çalışanın %50'si de iş yerinde yıldırma eylemlerine maruz kaldıklarını belirtmiştir (Rayner 1997: 173-256).

İşyerinde adil olmayan yargılamalar yapılması, ulaşılması güç hedefler konması ve çalışanların işleri ile ilgili bilgilerin saklanması gibi şekillerde yıldırma davranışları da görülmektedir (Bjorkquist, Osterman and Lagerspetz 1994: 27-33). İş ortamının kalitesi de yıldırma üzerinde etkili olmaktadır (Zapf, Knorz and Kulla 1996: 215-237). Vartia yaptığı çalışmada Finlandiya'daki işletmelerde örgüt ikliminin yıldırma üzerinde %24 oranında etkili olduğunu bulmuştur (1996: 203-214). İsveç'te ise, intiharların nedenlerinden %10-15'i işle ilgili yıldırma ve taciz olarak tahmin edilmektedir.

İşyerindeki yıldırma olgusunda bireysel etkenler de önemlidir. Mağdurlar çoğunlukla bağımlı, kendine güveni az olan, endişeli, sinirli ve nörotik bireylerdir (Coyne, Seigne and Randall 2000: 193-198). Yıldırma mağdurlarının verdikleri tepkiler cinsiyete göre de değişmektedir (Einersen and Skogstad 1996: 185-201). Bu alanda son yıllarda yapılan araştırmalar göstermiştir ki, erkekler kadınlardan daha mücadeleci ve baskındır. Böylece bayanlar çoğunlukla mağdur durumunda olmaktadır (Smith and Shu 2000: 193-212).

KKTC'deki sağlık sektöründe çalışan ve 1974'ten sonra Kıbrıs'a yerleşen Türkiye kökenlilerle (Türkiyeli) daha önceden yerleşik Kıbrıslı Türkler (Kıbrıslı) arasında zaman içinde; tarihi, siyasi, sosyolojik ve coğrafi nedenlerle oluşan kültürel farklılıklara dayalı kimlik algılamalarından kaynaklanan bir yıldırma olup olmadığı konusunda, Lefkoşa, Gazimağusa ve Girne'deki devlet hastanelerinde çalışan toplam 322 kişi üzerinde yapılan bir araştırma (Karacaoğlu ve Reyhanoğlu 2006: 145-176) sonuçlarına göre; genel yıldırma bakımından kendini Türkiyeli kabul edenlerle Kıbrıslı kabul edenler arasında farklılık olmamasına rağmen, kimliğe dayalı yıldırma açısından farklılık olduğu sonucuna varılmıştır.

Türkiye'de örgütlerdeki çatışma ve yıldırma arasındaki ilişkiyi konu alan bir çalışmada (Asunkutlu ve Safran 2006: 111-129) ise, bir kamu kurumunda toplam 182 kişiye ulaşılmış; yıldırma ile tercih edilen çatışma yönetimi stratejileri konularında bilgiler toplanmıştır. Sonuç olarak, çalışanların en yüksek oranda "kendilerini özgürce ifade etme konusunda sınırlanıp engellenme"

biçiminde yıldırmaya maruz kaldıkları, bununla birlikte ağırlıklı olarak "kazanalım-kaybedin" stratejisini tercih ettikleri ortaya çıkmıştır.

Araştırmanın Amacı

Yıldırma kavramı günümüzdeki işletmeler açısından yeni gelişmekte olan bir kavram olup daha çok literatürdeki gibi psikolojik boyutu tartışılmaktadır. Oysa ki Uluslar arası Çalışma Örgütü sözleşmesinde de yer alan iş sağlığı, iş güvenliği, çocuk emeği, işgörenlerde farkındalık yaratma, çalışma saatleri, zorla çalıştırma ve çalışmamızın ana amacını teşkil eden işgörenlerin aldığı ücretler konusuna odaklanıldığında yıldırma faaliyetlerinin daha belirgin şekilde ortaya çıkabileceği; iş ortamı ve cinsiyet etkenlerinin yanı sıra, medeni durum, eğitim durumu ücret düzeyi gibi konuların da yıldırma üzerinde etkili olduğu ve sektörlerle göre etkilerinin değiştiği düşünülmektedir.

Ücret, bireylerin yaşamlarını sürdürebilmek için gerekli fiziksel sosyal ve kültürel ihtiyaçların karşılanması için elde etmeye çaba gösterdikleri bir unsurdur. Sözleşmeli statüde çalıştırma, primli ücret sistemleri veya düşük ücret politikaları işyerlerinde yıldırma aracı olarak kullanılabilir. Bu etkenlerden ücret düzeyinin ülkemizdeki sağlık ve turizm sektöründeki işletmelerde yaşandığı düşünülen yıldırma olgusu üzerindeki etkilerinin karşılaştırmalı olarak araştırılması amacıyla aşağıdaki çalışma gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada ücret faktörü ile yıldırma arasındaki ilişkinin test edilmesine yönelik olarak hipotez oluşturulmadan önce t testi uygulanmış; sektörler arasında yıldırma açısından fark olup olmadığı test edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla iki hipotez geliştirilmiştir.

Ho = Sektörler arasında yıldırma açısından farklılık yoktur.

H1 = Sektörler arasında yıldırma açısından farklılık vardır.

Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Bu çalışmada belirtilen amaç çerçevesinde ücret faktörü esas alınarak sağlık sektöründe çalışan işgörenler ile turizm sektöründe çalışan işgörenler arasında sınırlı bir örneklem ile bir araştırma yapılmıştır. Araştırma kapsamında, Türkiyede'ki 4 ve 5 yıldızlı otel işletmelerinde çalışan orta kademe yöneticiler ile, özel hastanelerde çalışan orta kademe yöneticiler arasında ücret faktörünün yıldırma üzerindeki etkisi analiz edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada veri toplama ve ölçü aracı olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Kullanılacak ölçü aracının hazırlanması için yapılan literatür incelemesinde, bu alanda evvelce kullanılan bir ölçü aracına rastlanmamıştır. Yıldırma (mobbing) kavramını tanımlayan ve bu alanda birçok teorik ve uygulamalı çalışma yapmış olan Heinz Leymann'ın literatürde tanımladığı 45 ayrı yıldırma davranışı (Davenport et al. 2003: 17) dikkate alınarak araştırmacı

tarafından oluşturulan 30 kriterlik anket her iki sektörde mail adreslerine ulaşılabilen çalışanlardan tesadüfi olarak seçilen 130 kişiye mail aracılığıyla gönderilmiştir. Gönderilen 130 anketten 113'ü geri dönmüştür. Analizin ilk bölümünde “sektörler arası ortalamaların farklılığı” test edilirken, anketlerin 100 tanesi (50 turizm, 50 sağlık) uygulamaya alınmıştır. Daha sonraki bölümde ücret düzeyinin yıldırma etkisi ile ilgili analiz yapılırken, turizm sektöründeki 50 kişiden 38'i değerlendirmeye alınabilmiş, ücret belirtmeyen 12 kişi değerlendirmeye alınmamıştır. Sağlık sektöründeki 50 kişiden ise 40'ı değerlendirmeye alınmış, 10 kişi ücret belirtmemiştir.

Anket sorularına verilen cevaplar, “tamamen katılıyorum”, “katılıyorum”, “kararsızım”, “katılmıyorum”, “hiç katılmıyorum” olmak üzere 5'li Likert Ölçeği'ne göre hazırlanmış, seçeneğe 1-5 arası değer verilerek SPSS 13.0 programı kullanılarak değerlendirme yapılmıştır.

Sonuçlara ulaşmak için t testi, faktöriyel desen analizi, varyans analizi kullanılmış ve sonuçlar %95 güven aralığında F tablosu ile karşılaştırılmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma süreci boyunca hareket alanını ve sonuçlardan genel yargı oluşturmayı sınırlandırdığı düşünülen bazı kısıtların varlığından söz etmek gerekir. Bu noktada aşağıdaki özellikler araştırma açısından bazı kısıtlar olarak tespit edilmiştir.

-Yıldırma (mobbing) kavramının araştırmaya katılanlarca tam olarak algılabildiği konusunda tereddütler bulunmaktadır. Bu tereddütler sonucunda soruların olabildiğince açık ve anlaşılır olmasına gayret gösterilmişse de, bu konu araştırma açısından bir sınırlılık olarak değerlendirilmektedir.

-Araştırmaya katılanların anket formundaki sorulardan bazılarında yanıt vermemesi, özellikle “aldığınız ücret” kısmını doldurmaması değerlendirmeye alınacak anket sayısını azaltmıştır.

Analiz ve Bulgular

Sonuçlara ulaşmak için t testi, faktöriyel desen analizi, varyans analizi kullanılmış sonuçlar %95 güven aralığında F tablosu ile karşılaştırılmıştır

Tablo 1: Sektörler arası t testi ortalamaların farklılığı

	Ex	101,14		Exort	3,3 71															T testi
	Ex2	343,81																		Hipotezler
	Ex2/nx	340,97665																		$H_0 = \mu_1 = \mu_2$
		2,8333467																		$H_1 = \mu_1 \neq \mu_2$
	Ey	99,5		Eyort	3,3 17															
	Ey2	336,442																		
	Ey2/ny	330,00833																		
		6,4336667																		
Varyans	s2	0,1597761																		
Ortak Varyans	Sx-y	0,103207																		
Sonuç	thesap	0,4844	< 1																	Ho kabul
	Sd	(30+30)-2 58																		

Tablo 1’de t testi ile ortalamaların farklılığı test edilmiştir.

50 turizm ve sağlık sektörü çalışanının 30 anket sorusuna verdiği yanıtlar, 5 li likert ölçeği kullanılarak değerlendirilmiştir.

Ho hipotezi sektör ortalamalarının eşit olduğunu savunur.

H1 hipotezi sektör ortalamalarının farklı olduğunu savunur.

Değerlendirmede ortak varyans hesabı kullanılmıştır. Ortak varyans değeri $S_{x-y} = 0,103207$ bulunmuştur.

Hesaplanan t değeri =0,4844 olarak bulunmuştur. Değer <1 olduğu için Ho hipotezi kabul edilmiştir. Yani sektör ortalamaları arasında fark yoktur, böylece turizm sektörü ile sağlık sektörü arasında yıldırma açısından fark bulunmamıştır.

İkinci kısımda ise daha duyarlı bir analiz yapabilmek amacıyla “faktöriyel desen testi” uygulanmıştır. Bu analiz, 2 farklı faktörün ve düzeylerinin birbiri ile nasıl etkileşeceğini gösterir. Gerçekçi ve etkin bir yöntem olan faktöriyel desen testi ile faktörler arasında girişim etkisi incelenmektedir. A faktörü (ücret) yüksek ücret ve düşük ücret olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. B faktö-

rü (sektör) de turizm sektörü ve sağlık sektörü olmak üzere iki grupta değerlendirilmeye alınmıştır. Yani 4 değişkenli bir analiz yapılmıştır. Bu bölümde, ücret faktörünün bağımsız değişken olarak, turizm ve sağlık sektörlerindeki işletmelerdeki yıldırma olgusu üzerinde belirleyici bir etkisi olduğu varsayılmış ve test edilmiştir.

Düzenleme 2*2 lik düzende yapılmıştır.

A faktörü → Ücret → Düşük Ücret, Yüksek ücret

B faktörü → Sektör → Turizm Sektörü, Sağlık Sektörü

Ücret düzeyindeki düşük-yüksek ayırımı yoksulluk sınırı baz alınarak yapılmıştır. Türk Harb-İş Sendikasının Mayıs 2007 değerlerinde tek bir çalışanın aylık asgari geçim haddi (yoksulluk sınırı) 1.026,25 YTL dir. Böylece anketlerdeki verilere göre, bu rakamın altındaki ücretler “düşük ücret”, üstündeki ücretler ise “yüksek ücret” olarak sınıflandırılmıştır.

Çalışmada 30 anket sorusu bulunmaktadır. Böylece 2*2*30 = 120'lik desen oluşturulmuştur.

Çalışmanın serbestlik derecesi, $(A*B*n) - 1 = Sd$ formülüne göre

$(2*2*30) - 1 = 120 - 1 = 119$ 'dur.

Faktöriyel desen sonucu Varyans Analiz tablosu hazırlanmış, A, B, A*B incelenmiştir.

Sonuçlar 0.95 güven aralığında F tablosu ile karşılaştırılmıştır.

Tablo 2: Faktöriyel desen

		A			
A Maaş		Düşük maaş		Yüksek maaş	
B Sektör	B	Turizm	Sağlık	Turizm	Sağlık
1.					
2.					
.					
.					
.					
.					
N=30					
	Yij	100,11	97,85	91,00	105,85
	Yort ij	3,33	3,26	3,03	3,52

Tablo 3: A ve B faktörlerinin incelenmesi

	A		
B	Düşük Maaş	Yüksek Maaş	Yij
Turizm	100,11	91,00	191,11
Sağlık	97,85	105,85	203,70
	197,96	196,85	394,81

Tablo 4: Varyans Analiz Tablosu

V.A.T				
Vk	SD	KT	K0	f hesaplanan
İşlem	3,00	3,77		
A	1,00	0,01	0,01	0,04
B	1,00	1,32	1,32	*5,81
A*B	1,00	2,44	2,44	*10,73
Hata	116,00	26,37	0,23	
Genel	119,00	30,14		

Tablo 5: f tablo

F_{0,05; 1;116} 3,93

Bu sonuç f tablo ile karşılaştırılır. f hesaplanan f tablo değerinden büyükse etki önemlidir, küçükse önemsizdir. Tablo 5’de görüldüğü gibi, yapılan f testi sonucunda $f=1$ serbestlik derecesi 116’dır. Bu da tabloda 3.93’e karşılık gelmektedir. Tablo 4’deki hesaplanan f değeri $0.04 < 3.93$ olduğundan, A (ücret) faktörünün tek başına etkisi önemsizdir. B (sektör) faktörü için hesaplanan f değeri $5.81 > 3.93$ olduğundan tek başına etkisi önemlidir.

A ve B faktörlerinin arasında girişim etkisi vardır. Aşağıdaki tabloda bu girişim etkisi incelenmektedir.

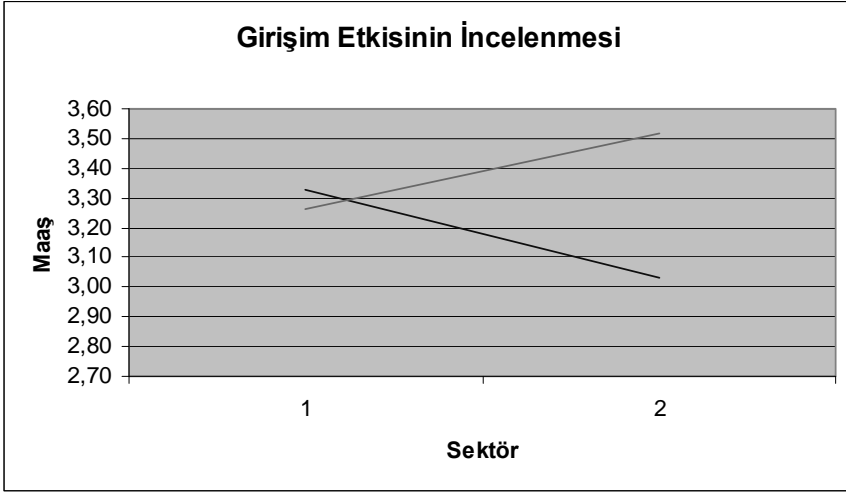
Tablo 6: A ve B faktörleri arasında girişim etkisinin incelenmesi

	A		
B	düşük Maaş	Yüksek Maaş	
Turizm	3,33	3,03	0,30
Sağlık	3,26	3,52	-0,26
	0,07	-0,49	

Tablo 4’de A faktörü ile B faktörünün birlikte girişim etkisi için hesaplanan f değeri $10.73 > 3.93$ olduğundan, (A*B) girişim etkisi önemlidir.

Bu etkinin hangi sektörde daha önemli olduğunu belirlemek amacıyla varyans analizi yapılmış ve girişim etkisi incelenmiştir.

A ve B faktörleri arasında bulunan girişim etkisi, Tablo 4’deki değerler baz alınarak hazırlanan aşağıdaki Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. A ve B arasındaki girişim etkisinin grafiksel gösterimi

Yapılan analizlerde, çalışanların aldıkları ücret miktarının sektöre bağlı olarak yıldırma etkilediği görülmektedir.

A faktörü yani ücret düzeyi tek başına yıldırma üzerinde etkili değildir.

B faktörü yani çalışılan sektör yıldırma üzerinde etkilidir.

Ücret düzeyi ile çalışılan sektör arasında (A*B) kuvvetli girişim etkisi vardır, yani yıldırma üzerinde etkilidir.

Değerlendirme ve Sonuç

Ücret her toplumun ekonomik ve sosyal yaşamında önem taşıyan bir unsurdur. Bir üretim faktörü olarak emeğin karşılığı olmasının ötesinde insanın yaşaması, varlığını sürdürmesi ve işletmelerde verimli olarak çalışabilmesi için gerekli ve motive edici bir unsurdur. Kişinin çalıştığı işyerinde ücretin düşürülmesi veya artırılmama tehlikesinin varlığı bir yıldırma aracı olarak kullanılabilir. Bu çalışmada sağlık ve turizm sektörlerinde ücret faktörünün işgörenler üzerindeki yıldırma etkisi incelenmiştir.

Şekil 1’de A ve B arasındaki girişim etkisinin grafiksel gösterimine bakıldığında ücret düzeyinin sektöre bağlı olarak yıldırma etkilediği gözlenmektedir. Sağlık

sektöründe ücretin düşük olması yıldırma güçlü bir biçimde etkilerken, turizm sektöründe ücretin düşük olması yıldırma etkilememektedir. Buradan da şu sonuç çıkarılabilir ki turizm sektöründe çalışanlar ücretin düşük olması unsuru bir olumsuzluk olarak veya yıldırma faktörü olarak görmemektedirler. Sağlık sektöründe uzmanlaşma daha fazla ve esnek ücret sistemleri geçerli olduğundan, ücret faktörünün yıldırma etkisi önemli bulunmuştur. Turizm sektöründe ise, çalışanlardaki yüksek ücret beklentisinin daha az olduğu; yükselme azmi, terfi edebileceklerine ilişkin olumlu düşünceleri, neşeli bir ortamda çalışma durumu gibi etkenlerin turizm sektöründe ücretin düşük olma özelliğinin çalışanlar tarafından göz ardı edilmesine yol açtığı düşünülmektedir.

Bu kapsamda işletmelerin başarılı olabilmeleri ve verimli çalışabilmeleri için yöneticiler öncelikle işgörenler üzerinde yıldırma etkisi yaratabilecek unsurları dikkatle izleyerek, bu konular üzerinde yoğunlaşmalı ve şartları iyileştirme yollarına gitmelidirler. Bu konuda sendikaların desteği de göz ardı edilmemelidir. Karşılıklı uzlaşmaya dayanılarak çok daha verimli bir iş ortamı oluşturulabilir. İşletmelerde yıldırma olgusunun çalışanların kişisel sağlığını ve iş performansını olumsuz yönde etkilemesinin önüne geçilmelidir. Çünkü en önemli yatırım, insana yapılan yatırımdır.

Kaynaklar

- Adams, Andrea (1992). "Holding out Against Workplace Harrassment and Bullying". *Personel Management* 24: 38-50.
- Ashforth, Blake (1994). "Petty tyranny in organizations". *Human Relation* 47: 151-171.
- Asun, Akutlu Tuncer ve Safran Barış (2006). "Örgütlerde Yıldırma Uygulamaları (MOBBING) ve Çatışma Arasındaki İlişki". *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 6(11): 111-129.
- Bjorkqvist, Kaj, Karin Osterman and Monika Hjelt-Back (1994). "Aggression among university employees". *Aggressive Behaviour* 20: 173-184
- _____ Karin Osterman and Kirsti M.J.Lagerspetz (1994). "Sex Differences in Covert Aggression Among Adults", *Aggressive Behaviour* 20: 27-33.
- Bassman, Emily S. (1992). *Abuse in the Workplace: Management remedies and bottom line impact*. Westerpotr C.T. Quorum Books
- Coyne, Iain, Elizabeth Seigne and Peter Randall (2000). "Personality Traits as Predictors of Workplace Bully-Victim Status". *Proceedings of the British Psychological Society Division of Occupational Psychology Annual Conference*. Brighton. 193-198. *Society Occupational Psychology Conference*
- Davenport, Nicholas, Rochelle D. Schwartz and Graeme P. Eliot (2003). *Mobbing: İşyerinde Duygusal Taciz*. Çev. Olcay. C. Önertoy. İstanbul: Sistem Yay.
- Earnshow, Jill and Cary L Cooper (1996). *Stress and Employer Liability*. London
- Einarsen, Stale, Bjorn I Raknes, Stig. B. Matthiesen and O.H. Hellesoy (1996). "Bullying at Work and its Relationships with Health Complaints: Moderating effects of social support and personality". *Nordisk Psykologi* 48: 116-137.

- Einersen, Stale and Anders Skogstad (1996). "Bullying at Work: Epidemiological Findings in Public and Private Organizations". *European Journal of Work and Organizational Psychology* 5: 185-201.
- Hoel, Helge, Charlotte Rayner and Cary L. Cooper (1999). "Workplace Bullying". *International Review of Industrial and Organizational Psychology* 14: 195-230.
- Karacaoğlu, Korhan ve Metin Reyhanoğlu (2006). "Kıbrıs Türkü ve Türkiyeli Ayrıımı Bağlamında İşyerinde Yıldırma: KKTC'deki Sağlık Sektöründe Çalışanlara Yönelik Bir Araştırma". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 61 (4): 145-176.
- Kreps, Gary L. (1993). *Sexual Harrassment: Communications Implications*. Cresskill N.J: Hampton Pres Inc.
- Lennane, Jean K (1993). "Whistleblowing: A Health Issue". *British Medical Journal* 307: 667-670.
- Leymann, Heinz (1990). "Mobbing and Psychological Terror at Workplaces". *Violance and Victims* 5: 119-126.
- _____ (1996). "The Content and Development of Mobbing at Work". *European Journal of Work and Organizational Psychology* 5: 165-184.
- _____ (1993). "Introduction to the Concept of Mobbing", *The Mobbing Encyclopedia*, www.leymann.se/English/11110E.HTM
- _____ (1993). "Identification of Mobbing Activities", *The Mobbing Encyclopedia*, www.leymann.se/English/11110E.HTM
- Marano, Hara E. (1995). "When the boss is a bully". *Psychology Today* 28: 58-62.
- Mathiesen, Stig B. (1990). "Bullying at the workside." *Paper presented at the 4th European Conference on Health Psychology*. Oxford, U.K.
- Niedl, Klaus (1996). "Mobbing and Well-being I Economic and personel development implications". *European Work and Organizational Psychology* 5: 150-239.
- Olweus, Dan (1999). *The Nature of School Bullying; A cross national perspective*. London: Routledge Publications.
- Rayner, Charlotte (1997). "The Incidence of Workplace Bullying". *Journal of Community and Applied Social Psychology* 7: 173-256.
- Smeltzer, Larry R. and Terry L. Leap (1988). "An Analyses of Individual Reactions To Potentially Offensive Jokes in Work Settings". *Human Relations* 41 (4): 295-304.
- Smith, Peter K. and Shu Shu (2000). "What good schools can do about bullying: Findings from a survey in English schools after a decade of research and action". *Childhood* 7: 193-212.
- Vartia, Maarit (1991). "Towards the 21st. Century". *Proceedings from the International Symposium on the Future Trends in the Changing Working Life*, Helsinki Institute of Occupational Health. Helsinki.
- _____ (1996). "The Source of Bullying Psychological Work Environment and Organizational Climate". *European Journal of Work and Organizational Psychology* 5:
- Wilson, Christopher B. (1991). "U.S. Businesses Suffer From Workplace Trauma". *Personel Journal* (July): 47-50.
- Zapf, Dieter, Carmen Knorz and Mathias Kulla (1996). "On The Relationship Between Mobbing Factors and Job Content, The Social Work Environments And Health Outcomes". *European Journal of Work and Organizational Psychology* 5: 215-237.

The Effect of Wage on Mobbing at Work

Şermin Şenturan*
Esra Mankan**

Abstract: Developing a harmonious working environment is very important for both employers and employees. In recent years the greater inclination towards practicing total quality management in most sectors has led to an increase in the interest in behaviours that break the harmony at the workplace. These behaviors vary from psychological harassment to physical violence. Labeled as “mobbing”, “emotional harassment” or “psychological terror” in the literature, unfavorable behaviours, mostly practiced continuously by employers toward employees, appear as suppression and violence. It is seen in the literature that these behaviors are commonly observed in many countries. It will be useful to research the cause of these behaviors and their prevalence in different sectors. This study attempts to find out the extent of mobbing behaviors targeting the wages of employees, which naturally have a high significance in employees’ lives. The study has been carried out on two service sectors: tourism and health. It has been found out that the mobbing effect of the wage factor is high among the employees of the health sector but lower among the employees of the tourism sector.

Key Words: Mobbing, bullying, psychological terror, wage, health sector, tourism sector.

---

* International University of Sarajevo, Department of Business Administration / Zonguldak Karaelmas University / ZONGULDAK
serminsen@hotmail.com

** İzmir University, School of Tourism and Hotel Management / İZMİR
esra.mankan@izmir.edu.tr

Заработная плата как фактор давления на рабочем месте

Шермин Шентуран*
Эсра Манкан**

Резюме: В деловой жизни формирование гармоничной рабочей среды имеет важное значение как для предпринимателей, так и для служащих. В последние годы, с переходом к осуществлению управления качеством в большинстве секторов, увеличилось внимание, уделяемое действиям, нарушающим общественную гармонию. Эти действия начиная с психологического давления доходят до применения физического насилия. Неблагоприятные действия, упоминаемые в литературе как "давление (окружение)", "эмоциональное насилие" или "психологический террор" главным образом непрерывно применяются предпринимателями по отношению к служащим и являются выражением давления и силы. Согласно источникам, подобное поведение довольно часто наблюдается во многих странах. Поэтому считается необходимым исследование причин подобных действий и их распространение в зависимости от сектора деятельности. Эта работа охватила два рабочих сектора: туризм и здравоохранение и поставила своей целью проследить посредством анализа заработной платы, имеющей важное значение для служащих, имеет ли место давление на рабочем месте либо в какой мере это давление происходит. Согласно данному исследованию, выяснено, что влияние фактора заработной платы как давления был высок среди служащих сектора здравоохранения, но среди служащих сектора туризма этот фактор довольно низок.

Ключевые Слова: Давление, эмоциональное домогательство, психологический террор, заработная плата, сектор здравоохранения, сектор туризма.

---

* Международный университет Сараево, кафедра делового администрирования
serminsen@hotmail.com

** Университет Измир, Высший колледж туризма и гостиничного дела / Измир
esra.mankan@izmir.edu.tr

Eski Uygur Türkçesinde “Ölüm” Kavramı ile İlgili İfadeler

Hacer Tokyürek*

Özet: Budist ve Manihaist Uygur toplumu Türk kültür tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Uygurlar, hayatlarını mensup oldukları dinler ekseninde oluşturmakla birlikte, bu dinlerde kullanılan kelimeleri ve ifadeleri de kendi dünya görüşleriyle bağdaştırmışlardır. Burada konu olarak seçilen ölüm kavramıyla ilgili ifadeler de hem dinî nitelik taşımakta, hem de Uygur toplumunun dünya görüşünü ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelime: Budizm, Manihaizm, Uygurlar, Uygurca, Ölüm.

Giriş

Uygurlar, tarihte çeşitli dinleri benimsemişlerdir ki bu dinlerin başında ‘Budizm ve Manihaizm gelir. Gerek Budist hacıların ve Manihaist tüccarların gerekse mütercimlerin sayesinde toplumda bu dinler yaygınlaşmıştır. Özellikle, Uygur mütercimleri, bu dinleri yayabilmek amacıyla pek çok Budist ve Manihaist eseri kendi toplumuna uygun olarak çevirmiştir.

Bilindiği üzere, bir millet, herhangi bir dine mensup olduğu zaman o dinin etkisinde kalır ve yaşamını da o dinin ekseninde oluşturur. Uygurlar da Budizm ve Manihaizmin etkisinde kalarak gerek toplumsal gerekse siyasi hayatlarını bu dinlerin çerçevesinde şekillendirmişlerdir. Bütün bu değişim ve etkileşim Uygurlar içerisinde doğum, ölüm gibi geçiş törenlerini de etkilemiştir. Bu nedenle Uygurlarda ölüm kavramı, toplumun inanç sistemiyle paralellik göstermiştir.

Bu yüzden, öncelikle Budizm ve Manihaizmin ölüm kavramına ilişkin düşüncelerini şu şekilde açıklayabiliriz. Budizme göre ölüm, hiçbir canlı için bir son değildir. Aksine, Karma felsefesine göre ruh tekrar tekrar vücut bulur. “Kötü amellerde bulunanların ruhları, ölümden sonra kötü karmalarıyla uzun zaman cehennem azabı görürler ve daha sonra da yeryüzünde yeni bir vücutla doğarlar. İyi amellerde bulunanlar ise Tanrılar âleminde ikamet etme mükâfatını kazanırlar.” (Sarıçoğlu 2000: 189). Fakat daha sonra tekrar yeryüzüne gelerek başka vücutlarda yeniden doğarlar. Böylece bu ıstırap döngüsü sürüp gider. Bu nedenle, bilge kişiler “Nirvāna”ya ulaşmayı amaç edinmişlerdir. Nirvāna, “Hinayana Mezhebine göre, bu dünyadaki üç büyük yük olan kin, hırs ve boş ümitten kurtuluştur. Bunu gerçekleştiren kutsal kimse

* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü / KAYSERİ
htokyurek@hotmail.com.tr

ölümüyle varlığını teşekkül ettiren sebeplerin bütün çeşitlerini imha etmiş olur. Böylelikle, tekrar vücut bulma imkânlarını ortadan kaldırırılar.” (Sarıçioğlu 2000: 189). Bu durum, Eski Uygur Türkçesi metinlerine de *nirvanıg bultukta kin ney ölüm bultukmaz* (StabUig/88/6d) “Nirvâna’yı bulduktan sonra asla ölüm olmaz.”, *ölümsüz ot öçsüz üze ölmeksiz kıtaçı* (BT13/28/2-4) “Ölümsüzlük ilacı öç almamak üzere ölümsüz kılacak (Nirvâna’ya ulaşacaktır)” şeklinde yansıtılmıştır.

Ayrıca Budizmin “Benliğin varlığına inanmak, kalıcılık sapkınlığı içine sürüklenmektir; benliği inkâr etmek, ölümlü yok olma sapkınlığına düşmektir.” (Eliade 2003: 111) sözü maddi varlığın yani bedeninin bir nihayetinin olduğunu ruhun ise ölümsüzlüğünü anlatır. Eski Uygur toplumu da vücudun fâniliğini *et’öz erser beksiz meñsüz titir* (AY/613/13-14) “Vücut ise fânidir.” sözüyle ifade eder. Buna rağmen Budist düşüncede, tek fâni olmayan ebedî varlık Buda’dır. Budizmde, Buda’nın “insani vücudu, onun hakiki şahsiyetini örten tesadüfî bir vücut olarak görülür. Bu görünen vücut arkasında, normal ölümlülerin vücudundan ayrı, inanç gözüyle görülebilen, anlaşılabilen diğer bir varlığın olduğu kabul edilir. Budistler buna, ‘bozulmayan vücut, saadet vücudu’ vs. gibi isimler vermişlerdir.” (Sarıçioğlu 2000: 182). Buda, doğum ölüm döngüsünden tamamen kurtulmuştur. Bunu, Uygurlar *uzun ödün artmaksız togmaksız öçmeksiz meñü titir* (AY/55/21-23) “Uzun zaman bozulmayan, doğmayan, sönmeyen (ölmeyen), ebedî (bir varlık)tır.” gibi ifadelerle belirtmişlerdir.

Yine, Prens Siddhârta’nın “müritlerine yaşlılık, hastalık ve ölüm üzerine düşüne düşüne yaşama sevincini yitirdiğini ve insanlığı bu üç kötülükten kurtarmaya karar verdiğini” (Eliade 1998: 87) söylemesi Budizmin ölüm karşısında alabileceği tedbiri gösterir ki bu da yukarıda açıklandığı üzere “Nirvâna” ile mümkündür. Bununla birlikte, Gautama Buda’nın ölürken Ananda’ya “Doğmuş olanın ölmeyeceğini mi sanıyorsun? Kesinlikle olanaksız bir şey bu.” (Eliade 2003: 93) demesi, ölüm karşısında canlının yenilgisinin açık bir göstergesidir. Bu yenilgiye rağmen, ölümü kabullenmek canlılar için hiçbir vakit kolay olmamıştır. Bu yüzden Uygurlar da ölümü *yarsınçıg yavız ölüm* (BT18/16/18) “İğrenç kötü ölüm”, *uluğ korkınçlıg ol ölüm* (StabUig/89/6a) “Çok korkunç ölüm.” gibi ifadelerle nitelendirmişlerdir.

Gnostik bir din olan Manihaizmde ölüm kavramı ise, ruhun beden hapisanesinden kurtulması şeklindedir. Gnostiklere göre, “ilahî âlemin bir parçası olan ruh ölümsüzdür. Ölüm ancak süfli olan maddi varlıklara ve insan söz konusu olduğu zaman beden için geçerlidir (Sarıçioğlu 2000: 128). Mani dininde de Budizmde olduğu gibi bir tenasüh düşüncesi vardır. Fakat bu durum Mani dininde sınırlıdır. Öldükten sonra iyi olan ruh ışık âlemine gider.

Kötü olan ruh ise önce çeşitli cehennemlerde cezalandırılır, daha sonra ruhu temizlenip kurtuluncaya kadar doğar ve ölür.

Yukarıda da açıklandığı üzere, din odaklı bir yaşam felsefesine sahip olan Uygurların ölüm kavramı ile ilgili oluşturdukları söz varlığı Budist ve Manihaist çevrede şekillenmiştir. "Bir toplumun kültürel arka planını ve değerlerini bilmeden o kültür ortamında yer alan kelimeleri doğru bir şekilde anlamak, yorumlamak ve aktarmak mümkün değildir." (Condon 1998: 47). Bu yüzden, Uygur toplumunu daha iyi ve doğru anlayabilmemiz için kullanmış oldukları kelimeleri daha yakından bilmemiz son derece önemlidir. Çünkü kelimeler hem kültür etkileşiminden ve birikiminden hem de yaşam tarzından ortaya çıkar. Uygurlar da ölüm kavramı ile ilgili ifadelerde hem doğrudan söyleme yolunu seçmiş hem de çeşitli benzetme ve metaforlardan faydalanmışlardır. Her ne kadar, burada asıl amacımız, Eski Uygur toplumdaki ölüm kavramı ile ilgili ifadeleri belirtmek olsa da gerekli görülen yerlerde anlam bilimsel açıklamalara da yer verilecektir. Çünkü ölüm kavramı ile ilgili oluşturulan ifadelerin bazılarında metaforik ve benzetmeye dayalı söyleyişler bulunmaktadır. Bu yüzden metafor ve benzetme konusuna kısaca değineceğiz.

"Metafor, bir kavramın bir başka kavramla algılanma ifadesi olarak söylenmesidir, bu iki kavram arasında benzerlik ve bağ mevcuttur." (Lakoff 1987: 219) Metafor kişinin dünyayı algılayış şeklidir yani kişi olayları ve nesnelere kendi algıladığı şekilde ifade eder. Ayrıca insanlar daha basit ya da can sıkıcı bir nesne ya da olayı "basitçe söylemek yerine yer edecek, iz bırakacak, belirli bir etkiye yol açacak şekilde söylemeyi" (Porzig 1995: 88) amaç edinmişlerdir. Böylece metaforik söyleyişler dilde her zaman var olmuştur. Metaforik ifadelerin her zaman var olmasının nedeni de kişinin dünyayı algılama yolları olan benzetme ve karşılaştırmalardan yararlanmalarıdır. Kısaca, "Metaforun yolu, benzerlik ve karşıtlığa uzanan yaratıcı çağrışımdan geçmektedir." (Jakopson 1979: 54) diyebiliriz.

Benzetme ise "bir nesnenin niteliğini, bir eylemin özelliğini daha iyi anlatabilmek, canlandırabilmek için bir başka nesneden, bir başka eylemden yararlanarak, onu anımsatma yoluyla gerçekleştirmektir." (Aksan 1999a: 61).

Ölüm ile ilgili ifadeleri şöyle sıralayabiliriz.

1. Ölüm Alametleri ile İlgili İfadeler

1.1. Dış Unsurların Yok Olması ile İlgili İfadeler

Dış unsurlar Sanskritçe "rūpa" olarak adlandırılır ve bu konuda çeşitli sınıflandırmalar yapılır. Bunlardan biri de on dört rūpa'dır. On dört rūpa; beş duyu organı (göz, kulak, burun, dil ve vücut), beş duyu (görme, işitme, kok-

lama, tatma ve dokunma) ve dört element (toprak, su, ateş ve hava) şeklinde sıralanır. Bunların yok olması sonucunda canlı maddi olarak ölür.

1.1.1 Altı Duyunun Yok Olması ile İlgili İfadeler

Altı duyunun yok olmasını ifade eder. Gözün görme, kulağın işitme, dilin tatma, burnun koklama, tenin dokunma ve bilincin algılama kuvvetinin yok olduğunu belirtir. Altı duyunun yok olması ölümün en önemli belirtilerindedir. Çünkü canlıyı var eden asıl unsur bu altı duyu organıdır. Bunların işlevlerini kaybetmesi de canlının yok olması anlamındadır. Bu durum, canlının ölüme yaklaşmasının ilk adımıdır. Bunu *altı kaçığı tetrülmekintin dört mahabut üze bütmiş et'öziniş yokın bilip ol ödte kövdüjün körüp ölmüşin bilip* (Totenbuch/1261-1264) “Altı duyunun hainliğinden ve dört elementin tükenmesinden dolayı vücudunun yok olacağını anlayıp o zaman bedenini görür ve öldüğünü bilir.” şeklindeki örnekle açıklayabiliriz.

alku indrika tükellig erser köz kulgakta ulatılarka tükellig bolur (Totenbuch/83-85) “Bütün duyu organları tamamlandıysa (tükendiyse) göz, kulak ve diğerleri de tükenir.”

Öj ünke siş-: Görme kuvvetinin tükendiğini ifade eder. Bu durum, ölüm belirtisinin en önemlisi olarak gösterilebilir. Çünkü ölecek kişinin ilk olarak gözündeki parlaklık gider ve göz artık donuklaşır.

öj ünke sişmiş ödte köz üze yinçke öj körür...-ig körü umaz (Totenbuch/38-39) “Renk sese battığı zaman göz üzerinde ince renk görür... -i göremez.”

öj ünke sişmiş belgü bolmışta adırılığ ölüm belgü bolmışın bilip (Totenbuch/133-135) “Renk sese batma belirtisi olduğunda kesin ölüm alameti olduğunu bilip.”

Ün yıdka siş-: İşitme duyusunun yok olmasını gösterir.

ün yıdka sişmişte burun yıd tuymaz (Totenbuch/39-40) “Ses kokuya battığında burun koku almaz.”

Yıd tatıgka siş-: Koklama duyusunun tükendiğini belirtir.

yıd tatıgka sişmişte (Totenbuch/150-151) “Koku tada battığında.”

Tatıg börtigke siş-: Tat alma duyusunun yok olduğunu ifade eder.

tatıg börtigke sişmişte til tatıg tuymaz (Totenbuch/40-41) “Tat temasa battığında dil tat almaz.”

Börtüg dört mahabudka siş-: Dokunma duyusunun yok olmasına işaret eder. Dokunma kuvvetinin ortadan kalkmasından sonra dört elementin sırayla yok olması söz konusudur.

börtüg tört mahabutka sıymışte (Totenbuch/155-156) "Temas dört elemente battığında."

1.1.2. Dört Elementin ya da Dış Unsurun Yok Olması ile İlgili İfadeler

Altı duyunun yok olması sonucu, dört elementin ya da dış taraftaki dört unsurun yok olması ortaya çıkar. Bütün her şeyde mevcut olan dört element Sanskritçe "mahābhūta" şeklinde ifade edilir. Dört element bilindiği gibi toprak, su, ateş ve havadır. Bunlar dünyayı oluşturan elementlerdir ki canlı da bir dünya olduğuna göre bu dört element canlının fiziksel vücudunu işaret eder. Toprak canlının katı kısmını, su canlıda bulunan sıvıyı, ateş canlıdaki ısıyı, hava da canlıdaki hareketi ya da nefesi ifade eder. Bu dört elementin uyumsuzluğu sonucunda dört yüz kırk rahatsızlık ortaya çıkar. Bunların vücuttan ayrılması ise canlının ölümüne neden olur yani fiziksel vücudun ölmesi anlamına gelir.

tört mahabudlar için kezigçe sıjer (Totenbuch/41) "Dört element sırayla batar."

taşın sıjarkı tört belgüler (Totenbuch/260) "Dış taraftaki dört alamet."

Yir mahabud suvka sıj-/yir suvka sıj-: Budist düşünceye göre toprak suyu yok eder. Bu durum da insan vücudunun bitkin düşmesini ve ağırlaşmasını ifade eder.

yir mahabud suvka sıjmek üze et'özi naru berü ırgalur tepreyür için sıjar tütün tütneyür teg irü belgü bolur (Totenbuch/260-263) "Toprak elementinin suya batması üzerine vücut bir o tarafa bir bu tarafa sallanır, iç tarafta du-man tütüyor gibi belirti olur."

yir suvka sıymışte et'öz suvka taş kemişmiş teg ağır bolur başı örü kötürser sançar (Totenbuch/42-43) "Toprak suya battığında vücut suya taş düşmüş gibi ağır olur. Başını yukarı kaldırırsa, (başı) ağırır."

Suv mahabud ootka sıj-/suv ootka sıj-: Yine, su elementi ateşi yok eder. Bunun da canlı vücuduna etkisi ağzın ve dilin kuruması şeklindedir. Ayrıca ölüm sırasında vücudun çeşitli yerlerinden sarı su aktığı da belirtilmektedir.

suv mahabud ootka sıjmek üze til agız kurup tilte kara çizig bolur için sıjar sakıg teg irü belgü bolur (Totenbuch/263-265) "Su elementinin ateşe batması üzerine dil ve ağız kuruyup dilde kara çizgi olur, iç tarafta serap gibi belirti oluşur."

suv ootka sıymışte agız burun kurıyur birerte burıntın ağıztın suv akar tamgak kurıyur (Totenbuch/43-45) "Su ateşe battığında ağız ve burun kurur ve burundan ve ağızdan su akar, damak kurur."

Oot yilke siy-: Ateş de havayı yok eder. Burada da vücut ısısının yavaş yavaş ayaktan başlayarak yok olması belirtilir.

oot yilke siymek üze adak uulındın yokaru isig tözi barmak üze içtin sıyar kadyod kurtnıy yarukı teg irü belgü bolur (Totenbuch/265-268) “Ateşin rüzgâra batması üzerine ayak tabanından yukarıya doğru sıcaklık gider ve iç tarafta ateş böceğinin ışığı gibi belirti olur.”

oot yilke siymışte elig adak soğışur (Totenbuch/45-46) “Ateş rüzgâra battığı zaman el ve ayak soğur.”

Yil mahabud biligke siy-/yiil biligke siy-: Hava elementi de şuuru yok eder. Burada, kişi koma hâlinindedir ve son anlarını yaşamaktadır. Bundan sonra nefes kesilir ve can çıkar, artık maddî vücut ölmüştür. Daha sonra gönül devreye girer.

yiil biligke siymek üze tın üzülüp içtin sıyar yula teg irü belgü bolur (Totenbuch/269-270) “Rüzgârın bilgiye batması üzerine nefes kesilir ve iç tarafta meşale gibi belirti olur.”

yiil biligke siymışte közi alarıp uzın tın alıp elig adak tebinür (Totenbuch/46-47) “Rüzgâr bilgiye battığı zaman (canlının) gözü döner ve (canlı) uzun nefes alır, eli ve ayağı çırpınır.”

yiil biligke siymış ödte (Totenbuch/156) “Rüzgâr bilgiye battığı zaman.”

1.2. İç Unsurların Yok Olması ile İlgili İfadeler

Dış taraftaki belirtilerin gerçekleşmesi üzerine artık iç taraftaki unsurlar ortaya çıkar ki bunlar da dört şekildedir. Bu durum, *taştnkı tını üzülür içtinki tın üzülmeyük ödte* (Totenbuch/49-50) “Dışarıdaki nefesi kesilip içerdeki nefesi kesilmediği zaman” şeklinde ifade edilebilir. Bilindiği üzere ölüm Nirvâna’ya ulaşma yollarından birisidir. Canlı için dış taraftaki unsurların tamamının yok olması sonucunda artık iç taraftaki alametler ortaya çıkar. Bu alametler öncelikle canlıda bulunan ihtirasların ve kötülüklerin ortadan kalkması şeklindedir. Daha sonra ise canlıda bulunan bütün gönüllerin yok olması ve canlının sonsuz mutluluğa yani Nirvâna’ya ulaşmasıdır. Nirvâna’nın en büyük amacı tekrar dünyaya gelmemektir. Fakat bunu beceremeyen canlılara yeniden doğum yolları açılır.

içtinki tört törlüg irü belgüler (Totenbuch/271) “İçerdeki dört türlü alamet.”

Bilig köñülke siy-/bilig inçke siy-: Şuurun yok olduğunu ve sükûnetin artık ortaya çıktığını ifade eder. Burada altıncı duyu olan bilinç gönle batar ve böylece canlıda bulunan ihtiraslar ve kötülükler ortadan kalkar. Bu zamanda, dört an olduğu ve burada da dört bilginin ortaya çıktığı belirtilir.

bilig köñülke siymek üze içtin sıyar yaruk yaşuk bolur (Totenbuch/271-273) “Bilgi gönle batmak üzere iç tarafta aydınlık olur.”

bilig inçke sıymışte tört kşanta tört bilge bilig yaruyur (Totenbuch/47-48)
"Bilinç sükûnete battığında dört zamanda dört bilgi parlar."

Körgülüg küçlüg bilge bilig: Dışarıdaki nefesin kesildiği, içerdeki nefesin ise henüz kesilmediği anı ifade eder. Burası bilinci kaybetme aşamasıdır.

baştnkı kşanta körgülüg küçlüg bilge bilig yaruyur taştın sıyar körser kar yağmış teg yürüñ közünür içtin sıyar körser tütün teg közünür (Totenbuch/50-53) "Baştaki zamanda görünen güçlü bilgi parlar, dış taraftan baksa kar yağmış gibi beyaz gözükür, iç taraftan baksa duman gibi gözükür."

Kiñürülmeklig bilge bilig: Ölüm anında görmüş olduğu parlaklıkların birleştiği andır. Burada öfke tamamıyla tükenir.

ikinti kşanta kiñürülmeklig bilge bilig yaruyur taştın sıyar körser kün tugmış teg kızıl közünür içtin sıyar körser kadyod kurtnıñ yarukı teg azkya yaruk közünür (Totenbuch/53-56) "İkinci zamanda genişletilmiş bilgi parlar, dışarı taraftan baksa güneş doğmuş gibi kızıl gözükür, iç taraftan baksa ateş böceğinin ışığı gibi çok az ışık gözükür."

Bilge bilig bolmak: Aydınlığa doğrudan doğruya ulaşıldığı andır. Burada arzu ve hırs yok olur.

üçünç kşanta bilge bilig bolmakı yaruyur taştın sıyar körser añar karañu közünür içtin sıyar körser yula yarukıça ozakıtın köñül ulug yaruyur (Totenbuch/57-59) "Üçüncü zamanda bilgili olmak parlar, dış taraftan baksa karanlık gözükür, iç taraftan baksa meşale ışığı gibi önceden gönül büyük parlar."

Bilge bilig yakın bolmak: Temiz aydınlığa doğrudan doğruya ulaşmayı ifade eder ve burada cehalet yok olur.

törtünç kşanta bilge bilig yakın bolmakı yaruyur taştın sıyar körser tañ sarıgındaki yaruk teg közünür içtin sıyar körser yaruk erip sakınçsız tözlüg bolup kök kalıgtaki bult açılmış teg yaruyur (Totenbuch/60-64) "Dördüncü zamanda bilgiye yakın olması parlar dış taraftan baksa tan sarılığındaki ışık gibi gözükür, iç taraftan baksa ışık ulaşıp düşüncesiz esaslı olup gökyüzündeki bulut açılmış gibi parlar."

Köñgöl inçke köñülke sıñ-: Sükûnetin daha da derinleştiğini gösterir. Gönlün yok olduğunu ifade eder.

köñül inçke köñülke sıñmek üze içtin sıyar yivli kömen teg irü belgü bolur (Totenbuch/273-274) "Gönül ince gönle batmak üzere iç tarafta sihir gibi belirti olur."

İnçke köñül tugmaksız köñülke sıñ-: Sükûnet sayesinde yeniden doğuşun olmayacağı ifade edilir. İnce gönlün yok olduğu belirtilir.

inçke köjül tugmaksız köjülke sıymek üze kurug tugmaksızız azkya tenginçe körür (Totenbuch/274-276) “İnce gönül doğmayan gönle batmak üzere doğmamayı azıcık dengince görür.”

Tugmaksız köjül yaruk yaşuk köjülke sıy-: Burada canlı tüm sınıfları geçerse tam aydınlığa yani Nirvāna'ya ulaşır. Böylece dünyaya bir daha gelmez.

tugmaksız köjül yaruk yaşuk köjülke sıymek üze anta basa kaşın tüz töpüdeki bir ak tamır bodi köjüllüg tigli ögniş kindik altınkı bir tamır kızıl tigli ikegü bilig birle yürekdeki abaduti tamırınıy içinde yıgılmak üze ol ödte ilinmeksiz yapşınmaksız tegşilmeksiz nomlug et'öz kentün tugar (Totenbuch/276-283) “Doğmayan gönül aydınlık gönle batmak üzere ondan sonra babanın düz tepesindeki bir beyaz damar Buda gönüllü su (ile) annenin göbek altındaki bir damar kızıl su, ikisi bilgi ile yürekteki Avadhütī damarının içinde toplanmak üzere o zaman bağlanmayan değişmeyen dharmakaya kendiliğinden doğar.”

2. Ölüm Anı ile İlgili İfadeler

2.1. Canlıların Kendi Vadeleri ile Ölmesini Belirten İfadeler

2.1.1. *Ölüm; canlının kendi vücudundan vazgeçip diğer canlılar için bedenini feda etmesidir.*

Et'özün buşı bir-: Burada *buşı bir-* ifadesi önemlidir. Buda, insanlık veya diğer canlılar için fedakâr olan insanlar sadaka verir. Sadaka özellikle Budizmin en önemli törenlerinden biridir. Fakat burada vücudun sadaka olarak verilmesi ilgi çekicidir. Bu durumu da, Burkancılığın Mahayana mezhebi ile açıklayabiliriz. “Büyük sal ya da araba” manasına gelen Mahayana mezhebi, Buda olmaktan vazgeçen ve hayatlarını Bodhisattva olarak devam ettiren kişilerle doludur. Bunların en büyük amacı canlıları kurtarmaktır. İşte, böyle büyük bir gaye için mücadele eden Bodhisattvalar vücutlarını da canlıların hayatta kalmaları maksadıyla feda edebilirler. *Et'öz buşı* ifadesi “vücut sadakası” manasında kullanılmaktadır. Vücudunu sadaka olarak veren kişi de elbette ölecektir. *Et'özün buşı bir-* ifadesi doğrudan olmasa da dolaylı olarak ölümü belirtmektedir.

kaçan bodisatavınıy et'özün buşı birmiş yir orunka tegdiler erser (AY/625/7-9) “Bodhisattvanın vücudunu sadaka verdiği yere vardıklarında.”

İdala-/tit-/tit- ıdala-: Yukarıda belirtildiği üzere “vücut sadakası” Mahayana mezhebi için önemli bir sadaka türüdür. Özellikle, Aç Pars hikâyesinde Prens Mahasattva kendi bedenini aç parsa sunarken *ıdala-* fiilini kullanır. *ıdala-* fiili “feda etmek” anlamındadır.

et'özünüzni ıdalap emgedkin tartmaklıg buyanıyız (AY/618/1-2) “Vücudunuza feda edip, ıstıraptan kurtulma sevabınız.”

Bu ifadenin yanı sıra, yine Aç Pars hikâyesinde *ıdala-/tit-* ikileme oluşturacak biçimde "başılamak, sunmak" anlamında kullanılmaktadır.

öz et'özlerin titip ıdalap tınlıglarka asıg tusu kılurlar tip tidi (AY/611/18-20) "Kendi vücutlarını feda edip, canlılara fayda sağlarlar, diye söyledi."

et'özümün isig özümün titgünlük ıdalaguluk öd kolu (AY/612/21-22) "Vücudumu, canımı feda edeceğim zaman."

Ayrıca *tit-* fiili "terk etmek" anlamında da kullanılmaktadır ve *et'öz tit-* ifadesi de ruhun bedeni terk etmesi anlamındadır.

bo et'özümün titdükde olarning arasını tugayın (TezcanHt/693-694) "Bu vücudumu terk ettikten sonra onların (tanrıların) arasında doğayım."

2.1.2. Ölüm; ruhun ve bedenın zayıf düşmesi sonucu ruhun kesilmesi ve canlının bir ağaç gibi devrilmesi hâlidir.

İsig tını kesilip ı ıgaç teg kamıl- Bir canlının hastalanması, hem bedeninin hem de ruhunun zayıf düşmesi sonucunu doğurur. Bedenin zayıf düşmesi de nefesin yani canın artık vücuttan çekilmeye başlaması hâlidir. Bilindiği üzere *isig tın* "can, nefes" hatta "ses" gibi manalara gelmektedir ki bir canlının ölmesinin en önemli göstergesi nefesinin kesilmesi ve sesinin artık çıkmamasıdır. Burada, *isig tın* ile *kes-* eylemi birleşerek kalıplaşmış ve somutlaşmıştır. Nefesi kesilen canlı da elbette ölecektir. Burada *ı ıgaç teg kamıl-* ifadesinde de benzetme yapılmıştır. Böylece ifade ölümü işaret etmektedir.

ig ağırlar küçetip inçsiretmış et'özüg isig tını kesilip ı ıgaç teg kamılur (BT13/16/13-16) "Hastalıklar artıp güçsüzleşmiş vücudu, nefesi kesilip (bir) ağaç gibi devrilir."

İsig özi üz- Eski Uygurlarda yaygın olarak kullanılan bir diğer ifade ise *isig öz üz-*'tir. Canı ifade eden *isig öz* ile "kesmek" manasına gelen *üz-* eylemi birleşerek kalıplaşmış ve somutlaşmıştır.

isig özi üzülmez (BT18/5/381) "Canı kesilmez."

Özümün bagrımın üz- Burada ölmek anlamında kullanılan ifade de ilgi çekici olan unsur *bagır* kelimesidir. Bu kelime ile *özün* yani ruhun bağırda, göğüste olduğu ifade edilir.

Öñi kırtışı teğsilip özümün bagrımın üzdeçi (BT13/12/155-156) "Beti benzi atıp, değişip canımı alacak."

Tını üzül- Bu dönemde, en fazla kullanılan ifadelerden birisi de *tını üzül-*'tir. Bu deyim, bugün kullanılan "nefesi kesilmek, soluğu kesilmek" ifadelerine benzemesiyle birlikte anlamsal olarak ölüme işaret eder.

tını üzülüp (BT2/964) "Canı kesilip."

et'özleri arınıp tınları tumulup tını üzülgele bartukda öhdün kılmış edgüli ayıgılı kılınçlarınıı tüşin adırtlıg körürler (BT2/970-974) “Vücutları arınıp, nefesleri soğuyup, canları kesilmeye başladığında, önceki yapmış (oldukları) iyi ve kötü amellerinin karşılığını net bir şekilde görürler.”

2.1.3. Ölüm; diğer canlılar için tekrar dünyaya gelme umududur.

İsig özlerin kol-: Budizmde ruh tek bir varlığa ait değildir. Ruh, tenasüh yani ruh göçü içerisinde ve sürekli başka maddi varlıklara dönüşebilir. Karma felsefesinde önemli yere sahip olan ruh göçü kişinin ameline göre şekil alır. Ruh yeniden doğduğunda kendisini hayvan, bitki, insan ya da tanrı olarak bulabilir. Ayrıca, ruh hiçbir zaman ölmez, her ne kadar Mani dini ile ilgili bir ifade olsa dahi bunu şu örnekle belirtebiliriz. *üzüt neş ölmez* (ManIII/29/5) “Ruh asla ölmez.” Doğrudan ölümü ifade etmese de dolaylı olarak ölümü belirten aşağıdaki örnek Budizm felsefesi için kayda değerdir. Bu örnekte, hastalanan ve ölümü bekleyen bir bey karısı anlatılmaktadır.

kaltı men ögsüz bolup sizlerni bilmez boltukda üzüksüz ud koyun toşuz kaz ödirek bo montag tınlıglar bir künte üç kata kelip aşunmaklaşu tegip mini ısıururlar sokarlar etimin yinimin yıra yırt tartarlar yırtarlar kentü isig özlerin kolurlar erti (AY/19/ 8-16) “Ben kendimden geçip de sizleri bilmez olduğum zaman, daima sığır, koyun, domuz, kaz, ördek böyle canlılar bir günde üç kez gelip acele ile beni ısırılar, sokarlar, etimi derimi parçalarlar, yırtarlar, kendi canlarını isterlerdi.”

2.1.4. Ölüm; vadenin dolması, hayatın sona ermesidir, ölüm gününün gelmesidir.

Ajun üzlünçüsü: Soğdca bir kelime olan *ajun* kelimesi “varlık biçimi, hayat” anlamında kullanılmaktadır. Böylece kelime grubu “varlık biçiminin sonu, varlık biçiminin yok olması” şeklinde açıklanabilir. *üz-* fiilinin de somut bir ifade olmasından dolayı burada yine somutlaştırma yapılmıştır.

adasız tudasız yalaşuk yaşın tükkel yaşayu ajun üzlünçüsin kaçan kılğalı ugraduklarında (ShōAvalo/62-63) “İnsan, tehlikesiz bir biçimde ömrünü tümüyle yaşayarak varlık biçimini sonlandırdığında.”

Ertimlig törü/ertimlig ürlüksüz törü: Buda dışındaki bütün canlılar fânidir. Dolayısıyla her bir canlının bir yaşam süresi vardır. Bu yaşam süresi biten her canlı, ölüm ile yüzleşecektir. Eski Uygur Türkçesinde kullanılan *ertimlig* ve *ürlüksüz* ifadeleri “fâni, geçici ve ölümlü” anlamlarındadır. *Törü* kelimesi de bilindiği üzere “kanun, hüküm” manasında olup burada canlıların ölümlü olduklarını ifade eder.

meniy una ertimlig törü tıgıp kelmiş ol (TezcanHt/612-614) “Benim (için) işte fânilik kanunu (ölüm vakti) yaklaşmış gelmiştir.”

et'özniñ küçi küsüni kevilmişin alkınmış ertimlig ürlüksüz törü kentü öziye yakın kelmişin bilip (TezcanHt/439-444) "Vücudun gücünün kuvvetinin eksildiğini, fâni olma kanununun (ölümün) kendisine yaklaştığını anlayıp."

Köñüllüg antirabau et'öz büt-: "Mükemmel ara dünyalı vücudu tüketmek" anlamındadır. Özellikle *büt-* fiili hayatın tükendiğini, bittiğini ifade eder ki hayatın bitmesi de ölümü işaret eder. Somut varlıklar için kullanılan *büt-* fiili soyut bir kavram için kullanılmış ve dolayısıyla somutlaştırma yapılmıştır.

ölgeşükte ortun indrilig tuyunu umaz köñüllüg antirabau et'öz büter (Totenbuch/173-175) "Öldüğünde merkezî duyu organları hissetmez, (böylece) mükemmel ara dünyalı vücut tükenir, yok olur."

Ölüm küni: Hayatın tükendiğini, her şeyin sona erdiğini anlatmak amacıyla kullanılmıştır. İfade, hem Budizm hem de Manihaizmde yer almaktadır.

bu ölüm küni kimni üze kelser (ManIII/11/11-12) "Bu ölüm günü kimin üzerine gelse."

ölüm künke tegi suy anıg kılınç (ManIII/44/12-13) "Ölüm gününe kadar kötü amel."

neñ ölüm küni keltükde öküngülük bolmazun (GabainHt/2132-2133) "Asla, ölüm günü geldiğinde pişman olmasın."

Tüke-/tüket-: Vadenin dolduğunu, yaşın kemale erdiğini, ölüm vaktinin geldiğini belirten bir diğer ifade *tüke-* fiilidir. *tüke-* fiili 'bitmek, tükenmek' anlamlarında kullanılmaktadır. Burada da somutlaştırma yapılmıştır.

özümüz yaşımız tükeyü ölümke yoluk (?) boltukda (BT3/1099-1110) "Ömrümüz tükenip ölümle karşılaştığımızda."

Eski Uygur Türkçesi metinleri içerisinde ilgi çekici bir diğer ifade ise *ölu tüket-*'tir. Burada da "hayatın bittiği" belirtilir.

kaçan monta ölü tükedip yene yılkı ajunınta tüştüklerinte (BT2/219-221) "Ne zaman böyle ölüp yine hayvan dünyasına "tiryagyoni-gati" düştüklerinde."

Uçuk-: "Bitmek, hayatı sonlanmak, sona ermek" anlamında kullanılan *uçuk-* fiili canlıların ölümlü olduklarını belirtmek amacıyla örneklerde yer almaktadır.

taşın sıyar törütgülük yaratıg birle içtin sıyar uçukguluk yaratıgı bir ikintike kavıştursar körüştürser (Totenbuch/396-398) "Dış taraftaki doğumlu canlı ile iç taraftaki ölümlü canlıyı birbirleriyle birleştirse görüşürse."

içtin sıyar uçukguluk yañça kırsar tört tamırnıy içinde bodi köñüllüg tigli akar (Totenbuch/404-406) "İç tarafta ölümlü şekilde yapsa dört damarın içinden Buda gönüllü su akar."

2.1.5. Ölüm; canlıya dokunmaktır.

Ölüm teğini-: Ölüm vaktinin geldiğini, artık canlının ölmeye başladığını anlatan diğer bir ifade ise *ölüm teğini-* deyimidir. “Değmek, dokunmak, ulaşmak” anlamında olan *teğini-* sözü somut bir kelimedir. Soyut bir anlama sahip olan *ölüm* sözüyle birleşerek kalıplaşmış ve somutlaştırma yoluna gidilmiştir.

ulug dintarnıj ölüm teğinişi (UI/9/10-11) “Ulu hocanın vadesinin gelmesi.”

2.1.6. Ölüm; bir hırsızdır ve can cevherini acımadan çalar.

İsig özüg kundaçı: “can hırsızı” anlamında kullanılan kelime burada mecazi anlamdadır. Ruhun bedenden çalınmasını ifade eder. Böylece ölüm bir hırsıza benzetilerek kişileştirme yapılmıştır.

İsig özüg kundaçılar (UII/61/4) “Canı çalanlar.”

Ogrıla-ölümlüg ogrı: “Çalmak” anlamlarına gelen *ogrıla-* fiili de burada gerçek anlamından sıyrılarak mecazi manada kullanılmıştır. Yine ruhun bedenden çalınmasını ifade eder. Ayrıca *ölümlüg ogrı* ifadesinde de ölüm, hırsız olarak gösterilmiş ve bir kişileştirme yapılmıştır. Aşağıdaki örnekte de can somut bir nesne olan cevhere benzetilerek somutlaştırma yoluna gidilmiştir.

ayıg kılınçlıg kap kara tünle ölümlüg ogrı kelip et’özlüg ağılıkıyızlartaki isig özlüg erdiniyızlerni ogrılayu iltgey (UIII/14/9-12) “Kötü amelli simsiyah akşamda ölüm hırsızı gelip vücut hazinenizdeki can cevherlerinizi çalıp götürecektir.”

2.1.7. Ölüm; canlının bedeninde bulunan ruhun sönmesi ya da yok olmasıdır.

Öçdeçi/öçmeksiz: “Sönme, sönüş” anlamına gelen *öç-* eylemi Budizm için Nirvâna, mokşa’ya ulaşmayı belirten terimsel anlamlı kelimeler içerisinde kullanılan bir ifade olmasına rağmen Eski Uygur Türkçesi metinlerinde “ölüm” kavramı için de kullanılmaktadır. Bu ifadelerin benzerlik göstermesinin nedenini iki türlü açıklayabiliriz. 1. İnsan bedenini var eden, yaşatan ruhun vücuttan çekilmesi, canlının bedenini terk etmesi ya da sönmesidir; 2. Ölen kişinin “töz”e kavuşma isteği, “töz”de yok olma yani Nirvâna’ya ulaşmasıdır. Ayrıca Buda’nın özellikleri sıralanırken bu ifade kullanılır. Burada, sönmek manasındaki *öç-* fiili somut bir ifadedir. Ruh bir ateşe benzetilmiş ve somutlaştırma yapılmıştır.

togmaksız öçmeksiz mengü titir (AY/55/22-23) “Doğmayan sönmeyen (ölmeyen) ebedîdir.”

kşan kşan ödte togdaçı öçdeçi itiglig ürlüksüz ermez (AY/55/19-20) “Zaman zaman doğacak ve ölecek yapılı, fâni değildir.”

öç- eylemi yukarıdaki örneklerde, her ne kadar canlıların ölümünü belirtmek için kullanılsa da anlamsal olarak ölümü açıklamaktadır. Bunu kesin bir

ifade ile söylememizin nedeni de *togmaksız öçmeksiz* karşıt anlamlı kelimelerin birlikte kullanılmasıdır.

2.1.8. *Ölüm; ruhun vücuttan çıkması ve ruhun gökyüzüne yükselmesidir ya da bilinmeyen bir yere gitmesidir.*

Öl-: Bu fiil ile türetilmiş birçok kelime bulunmaktadır. *Öl-* eylemi, gerek Türkçenin tarihî lehçelerinde gerekse modern lehçelerinde sıkça kullanılmaktadır. Ercilasun’a göre, “yükselmek” anlamındaki *ör-* ve *ön-* fiilleri ile “göğe yükselen, uçan ruh” anlamındaki öz kelimesi, “yükselmek, havalanmak” anlamında olabileceği düşünülen **ö-* fiiline dayandırılmaktadır (Ercilasun 2002: 47-48). Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *öl-* fiili üzerine yapım eki getirilmeden doğrudan da kullanılabilir.

kodı salınsar yme ölür (AY/595/17-18) “Aşağı salınsa ölür.”

Ölümün öl-/ölüt ölür-: Bu dönemde kullanılan en ilginç ifadelerden birisi *ölüm* ve *ölüt* kelimelerinin üzerine *öl-* eyleminin getirilmesiyle oluşturulmuş kelime grubudur.

ödsüz ölümün ölmegeyler (AY/90/14) “Zamansız ölümle ölmeyecekler.”

inçe kaltı yinin ölüt öldürdümüz erser (TT4/8/68-69) “Eğer, (?) öldürdüysek.”

Uç-: “Uçmak, gökyüzüne yükselmek” anlamında olan *uç-* fiili mecazi olarak ölümü ifade etmektedir. Burada ruh bir kuşa benzetilmektedir. Osman Nedim Tuna ruhun ya da canın kuşa benzetilmesini eski Şaman inancına bağlamaktadır (Tuna 1957: 131-148). Sema Barutcu ise *uç-* fiilini Kök Tengri inancıyla bağdaştırmakta ve ruhun Kök Tengriye kavuşması için kullanılabileceğini söylemektedir (Kemal 2003: 10). Bana göre de *uç-* fiili tanrıya kavuşmaktır. Bu durumu Budizmle ya da Manihaizmle bağdaştırsak ölüm Nirvāna’ya ulaşma yollarından biridir. Böylece ruh uçacak ve ulaştığı yerde yani Nirvāna’da sonsuz mutluluğa erecektir. Ayrıca ruhun angut kuşuna benzetilmesi de manidardır. Çünkü angut kuşu sessizliğiyle bilinen bir kuştur.

et’özlüg kölindeki isig özlüg angitkyasın uçurup adın ajunka ıdıp (BT3/223-225) “Vücut gölündeki canı angut kuşu gibi (sessizce) uçurup başka dünyaya gönderip.”

2.1.9. *Ölüm; ruhun bedenden uzaklaşıp vücudun dünyada bırakılmasıdır ve beden yok olmasıdır.*

Arta-: “yok olmak” anlamlarına gelen *arta-* fiili Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ölüm için kullanılır. Bu kelime, özellikle ikilemeler içerisinde yer alır. Ortak söz varlığına sahip olan Manihaizmde de *arta-* fiili “ölmek” anlamındadır.

kim et'öz için emgense tolgansar yime anay utlısı et'özke ölmek artamak bulunçı ol (CoqManIII/11/11-14) “Kim vücut için ıstırap çekse onun karşılığı vücut için ölmek, yok olmaktır.”

barça artarlar yokadurlar (BT2/945-946) “Hep mahvolurlar, yok olurlar.”

Et'öz kod-: Budizm ve Manihaizmde vücuda pek önem verilmez. Vücut bir kalıp ya da bir hapisanedir, ruh onun içinde hapsedilmiş ve daima buradan kurtulmayı umut etmiştir; yani asıl “töz”e kavuşmayı arzulamıştır. Burada önemli olan ruhun vücuttan çıkıp boş kalıbı, hapisaneyi yani bedeni dünyada bırakmasıdır. Eski Uygur Türkçesinde *et'öz kod-* ifadesi bu manada anlamlıdır.

monta et'öz kodup kişi ajununta togar ertimiz (AY/6/19-21) “Burada vücut bırakıp insan dünyasında “manusya-gati” doğardık.”

et'öz kodtukta (BT18/858) “Vücut koyduğunda yani öldüğünde.”

et'özün kodur tiyür (ManII/11/14-15) “Vücudunu bırakır yani ölür, der.”

İsig öz yokad-: *üzüt ney ölmez* (ManIII/29/5) “Ruh asla ölmez.” Ruh, doğum ve ölüm okyanusunda döner durur ve her zaman kendisi için farklı bir beden bulur. Hatta Eski Uygur metinlerinde şöyle bir cümle vardır ki ilgi çekicidir. *mini isururlar sokarlar etimin yinimin yıra yırt tartarlar yırtarlar kentü kentü isig özlerin kolurlar* (AY/19/12-16) “Beni ısırırlar, sokarlar, etimi derimi parçalayarak yırtarlar, kendi canlarını isterler.” Dolayısıyla Budizm ve Manihaizmde de İslamiyette olduğu gibi ruh hiçbir zaman yok olmaz. Burada *yokad-* fiilinin kullanılması önemlidir. Eski Türk dinlerinde de insan ruhunun hiçbir zaman yok olmadığını biliyoruz. Hatta, ölen kişiler için orada yemeleri için yiyecekler, giyinmeleri için elbiseler, kullanmaları için mücevherler hatta paralar konduğunu da biliyoruz. Galiba burada kullanılan *isig öz* ifadesi “can, ruh” gibi manalardan sıyrılarak, tamamen anlam değiştirmiş ve “beden” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Çünkü gerek Budizm ve Manihaizmde gerekse diğer dinlerde sadece beden yok olur, ruh hiçbir zaman yok olmaz. Burada *isig öz* sözü artık “ruhu, canı” ifade etmez, “beden” için kullanılır.

isig öz yokadmakı (BT13/16/1-2) “Canın yok olması, ölmesi.”

Köktürkçede de ölümü belirtmek için *yok bol-* deyimini kullanılmaktadır. Fakat bu deyim de ruhun yok olması anlamına gelmez.

2.1.10. *Ölüm; canlıların sevdiği kişilerden ve dünyadan ayrılmasıdır.*

Adırl-: Eski Uygur Türkçesinde kullanılan “ölüm” ile ilgili ifadelerden birisi de *adırl-* eylemidir. Bu eylemi, gerek dünyadan gerekse sevdiklerinden ayrılma olarak açıklayabiliriz. Ölüm kavramı burada doğrudan belirtilmese de dolaylı olarak anlatılmıştır.

amraklartın adırılğuluk emgek bolmasun erti (AY/609/3-4) “Sevgililerden ayrılmak ıstırabı olmasaydı.”

öñi adırılmaklıg busuşum yme yok inçip et’özümde tolu ögrünç sevinç togar (AY/609/8-10) “Başka ayrılık ıstırabım yok, aksine vücudumdan sevinç doğar (çok sevinirim).”

2.1.11. Ölüm; *direğin yıkılmasıdır, kesilmesidir.*

Limi sın-: “direği kırılmak” anlamında kullanılan ifade burada “ölmek” manasındadır. Tay-T’ang adlı bir din üstadının ölümü üzerine söylenmiş olan *limi sın-* ifadesinde somutlaştırma yapılarak ölüm kavramı karşılanmıştır.

şazınlıg ordunuñ bir limi sındı (TezcanHt/1012-1013) “Din sarayının bir direği yıkıldı, kırıldı.”

2.1.12. Ölüm; *canlının dünyadan kaybolmasıdır ve canlıya acımadan kıyılmasıdır.*

Yitlin-/yitgülük kıyılğuluk: İkileme biçiminde kullanılan ifade ölümü belirtmektedir. *yit-* kökünden meydana gelen *yitgülük* ifadesi “kaybolmak, yitmek” anlamındadır. Burada canlının bedeninin yok olması ruhun da diğer âleme gitmesi işaret edilmektedir. *kıy-* kökünden türeyen *kıyılğuluk* ifadesi de “acımadan öldürmek” anlamında kullanılır. Her iki ifade de somutlaştırma yapılmıştır.

bo tül belğüsi erser manga yitgülük kıyılğuluk belğü ol tip tidi (TezcanHt/497-499) “Bu rüyanın işareti ise bana ölüm alametidir, diye söyledi.”

yalañuz bir samtso açarı yitlinmeki üze (TezcanHt/1010-1012) “Sadece bir Tripitaka üstadın ölmesi üzerine.”

2.1.13. Ölüm; *canlının tanrıya kavuşmasıdır.*

Teñri bol-: S. Tezcan *tengri bol-* deyimini tek tanrılı din olamayan Budizm ile bağdaştırılmayacağını belirtir. Bu ifadenin Şamanizm veya Tengriciliğin bir kalıntısı olduğunu ve *Irk Bitig*’de geçen ölümü bekleyen, ölüme terk edilmiş kadın anlamındaki *tengrilik kurtka* ifadesinin bunu güçlendirdiğini açıklar. Ayrıca Moğolistan’da yaşanmış ve iş göremez duruma gelen yaşlıların yalnız başına ıssız ve uzak bir yere bırakılıp ölüme terk edilme geleneğinin varlığından da söz eder (Tezcan 1975: 101-102). Bununla birlikte Jean-Paul Roux çalışmasında *teñri bol-* deyiminin Moğolca olduğunu ve bazı yazarlar tarafından da bu deyimden prenslerin potansiyel tanrı oldukları sonucunu çıkarttıklarını belirtmektedir. Bu deyimden özellikle Altan Topç’i’de sıklıkla kullanıldığı da belirtilmiş olup Altan Topç’i’nin Çin etkisinde olduğu, dolayısıyla Budist etki ile yazıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Moğolların Gizli Tarihi’nde *teñri bol-* deyiminin sadece “göğe çıkmak” anlamında kullanıldığı da belirtilmektedir. Böylece bu deyimden Altay toplumlarının ilk dinine ait olması gibi bir olasılığın bulun-

madığını da ifade etmektedir (Roux 1999: 163). Bana göre ise *tengri bol-deyimi* mahallî bir ifade olabileceği gibi artık anlam değiştirerek Budizmin de etkisi ile Buda'da yok olmayı, asıl töze kavuşmayı belirtebilir. Bu deyim özellikle din üstatlarının ölmesinde kullanılmaktadır.

yime teŋri bolu yarlıkarka teŋi (TezcanHt/752-753) “Tanrı oluncaya (ölünceye) kadar.”

tengri bolu yarlıkamışın teŋin tapıçılardı id tuymadılar (TezcanHt/788-790) “Öldüğünü çevresindeki hizmetkârları hiç sezmediler.”

2.1.14. Ölüm; kara yere girmektir.

Kara yirke kir-: Ölümü anlatan en ilginç ifadelerden birisidir. Budist inanışa göre canlı öldükten sonra yakılarak ortadan kaldırılır. Asya halklarında, ölünün yakılmasının en önemli nedeni olarak canlıların kemiklerinden tekrar doğacağı inancıdır. Bu doğumu engelleyebilmek için de cesetler yakılır. Fakat burada kullanılan *kara yirke kir-* deyimini cesedin gömüldüğünü ifade etmektedir. Buna benzer bir ifade de Hsüan Tsang Biyografisinde yer almaktadır. Bu durum, mütercimin yerli inanışlardan örnekler vererek eserini açıklamak istemesi şeklinde algılanabileceği gibi gerçekten bir gömme faaliyetinin de olabileceği düşünülmelidir. Çünkü, Gautama Buda öldüğü zaman külleri ve yanmış kemikleri sekize bölünerek çeşitli yerlere gönderilmiş ve bu küller üzerinde Stüpalar inşa edilmiştir. Dolayısıyla cesetlerin külleri suya döküleceği gibi ya da havaya savrulabileceği gibi mezara da gömülebilir. Buna *bo upaşımaşan sın supurganlar* (BT7/A/80-81) “Bu Upaşımaşana Stüpalar” ya da *sekiz ulug şitavantakılar* (Totenbuch/1333) “Sekiz büyük Şitavana’dakiler” gibi mezarlığı gösteren ifadeler örnek olarak gösterilebilir.

kara yirke kirginçe küç bireli tip (StabUig/276/8) “Kara yere girince güç versin diye.”

2.2. Canlıların Öldürülmesi ile İlgili İfadeler

Alk-/alkın-: “Bitmek, kaybolmak, tükenmek, yok etmek” anlamlarına gelen *alk-/alkın-* eylemleri Eski Uygur metinlerinde öldürme eylemi için kullanılmaktadır.

kişilerig ölüürler ıdtururlar alkarlar yokadtururlar tip (BT3/312-313) “İnsanları öldürürler, yok ederler.”

üzlün-teçi alkıntaçı artadaçı erür (BT2/943-944) “Kesici, tüketici, mahvedicidir.”

İsig öz al-: “Öldürmek” manasına gelen bu kelime grubu eski Uygur metinlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Soyut bir ifade olan *isig öz* ile somut varlıklar için kullanılan *al-* fiili birleşerek somutlaşmıştır.

seniŋ isig öz alımçılarınıŋ (BT18/S/149-150) “Senin can alıcıların.”

seniñ isig öz alımçılarnıñ uğurınta (AY/8/12-13) “Senin canlıları öldürmen-den dolayı.”

Kıyıl-: “Küçük parçalara ayırmak” anlamına gelen *kıy-* fiilinden türetilmiş olan ifade ile somutlaştırma yapılmıştır. Burada ifade “acımadan öldürülme”yi belirtir.

darmagupdaki atlıg nomçı açarı bahşımızını kıyıltı tip eşidip (GabainHt/1886-1888) “Dharmaguptaka adlı hocamıza kıyıldı, diye işitip.”

Ölür-/ölürt-: Uygurlar öldürme eylemi için *öl-* fiilinin üzerine çeşitli ekler getirerek bu hareketi belirten kelimeleri doğrudan kullanmışlardır.

üküş telim özlüglerig ölürüp (AY/4/13) “Birçok canlıları öldürüp.”

sansız sakışsız özlüglerig ölürmişlerin körtüm (AY/9/2-4) “Sayısız canlıları öldürdüklerini gördüm.”

bo özlüglerig ölürmek erser ertingü yavlak ayıg kılınç titir (AY/21/6-8) “Bu canlıları öldürmek ise çok kötü bir ameldir.”

kuotau atlıg beg bizni ölürtti (AY/7/2-3) “Kuotau adlı bey bizi öldürttü.”

Öz üz-: Soyut anlamdaki *öz* kelimesi ile somut bir mana taşıyan *üz-* fiili birlikte kullanılarak somutlaştırma yapılmış ve kalıp bir ifade ortaya konulmuştur. Burada da canlıların öldürülmesi ifade edilir.

özümüzni üzerler (Apokalypse/13 verso/6-7) “Canımızı keserler yani öldürürler.”

Tın al-: Eski Uygur Türkçesinde kullanılan öldürmekle ilgili diğer bir ifade ise *tın al-* kelime grubudur. “Nefes, ruh” anlamında kullanılan *tın* kelimesi soyut manalıdır. *al-* fiili ise yine somut kavramlar için kullanılır. Burada, somutlaştırma yapılmıştır.

tınıımı altı (BT18/5/135) “Canımı aldı.”

birisi tolkakda tınımın altı (AY/7/19-20) “Birisi eziyetle canımı aldı.”

Yok yodun kıl-: “Yok etmek, ortadan kaldırmak” anlamında kullanılan *yok yodun kıl-* deyimini öldürmek manasını ifade eder.

bilgisiz virutake ilig beg kapilvastu balıktaki şakıllarag ölürüp yok yodun kılmışında (LautDenk/200/26-29) “Bilgisiz hükümdar Virüdhaka Kapilavastu şehrindeki Şakya’ları öldürüp yok ettiğinde.”

3. Öldürme Eyleminde Bulunan Canlılar ile İlgili İfadeler

Canlılar kendi vadeleri ile ölebileceği gibi başkaları tarafından da öldürülebilirler. Katilleri ifade etmek için Eski Uygurcada genellikle aşağıdaki kelimeler kullanılmaktadır.

Bıçdaçı: “Bıçmek, kesmek” anlamına gelen bıç- fiilinden türeyen ifade “katil, katleden, öldüren” anlamlarında kullanılmaktadır. Kelime, Prens Mahasattva’nın arkasından söylenen ağıt içerisinde geçmektedir ki prensin öldürüldüğünü zanneden annesi tarafından söylenmiştir. Burada, kişinin öldürülüş biçiminin belirtilmesi açısından önemlidir.

kim erti erki bıçdaçı ögükkeyem et’özin (AY/14-15) “Yavrucuğumun vücudunu katleden kimdir acaba?”

Bogaguçı/bogagulukçı: *bog-* fiilinden türeyen ifade “cellat, katil, katleden, öldüren” anlamlarıdır. Yine, burada canlının öldürülüş şekli belirtilir.

bogaguçı boltum erser (UII/85/13) “Katil, cellat olduysam.”

öz bogagulukçı ölütüçi yarganlarka (UI/9/17) “Canlı öldürücü, katledici kişilere.”

Çantal: Sanskritçe *candāla*’dan gelen kelime “cellat, öldüren, katleden” anlamındadır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde çantal, çintal şeklinde de yer alır.

kişi ölürgüçi çantal boltum erser (UII/85/14) “İnsan öldüren cellat, katil olduysam.”

Ölürgüçi: “Öldüren, katleden” anlamındadır.

takıgu ölürgüçi boltum erser (UII/84/8-9) “Tavuk öldüren, katleden olduysam.”

Ölütüçi: “Öldüren, katleden ya da öldürmeye müsaade eden” anlamlarında kullanılmaktadır.

ol beg balık begi bolup erte ked ölütüçi boltı (AY/4/8-10) “O bey şehir beyi olup ertesi gün çok öldürücü oldu.”

4. “Ceset, Ölü” ile İlgili İfadeler

Kra: “Ceset, naaş” anlamına gelen *kra* kelimesini Ş. Tekin ve S. Tezcan Sogdcadaki *grβh*, *gr’uw* “vücut, kendi, ceset” sözcüğü ile bağdaştırmaktadır. Ayrıca Ş. Tekin, kelimenin *kra* < *krē < *krēw şeklinde tarihî bir gelişim gösterdiğini belirtmiştir. S. Tezcan, *kra* kelimesinin G. Jarring’in ifade ettiği gibi kara “siyah” sözcüğüyle de bir ilgisinin bulunmadığını ifade etmiştir (Tezcan 1975: 96).

men ölmüşte kin meniη kramın (TezcanHt/454-455) “Ben öldükten sonra benim cesedimi.”

Ölüğ: Ölü. Yaygın bir kullanımı bulunmaktadır.

yığıt sıgıt kılıp ölüğüg semeklegeli (AY/5/1-2) “Ağlayıp sızlayıp ölüyü cenaze töreni için.”

Ölümçi: Ölüm cezasına çarptırılmış suçluları anlatmak için kullanılan *ölümçi* bu dönemin toplumsal hayatını ortaya koyan bir ifade olması açısından önemlidir. Ayrıca, artık öleceği için “ölü”ler içinde sayılmasında bir yanlışlığı yoktur.

kayu neçe ulug iliglerke kanlarka yazmış ölümçiler erser (AY/117/4-6) “Nice büyük hükümdarlara karşı suç işlemiş suçlular ise, (ölüm cezasına çarptırılmış suçlular).”

5. Ölünün Ardından Yapılan Anma Törenleri ile İlgili İfadeler

Bekle-/kizle-: “Saklamak, gizlemek” anlamındaki *kizle-* fiili ile “sağlamlaştırmak, pekiştirmek” manasındaki *bekle-* fiili burada “mezara koymak, gömmek” anlamındadır ve ikileme şeklinde kullanılmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere, bu ifade yerel dinlerden kaynaklanabileceği gibi küllerin gömülmesi şeklinde de olabilir.

et’özün kizlediler beklediler (TezcanHt/1124-1125) “Vücudunu gömdüler.”

Kra törüsü/ölmüşinteki törü/törü kılgu: Eski Uygur metinlerinde çeviri metin olarak bilinen Hsüan Tsang Biyografisinde cenaze töreni ile ilgili geniş bir bilgi bulunmaktadır. Özellikle Tay-T’ang adlı üstadın ölümü üzerine düzenlenen cenaze merasimi ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Ne var ki metnin eksik olması tören hakkında fazla bilgi edinmemizi güç kılmaktadır. Tören şu şekilde gerçekleşmektedir. Loyang şehrindeki bütün rahip ve rahibeler toplanıp tuğlarla mezara kadar refakat ederler. Önce yakın rahipleri ve öğrencileri üstadın vasiyetini yerine getirmek için naaşı kamaşla örtülü bir sedye üzerine kaldırıp mensup olduğu manastırdaki Sütrayı çevirdiği büyük köşke koyarlar...Merasim sırasında seçkin kişiler caddelerden çeşitli tuğlar, tabutlar, şala ağaçlarıyla geçerler. Tören yerini çeşitli süslerle bezerler. Tabut üç bin adet ipek topuyla yapılmış katafalka yerleştirilir. Üstadın naaşını taşıyanlara doğru ipekten bir yol oluştururlar. Üstadı çıkarırlar. Naaşın önünde giden tabuta üstadın üç elbisesini, halktan ve imparatorndan aldığı yüz altın akçeyi koyarlar...Herkes dağıldıktan sonra naaşı bekleyen otuz binden fazla kişi gece boyunca çiçeklerle, güzel kokularla, şarkılarla, dinî metinlerle hazırlanırlar. Ertesi gün tan vaktinde üstat toprağa verilir. Gömüldükten sonra yine çeşitli törenler yapılır.

kra törüsü tegimlig bolu yarlıkadı (TezcanHt/1087-1088) “Cenaze töreni (kendisine) layık oldu.”

ölti erser ölmüşinteki törüsü yime öñrekilerniñke okşamazun (TezcanHt/1049-1051) “Öldüyse cenaze töreni yine öncekilerinkine benzemesin.”

törü kılguğa boşuyur (TezcanHt/1041-1042) “(Cenaze) töreni yapılmasına izin vermekte (idi).”

Semekle-: Eski Uygur Türkçesinde kullanılan cenaze töreni ile ilgili başka bir ifadedir. Hükümdar için kullanılır.

yıgıt sıgıt kılıp ölügü semeklegeli (AY/5/1-2) “Ağlayıp, sızlayıp ölüye cenaze töreni düzenlemek için.”

6. Ahiret ile İlgili İfadeler

6.1. Ara Dünya ve Öbür Dünya ile İlgili İfadeler

Adın ajun: Öbür dünyayı, başka bir dünyayı yani ahireti karşılayan bir ifadedir. Bilindiği üzere ruh bedeni terk ettikten sonra bilinmeyen bir yere yani ahirete gider. Ahiret de dolayısıyla diğer, başka olarak nitelendirilecektir.

et'öz kodup adın ajunka bardı (UIII/80/6) “Vücudunu bırakıp (ölüp) başka dünyaya gitti.”

Antirabau/aradın ajun/ara bolmak: Sanskritçe “antarābhava” ve Tibetçe “bar-do” kelimeleriyle karşılanan ifade canlının ölümü ile yeniden doğumu arasındaki zamanı göstermek için kullanılır. Bilindiği gibi Budizmde canlıların en büyük hedefi Nirvāna'ya ulaşmaktır. Canlı bunu yaşarken gerçekleştirebileceği gibi öldükten sonra da gerçekleştirebilir. Bu ara dünyada, canlının tek amacı yeniden doğmamak ve Nirvāna'ya ulaşmaktır. Bir canlı ara dünyada en fazla 49 gün kalır ve bu süre zarfında aydınlığa ulaşmaya çalışır. Bu 49 günlük zaman diliminde çeşitli ışıklar görür ve kurtuluş yolunu en kısa sürede bulmayı hedefler. Ruhun bu kurtuluş yolunu bulması için bir din üstadı dışardan sürekli telkinlerde bulunur. Ruh bu sırada ara dünyada çeşitli muamelelere tabi tutulur. Ölüm tanrısının karşısına çıkar, çeşitli şeytanlar tarafından işkenceye uğrar. Daha sonra çeşitli dünyalarda doğum yolunu tutar. Dört doğum şeklinden birisi olan anne karnında doğmak ise canlılar için en iyisidir. Ayrıca on beş ara dünya vardır.

biş yigirmi antirabauar erürler (Totenbuch/2-3) “On beş ara dünyadır.”

ara bolmaklıg antirabau erür (Totenbuch/6) “Ara dünyadır.”

ertmiş aradın ajunka barmış (UII/81/69) “Geçmiş ara dünyaya gitmiş.”

Ölüm kapığı: Ahireti karşılayan bir diğer ifade ise *ölüm kapığı*dir. Uygurlar, bu dünyayı girilen ve çıkılan bir yere benzetmektedir. *Ölüm kapığı* ifadesi benzetme yoluyla hem ölümü belirtmiş hem de ahirete vurgu yapmıştır. Ayrıca, burada soyut bir ifade olan *ölüm* ile somut bir varlık olan *kapıg* kelimesi birleştirilerek somutlaştırma yapılmıştır.

ol on miş balıklar ölüm kapığına kirip aqtarılı tönđerilü agınayurlar erti (AY/601/10-12) “O on bin balık ölüm kapisına girip alt üst olarak, debeleniyorlardı.”

Mani metinlerinde yer alan bir ifade Manihaizmde de “ahiret” kavramının varlığını göstermektedir. Dinler farklı da olsa, kullandıkları söz varlığı ortak olan Uygurlar aynı ifadeleri her iki din için de kullanmışlardır.

ölmekke kirür (CoqManI/34/20) “Ölüme girer, ölü.”

Ölüp bar-: Uygurlar, ahireti ulaşılacak, varılacak bir menzil olarak görmekte-dirler. Bu dönemde ahireti belirten en önemli ifadelerden birisi de *ölüp bar-* deyimidir. Bu ifade, ruhun bedeni terk ettiğini de belirtir.

ölüp bartı (AY/4/19) “Ölüp gitti.”

6.2. Ara Dünyada Bulunan Varlıklar ile İlgili İfadeler

6.2.1. Ölüm Tanrısı ile İlgili İfadeler

Erklig kan: Canlı ölüp de ara dünyaya gittiği zaman orada gerçek aydınlığı bularak kurtuluşa ermeye çalışır. Ölüm tanrısı ise onu aldatarak gerçek kurtuluşa ulaşmasını engeller. Budizmde ölüm tanrısı şeytandır ve şeytan da “Māra” olarak ifade edilir. Ayrıca canlı dünyada yapmış olduğu iyi ya da kötü amelleriyle burada sorgulanır. Ölüm tanrısının vereceği hükme karşı gelemez. Ölüm tanrısı isterse onu bağışlayabilir ya da çeşitli eziyetlere sürükleyebilir. Burada bir ayna ortaya çıkar ve dünyada yaptığı bütün her şey canlıya gösterilir. *erklig kan* ifadesi burada kişileştirilmiş ve güçlü bir hükümdara benzetilmiştir.

öngi öngi ajunınça erklig kan armakıntın tugum ajun tutar (Totenbuch/1290-1292) “Başka başka hayatlar için ölüm tanrısının aldatmasından doğum yolunu tutar.”

kim seniñ isig öz alımçılarıñ otuz artuk bağığ tutuğluğ tınığlar öngin öngin erklig kannıñ karşıñta kıñ közin salınmış karaklığın sini küte tururlar (AY/9/16-21) “Senin canını aldığın otuzdan fazla bağlı canlılar ölüm tanrısının karşısında şaşkınlıkla salınmış güçlü duruşuyla seni izler.”

Erklig ölümlüğü şmnu: Ölüm tanrısını gösteren diğer bir ifadedir. Yukarıda da belirtildiği üzere ölüm tanrısı bir şeytandır ve ruhları aldatmaya çalışır. Burada önemli olan ölüm tanrısını alt etmektir.

erklig ölümlüğü şmnug yigedip maha mudura tözlüğü ölümsüz orunug bulur (Totenbuch/888-890) “Güçlü ölüm şeytanını yenip Mahā-mudra esaslı ölümsüzlük yerini bulur.”

Kılınç teyrisi: “Amel tanrısı” anlamına gelen ifade ile ölüm tanrısının aynı varlık olduğunu düşünüyorum. Çünkü canlıların dünyada yapmış olduğu iyilik ya da kötülüklerin karşılıkları ölüm tanrısı tarafından değerlendirilmektedir. Altun Yaruk’un Süü Ülüş bölümünde Kuotau adlı beyin öldürtmüş olduğu canlılar adalet isterken *kılınç teyrisi*’nin sıkıntılarını gidermesini ister ve daha sonra Koutau adlı bey *erklig kan*’ın huzuruna çıkar, sonra da bu

canlıların sıkıntısı yine *erklig kan* tarafından giderilir. Dolayısıyla *erklig kan* ile *kılınç tejrisi* aynı tanrılardır.

bo mujumuznu amti kılınç tejrisi oğarsun tip ötüntiler (AY/7/11-12) “Bu sıkıntımızı şimdi amel tanrısı onarsın, diye ricada bulundular.”

Ölüm idisi: “Ölüm sahibi” anlamına gelen ifade burada “ölüm tanrısı” manasında kullanılmaktadır.

korkınçig ölüm idisi kelmekintin (StabUig/87/b) “Korkunç ölüm sahibinin gelmesinden.”

Ölüm kanı: “Ölüm tanrısı” anlamına gelir. Burada ölüm tanrısının hükümdara benzetilmesinin nedeni hükümdarın insanlara hükmetmesi gibi ölümün de canlılara hükmetmesi şeklinde açıklanabilir.

ölüm kanını ilinte (AY/71/5-6) “Ölüm hanının (tanrısının) ilinde.”

6.2.2. Ölüm Tanrısına Yardımcı Ruhlar ile İlgili İfadeler

Yek: Şeytan anlamında kullanılan *yek* ölüm tanrısına yardımcı olan bir varlık olarak yer almaktadır. Burada, şeytan ölen canlıya çeşitli işkenceler yapmaktadır.

üç yekler maşa yakın kelip birisi uruk üze boyunımın badı birisi tolkakda tınımın altı birisi bedük berke üze mini töz töpüre uru iki iligimin kataru bap (AY/7-8/18-22-1) “Üç şeytan bana yaklaşarak birisi ip ile boynumu bağladı, birisi torbada canımı aldı, birisi büyük bir kamçı ile benim tamamen iki elimi sıkıca bağlayıp.”

men igledükde eñ başlayı maşa tört yekler yakın kelti biregüsi bedük berke tutmuş ikintisi uruk tutmuş üçünçi tolkak tutmuş törtinçi bir kök tonlug atlıg beg erti (AY/5-6/21-23-1-3) “Ben hastalandığım zaman en başta bana dört şeytan yaklaştı birisi büyük kamçı tutmuş, ikincisi ip tutmuş, üçüncüsü torba tutmuş, dördüncüsü de mavi elbiseli atlı bir bey idi.”

6.3. Altı Hayat ile İlgili İfadeler

Ajun tut-/ajun tugum tut-: Ölen canlının tek hedefi tekrar dünyaya gelme-ktir. Canlının kurtuluşa erişebilmesi için ara dünyada çeşitli parlaklıklar ortaya çıkar. Fakat bu parlaklıklar kurtuluş yolu olabileceği gibi Māra'nın bir aldatması da olabilir. Ruh bu aldatmalardan kurtulabilirse *ölümsüz orunug* yani Nirvāna'yı bulur. Eğer kurtuluş yolunu bulamazsa 49 gün ara dünyada kurtuluş yolu için mücadele eder. 49. günün sonunda hâlâ kurtuluş yolunu bulamamışsa doğum yolunu tutar. Dört doğum şekli ortaya çıkar ve ruh altı dünyadan birinde tekrar doğar. Altı hayat, altı yol yani Sanskritçe “sadgati” olarak ifade edilir. Hinayana mezhebine göre beş Mahayana mezhebine göre ise altı hayat şekli vardır. Altı hayat şekli tanrılar âleminde doğmak, asuralar

arasında doğmak, cehennemde doğmak, aç ruhlar arasında doğmak, insan olarak doğmak ve hayvan olarak doğmak şeklindedir.

ajun tutmakı erser (Totenbuch/1288-1289) “Doğum yolunu tutması ise.”

ajun tugum tutmakı erser (Totenbuch/1284-1285) “Doğum yolunu tutması ise.”

Et’öz tut-: Burada yine ara dünyadan başarısızlıkla çıkan yani Nirvāna’ya ulaşamayan ve dünyaya tekrar dönmek zorunda kalan canlılar ifade edilmektedir.

nom erdini içinteki bir şlök bir padak nomug işidip törüsinçe köni ojaru uksarlar et’öz tutmuşda kin astrayastırış tengri yirinte togarlar (AY/533/12-17) “Dharma cevheri içindeki bir şiiri bir vaazi işitip hakıyla doğru bir şekilde anlarırsa doğum yolunu tuttıkları zaman “trayastrimśāh” adlı tanrı yerinde doğarlar.”

Mejilig yirtinçü: “Huzurlu” anlamına gelen *mejilig* kelimesi ile “dünya” manasında kullanılan *yirtinçü* sözü birleşerek tanrılar âleminden bir mekânı ifade eder. Sanskritçe “Sukhāvati” anlamında kullanılan ifade Tanrılar âline işaret eder. Budizmde otuz üç tanrı yeri bulunmaktadır. Burada sadece biri ele alınmıştır.

mejilig yirtinçüke barıp (ShōAvalo/64-65) “Huzurlu dünyaya gidip.”

Tamu prit ajun tut-: Cehennemde ve aç ruhlar arasında doğacak canlılar ifade edilir. Soğdca “tamu” kelimesi Sanskritçe “naraka”nın karşılığıdır. Budizmde sekiz sıcak sekiz de soğuk olmak üzere toplam on altı cehennem bulunmaktadır. Bu cehennemlerde canlılar çeşitli işkencelere tabi tutulur. Cehennem dünyasına Sanskritçe “naraka-gati”, aç ruhlar dünyasına da “preta-gati” adı verilir. Budizmde cehennem, aç ruhlar ve hayvanlar âlemi üç aşığı hayat olarak ifade edilir.

Tamu prit ikegünüj ajun tutmakı erser antirabaun narakapalikilar sokup öngi öngi ajuniñça erklig han armakıntın tugum ajun tutar (Totenbuch/1288-1292) “Cehennem ve aç ruhların ikisinin hayat yolunu tutması ise ara dünyada cehennem muhafızları başka başka hayatlara göre ölüm tanrısının hilesinden doğum yolunu tutar.”

Tejri yeri/tejrilerin asurilarnıj ajun tut-: Canlılar eğer iyi amele sahipse tanrı yerinde ve asura’ların arasında doğarlar. Tanrı yeri olarak Sanskritçe “deva-loka” ifadesi kullanılır. Tanrı yeri Budizmde cennet olarak da kabul edilir. Budist felsefeye göre otuz üç cennet vardır ve canlılar derecelerine göre bu cennetlerde doğarlar. Ayrıca tanrılar dünyası olarak Sanskritçe “deva-gati”, asuralar dünyası için de “asura-gati” kullanılır. Asura, Hint felsefesine göre kavgaçı ve savaşıdır. Ayrıca tanrılarla sürekli kavga eder.

Budizmde Tanrılar âlemi, asuralar ve insanlar âlemi üç iyi hayat olarak ifade edilir.

kutlug buyanlig erser apsari kızlar birle tejri yeriniş orunları ornağları közünür ol antirabaua anta tuggusın bilip ögürür sevinür et'özi öşlüğ meşizlig yıdlig tanlig közünür bolar öküşi belgürteşiler yiti künte büter tejrilerniş asurilarniş bir teg ögürür (Totenbuch/1266-1273) “Ameli iyi ise Apsara kızlar ile Deva-loka'nın yerleri görünür, o ara dünyada doğduğunu bilip sevinir vücudu sevinçle dolar ve mutlu görünür, bunların belirtileri yedi günde biter, tanrılar ve asuralar sevinir.”

Yalaşuklarış ajun tugum tut-: Ara dünyadaki ruhun bir diğer yolu da insan olmaktır. Ruh, hayat yolunu tuttuğu zaman dünyaya insan olarak da gelebilir. Elbette bu durum kişinin ameline göre şekil alır. İnsanlar dünyasına geldiğinde bile amellerin önemi ortaya çıkar. Şöyle ki eğer canlının sevabı çoksa iyi bir ailede, azsa yoksul bir ailede dünyaya gelebilir. Bu da karmanın acımasız yanlarından sadece birisidir. İnsanlar dünyası için Sanskritçe “manusya-gati” ifadesi kullanılır.

yalaşuklarış ajun tugum tutmakı erser ög kaş kişi teginmişin körüp ol antirabau azlanmak künilemek sakınçı yügerü bolup ajun tugum tutarında korkmakı belişlemekı bolur öküş buyanlig erser edgü ordu karşıka ermeser edgü evke kirmiş teg bolup ajun tugum tutar yarımaları öngilertin korkınç körüp anta sığınmiş teg bolup ajun tutar bo yalaşuklar ajun tugum tutmakı erür (Totenbuch/1273-1284) “İnsanların doğum yolunu tutması ise anne babanın temasını görüp ara dünyada kıskançlık düşüncesi olup doğum yolundan korkar. Eğer çok sevabı varsa saraylarda (sevabı) yoksa iyi eve girmiş gibi olup doğum yolunu tutar, bazıları başkalarını korkunç görüp ona sığınmış gibi olup doğum yolunu tutar, bu insanların doğum yolunu tutmasıdır.”

Yılıkılarniş ajun tugum tut-: Canlıların bir diğer hayat şekli de hayvan olarak yeryüzüne gelmesidir. Hayvanlar dünyası olarak Sanskritçe “tiryagyoni-gati” ifadesi kullanılır.

yılıkılarniş ajun tugum tutmakı erser yiltilin yağmurtın korkınç körüp yumkı orunlarış sığınmiş teg bolup ajun tugum tutar (Totenbuch/1284-1288) “Hayvanların doğum yolunu tutması ise rüzgârdan yağmurdan korku görüp hepsinden sığınmış gibi olup doğum yolunu tutar.”

Sonuç

Eski Uygur topluluğu birçok konuda olduğu gibi ölüm konusunda da Budizmden ve Manihaizmden etkilenmiştir. Bu konuda, özellikle Budist külliyyatın çokluğu nedeniyle Budizm ön plandadır. Budizmde, hiç kimsenin hatta tanrıların bile karşı çıkamayacağı beş unsurdan biri olan ölümlülerin ölmesi kuralı, Budistlerin maddi ölüme karşı tavır takınmalarına neden olmuştur. Bu

yüzden “rasiyana, ölümsüzlük otu” gibi “amrita”yı yani tanrısal içkiyi ön plana çıkararak Nirvāna’ya, ölümsüzlüğe kavuşmayı arzulamışlardır. Her ne kadar çeviri metinler de olsa eski Uygur metinlerinde bu konu önemle işlenmiştir. Çünkü, ölüm canlının bu doğum ölüm okyanusu olan dünyadan kurtulma yollarından birisidir. Hayattayken Nirvāna’ya ulaşamayan ruhların öldükten sonra Nirvāna’ya ulaşmaları tek gayeleridir. Bu yüzden, Budizmde ölüm bir kurtuluş yoludur. Fakat burada da kurtuluşa eremeyen ruhlar için ölüm yeniden doğuşun ilk adımıdır. Budizmde ölüm ve ölüm sonrası ile doğum öncesi ve yeniden doğum aynı zaman dilimini içine alır. Dinler tarihi kadar kültür tarihi için de önemli olan ölüm kavramı Eski Uygur toplumunda önemli bir yere sahiptir. Öyle ki canlıların ölüm alametlerinden itibaren ölüm sonrasına kadar örnekler metinlerde genişçe yer almaktadır.

Eski Uygur Türkçesinde ölüm alametlerini, dış unsurların yok olması ve iç unsurların yok olması şeklinde ikiye ayırabiliriz. Dış unsurları da altı duyunun yok olmasını yani görme *öŋ ünke siŋ-*, işitme *ün yıdka siŋ-*, koklama *yıd tatıgka siŋ-*, tatma *tatıg böritigke siŋ-* ve dokunma *börtüg tört mahabudka siŋ-* kuvvetinin yok olması ile dört elementin yani toprak *yir mahabud suvka siŋ-/yir suvka siŋ-*, su *suv mahabud ootka siŋ-/suv ootka siŋ-*, ateş *oot yilke siŋ-* ve hava *yiil mahabud biligke siŋ-/yiil biligke siŋ-* elementlerinin kuvvetlerinin yok olması şeklinde açıklayabiliriz. Bundan sonra artık iç unsurların yani gönüllerin yok olması ortaya çıkar. Aslında altıncı duyu organı olan bilincin burada yok olma durumudur. Bunlar da şuurun *bilig köŋülke siŋ-/bilig inçke siŋ-*, gönlün *köŋül inçke köŋülke siŋ-*, ince gönlün *inçke köŋül tugmaksız köŋülke siŋ-* ve doğmayan gönlün *tugmaksız köŋül yaruk yaşuk köŋülke siŋ-* yok olması şeklindedir.

Ölüm ile ilgili en önemli durum ise ölüm anıdır. Ölüm anı ile ilgili ifadeler de canlının kendi vadesi ile ölmesi *adırl-, ajun üzlünçüsi, arta-, ertimlig törü/ertimlig ürlüksüz törü, et’özin buşı bir-, et’öz kod-, ıdala-/tit-/tit- ıdala-, isig özlerin kol-, isig özüg kundaçı, isig özi üz-, isig öz yokad-, kara yirke kir-, köŋüllüg antirabau et’öz büt-, limi sın-, ogrıla-/ölmülg ogrı, öçdeçi/öçmeksiz, öl-, ölüm küni, ölümün öl-/ölet ölür-, ölüm tegin-, teŋri bol-, tını üzül-, tüke-/tüket-, uç-, uçuk-, yitlin-/yitgülgük kıyılguluk ve canlıların öldürülmesi *alk-/aklın-, arta-, isig öz al-, kıyıl-, öler-/öler-, öz üz-, tın al-, yok yodun kıl-* şeklinde iki grupta incelenmiştir.*

Bu dönemde ölüme neden olan canlıları da *bıçdaçı, bogaguçı/bogagulukçı, çantal, ölürgüçi, öletçi* şeklinde gösterebiliriz.

Eski Uygur Türkçesinde ceset ile ilgili ifadeler de *kra, ölüg, ölümçi* gibi kelimelerdir.

Bu dönemde, ölünün ardından yapılan cenaze töreni de en az ölüm anı kadar önemlidir. Cenaze töreni *bekle-/kizle-*, *kra törüsü/ölmüşinteki törü/törü kılgu*, *semekle-* gibi ifadelerle belirtilir.

Ahiret ile ilgili ifadeler ise ara dünya ve öbür dünya ile ilgili ifadeler *adın ajun*, *antirabau/aradın ajun/ara bolmak*, *ölüm kapığı*, *ölüp bar-*, ara dünyada bulunan varlıklar ile ilgili ifadeler *erklig han*, *erklig ölümlüg şmnug*, *kılınç teyrisi*, *ölüm idisi*, *ölüm kanı*, *yek* ve altı hayat ile ilgili ifadeler *ajun tut-/ajun tugum tut-*, *et'öz tut-*, *meşilig yirtinçü*, *tamu prit ajun tut-*, *teyri yeri/teyrireniñ asurilarnıñ ajun tut-*, *yalayuklarıñ ajun tugum tut-*, *yılıklarnıñ ajun tugum tut-* olmak üzere üç grupta incelenmiştir.

Bu çalışmada, asıl amacımız Eski Uygur Türkçesindeki ölüm kavramlarıyla ilgili ifadeleri belirlemektir. Fakat, burada ayrıntıya inmeden ölüm ile ilgili ifadelerin anlam bilimsel olarak da incelenmesine çalışılmıştır.

Bu dönemde, ölüm kavramıyla ilgili terimlerin çeşitlilik göstermesi ve yerel ifadelerin çokluğu dikkat çekmektedir. Uygurların ölüm kavramı ile ilgili terimler konusunda Budizmin ve Manihaizmin etkisinde kalmasıyla birlikte önceki dinleri olan Tengriciliğin de önemli bir şekilde varlığını koruduğu aşikârdır.

Kısaltmalar ve Taranan Metinler

- ApokrSü Geng Shimin, Hans-Joachim Klimkeit und Jens Peter Laut (1998), *Eine Buddhistische Apokalypse, Die Höllkapitel (20-25) und die Schlußkapitel (26-27) der Hami-Handschrift der alttürkischen Maitrisimit*, Westdeutscher Verlag, Opladen/Wiesbaden.
- AY Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk*, Giriş-Metin ve Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BT2 Röhrborn, Klaus (1971), *Eine Uigurische Totenmesse*, Berlin: Akademie Verlag, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients; 4.Berliner Turfantexte; 11.
- BT3 Tezcan, Semih (1974), *Das Uigurische Insadi-Sūtra*, Berlin, (Deutsche Akademie der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. 6, Berliner Turfantexte3).
- BT7 Kara, Georg, Peter Zieme (1976), *Fragmente Tantrischer Werke in Uigurischer Übersetzung*, Akademie-Verlag, Berlin.
- BT13 Zieme, Peter (1985), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin. (Deutsche Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte13.)

- BT18 Zieme, Peter (1996), *Altun Yaruq sudur: Vorworte und das erste buch: edition und Übersetzung der alttürkischen version des Goldglanzsutra: Suvarnaprabhasottamasutra*, Turnhout: Brepols, (Berliner Turfuntexte; 18).
- CoqManI Coq, A. Von Le (1912), *Türkische Manichaica aus Chotsho I*: APAW 1911 Anhang, Berlin.
- CoqManIII Coq, A. Von Le (1922), *Türkische Manichaica aus Chotsho III*: APAW 1922 Anhang, Berlin.
- GabainHt Gabain, Annemaria von (1938), *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*, Berlin. (SPAW Phil. -hist. Kl. 1938, 29: 371-415'ten ayrı basım)
- LautDenk Laut, Peter (1986), *Der Frühe Türkische Buddhismus und Seine Literarischen Denkmäler*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- ShōAvalo Shōgaito, Masahiro (1988), "Drei zum Avalokiteśvara-sūtra passende Avadānas", Jens Peter Laut, Klaus Röhrborn; *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- StabUig Zieme, Peter (1991), *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang: Studien zur Alttürkischendichtung*, Budapest: Akadémiai Kiado, Bibliotheca Orientalis Hungarica; XXXIII.
- TezcanHt Tezcan, Semih (1975); *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*. Ankara, (Yayımlanmamış Doçentlik tezi).
- Totenbuch Zieme, Peter, G. Kara (1978), *Ein Uigurisches Totenbuch*, Nāropa Lehre in Uigurischer Übersetzung, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TTIV Bang, W., A. von Gabain (1930), "Türkische Turfan Texte IV", Berlin, (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930, 24: 432-450).
- TTVII Rachmati (Arat) G.R., W. Seberherd (1937), "Türkische Turfan Texte VII". Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard, Berlin, (APAW. Phil.-hist. Kl. 1936, 12).
- UI Müller, F.W.K. (1908), *Uigurica I*: 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen "Goldglanz-Sūtra". Ein vorläufiger Bericht, Berlin (AKPAW. Phil.-hist. 1908, 2).
- UII Müller, F.W.K. (1911), *Uigurica II*, Berlin (AKPAW. Phil.-hist., 1910,3).
- UIII Müller, F.W.K. (1922), *Uigurica III*, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII), Berlin, (AKPAW. Phil.-hist., 1920, 2).

Kaynaklar

- Aksan, Doğan (1999a). *Anlambilim. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- _____ (1999b). *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*. Ankara: Engin yayımları.
- Arat, R. Rahmeti (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- _____ (1987). *Makaleler I*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Barutcu, Fatma Sema (1996). "Buddha'nın Dört Asil Gerçeği". *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. 373- 423.
- Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

- Carus, Paul (1984). *Buda'nın Öğretisi*. Çev: Teoman Uçgun. İstanbul: Ruh ve Madde Yay.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: University Press.
- Çandarlıoğlu, Gülçin (2002). "Uygur Devletleri". *Türkler*. Cilt 2: 193-214.
- Eliade, Mircea (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi. Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna*. Cilt 2. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalci.
- Elverskog, John (1997). *Uygur Buddhist Literature*. Brepols: Silk Road Studies.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2002). "Türkçede Öl- Fiili Üzerine". *Kafalı Armağanı*. Ankara. 47-50.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation*. 1-2. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Güngör, Harun (2002). "Eski Türklerde din ve düşünce". *Türkler*. Cilt 3. 261-282.
- _____ Ünver Günay (2007). *Türklerin Dinî Tarihi*. İstanbul: Rağbet.
- Güngören, İlhan (1994). *Buda ve Öğretisi*. İstanbul: Yol.
- İzgi, Özkan (1986). *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarna Göre)*. Ankara: TKAE Yay.
- Kaya, Korhan (1999). *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kemal, Mağfiret (2003). *Buddhist Türk Çevresi Eserlerinde Metafor*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Ankara.
- Lakoff, George (1987). "Image Metaphors". *Metaphor and Symbolic Activity* 2: 219-222.
- _____ Mark Johnson (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago/London.
- Roux, Jean Paul (1987). "Turkic Religions". Mircea Eliade (ed.): *The Encyclopedia of Religion* 15. New York. 87-94.
- _____ (1998), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yay.
- _____ (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalci.
- Porzig (1995). *Dil Denilen Mucize*. Çev. Vural Ülkü. Ankara: TDK Yay.
- Röhrborn, Klaus (1977-1996). *Uigurisches Wörterbuch*. Lieferung 1-6. Wiesbaden: Steiner.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem (2000). *Başlangıçından Günümüze Dinler Tarihi*. 3. Baskı. Isparta. *Tibet'in Ölüler Kitabı*. Çev. Selim Yeniçeri. İstanbul: Kozmik Kitaplar Yay.
- Tuna, Osman Nedim (1957). "Kök Türk Yazıtlarında 'Ölüm' Kavramı ile İlgili Kelimeler ve 'kergek bol-' Deyimi İzahı". VIII. Türk Dil Kurultayının Okunan Bilimsel Bildiriler. 131-148.
- Zieme, Peter (1992). *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço: Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schriftums aus Zentralasien*. Opladen: Westdeutscher.

Expressions Related to The Concept of “Death” In Old Uyghur Turkish

Hacer Tokyürek*

Abstract: The Buddhist and Manichaeist Uyghur society plays a significant role in the history of Turkish culture. The Uyghurs not only organized their lives around the religions they believed in but also reconciled the words and expressions commonly used in these religions with their own worldview. The expressions on death chosen for analysis in this study have a religious dimension on the one hand, but on the other, they reflect the worldview of Uyghur society.

Key Words: Buddhism, Manichaeism, Uyghurs, Uyghur language, Death.

---

* Erciyes University, Doctoral Student at the Institute of Social Sciences / KAYSERİ
htokyurek@hotmail.com.tr

Выражения, связанные с понятием «смерти» в древнеуйгурском языке

Хаджер Токюрек*

Резюме: Уйгурский народ, относящийся к буддистской и манихейской религии, занимает важное место в истории культуры тюрков. Уйгуры, вместе с устройением своей жизни согласно канонам данных религий, применяли слова и выражения данных религий в соответствии со своим миропониманием. В данной работе показано, что выражения, связанные с понятием «смерти» имеют религиозное значение, а также отражают мировоззрение уйгурского общества.

Ключевые Слова: буддизм, манихейзм, уйгуры, уйгурский язык, смерть.

---

* Университет Эрджиес, Институт социальных наук / Кайсери
htokyurek@hotmail.com.tr

Transformation of Turkish Politics: Socio-Political, Economic and Ethnic Peculiarities

Metin Toprak^{*}
Nasuh Uslu^{**}
Judd Daniel King^{***}

Abstract: This article is based on a fieldwork conducted in the second half of October 2007. The sampling has been designed to represent whole of Turkey. Modern Turkey has reached its 85th anniversary and still deals with problems related to the discussion on ethnic and religious identities in Turkish society. By conducting this survey, we have portrayed general peculiarities of Turkish voters in terms of political, socio-economic, ethnic, and religious identities. We have obtained three main socio-political upper identities and called them Modernist-Kemalist, Conservative-Nationalist and Leftist-Social Democrat. The most common identities in Turkish society are lined up as Modernist-Kemalist, Conservative-Nationalist and Leftist-Social Democrat. It is interesting that the AKP has a high level of acceptance among all groups. This means that this party has moved to the center (center-right) and that the largest part of the Turkish population does not consider it a serious threat to the regime. The main divide within Turkish society, and the source of its conflict, is not so much among the majority of people, but rather between them and a traditional secular elite that continues to use its influence to deny those who do not share its particular vision of westernization access to the public sphere.

Key Words: Turkish politics, conservative democracy, transformation of Turkish politics, Turkish secularism.

Introduction

Background

Modern Turkey has reached its 85th anniversary and still deals with problems related to the discussion on ethnic and religious identities in

---

^{*} Eskişehir Osmangazi University, Faculty Economic and Administrative Sciences / ESKİŞEHİR
mtoprak@ogu.edu.tr

^{**} Kırıkkale University, Faculty Economic and Administrative Sciences / KIRIKKALE
nasuhslu@gmail.com

^{***} Georgetown University / USA
jdk36@georgetown.edu

Turkish society. Until the free elections of 1950, only one official left-wing party ruled the country, almost like in the former Soviet Union, where governors of provinces were also official chairs of that party.¹ The founding fathers of Turkey are also founders of left-wing CHP (Republican People Party). Therefore, representatives of the CHP have always seen themselves as the guardians of modern Turkey and its “Republican values” (Kadioglu 1998, Özdalga 1998). The remaining political parties, mainly right-wing, have consequently been seen as potential threats to modern Turkey and its “Western values” regardless of how often the representatives of these right-wing parties declare their sincere allegiance to Republican or Western values.² The CHP and its elite circles have effectively maintained a monopoly over those principles. Modern Turkey has had 60 governments in 85 years, giving each government an average lifespan of 1.4 years. Modern Turkey has had coups d’état -1960, 1971, 1980, 1997 and 2007- three of them being conventional, one being “post-modern”, and the last one being “e-letter” (seen on the military website). All of these interventions have been against right-leaning parties in power.

The CHP, and more generally the secularist state elite, remains convinced that the Turkish people require their “enlightened” guidance in order to develop what they consider appropriate “modern” values. They think the evolution of Turkey have been misdirected by multi-party period started in 1950. Paradoxically, right-wing governments have actually been responsible for the most important breakthroughs toward Westernization and Western organizational forms.³

The developments in Turkey concerning the controversial presidential election of 2007 attracted the attention of Turkish and international public opinion to a great extent because debates at the time centered around a perceived imbalance of power in the ruling right-wing party (the AKP). The AKP (Justice and Development Party) allegedly harbored a hidden agenda to change Turkish democratic state into an Islamic regime, and some feared that by electing a new president, the party would be in a position to apply their agenda with greater ease (Baran 2008).⁴ The Turkish government, with its Islamist origins, did have a sufficient majority in the Parliament to elect a new president. Moreover, the Turkish people were broadly satisfied with the successes of the government in economic and social fields, and did not see any problem in such an election. However, the memorandum issued by the military on its website on April 27, 2007, paved the way for the initiative of the Turkish Constitutional Court, which made it impossible for the existent parliament to elect the president. This, in fact, constituted a turning point in Turkish politics in terms of democratization and liberalization.

Initially, the effective opposition of secularist circles, leftist parties and the military deepened the polarization of Turkish society. Organized social actions, including public demonstrations, were aimed at preventing the election of a politician whose wife wears a headscarf, as president and they were supported and provoked by various media organs, retired generals and members of the secularist elite. While the traditional elite was busy with the project of preventing the election of a conservative president by the conservative AKP, their actions brought the criticisms directed of the government over ineffective economic policies to an end, and instead concerns over democracy came to the forefront.⁵ The protests, which the international media cast as a struggle by the secularist sections of society against fundamentalist Islamists, were perceived differently inside Turkey, and they brought unintended results for their organizers. The Turkish people saw the public demonstrations as undemocratic actions calling for a military coup and demonstrated their opposition to undemocratic intervention in politics by supporting the AKP in general elections of 22 July 2007. Thus, the great victory of the AKP in the elections was a result of the people's choosing stability and moderation over what they perceived as involvement in artificial crises stemming from initiatives to prevent the election of the son of an ordinary Turkish family as president because of his wife's headscarf -a common traditional garment.

The latest developments in Turkish politics underline the importance of the direction Turkey takes, with its repercussions in terms Western and global security and stability.⁶ Western, as well as regional states should be deeply concerned about whether or not Turkey will continue to be a secularist, democratic and stable country, and it is therefore vitally important to interpret the developments in Turkey correctly. It is clear that Islamic fundamentalism and Kurdish separatism have long been considered as major threats for the Turkish regime.⁷ The demands and successes of the Islamist and Kurdish movements have always been treated with caution and fear. The rise of Islamism has been seen as the threat for secularism, and the actions of Kurdish political movements have been perceived as threats to the integrity of the state. The fact that the great majority of the parties dissolved by the Turkish Constitutional Court in recent history were Islamist and Kurdish parties (religious- or ethnic- based parties) supports this observation. Turkish authorities, of course, have the right to take necessary precautions to defend their state against radical separatism or discriminatory movements. However, it is extremely important to assess correctly the impact of these political movements on the country's stability and democratization.⁸ The major question here is whether Turkey will be polarized deeply or moderation will be opted for in the process following the electoral victory of the AKP and public demonstrations against this party's actions.

Overview

The main purpose of this article is to try to find out which political, ideological and ethnical groups exist and are active in Turkey by taking the recent shifts in Turkish politics into consideration. “Secularism” is understood in Turkey not as the separation of religious and state affairs, (i.e. not allowing religion or religious authorities to intervene in state affairs and vice versa), but as the *control and use of religion by the state*⁹. Additionally, “nationalism” is generally perceived not from the perspective of a comprehensive identity such as citizenship but as ethnic Turkism. These two problematic approaches have generated mutual animosity and fear between different groups, and the traditional elite have especially excluded Islamists and Kurds from the public sphere (Yavuz 1996).¹⁰ While the traditional elite maintains its undemocratic and intolerant approach for the sake of the state’s integrity and survival, the activities and propaganda of Islamists and Kurds are condemned as major threats to the regime regardless of their nature. In fact, whether or not these are indeed sufficient reasons to fear friction and conflict in the Turkish politics makes little difference. The polarization creates problems for Turkey’s internal order, as well as regional and international security and stability. By shedding light on the true nature of Turkish political, religious and ethnic groups, this article attempts to provide clues about future political developments in Turkey, whose fate is closely bound to Western countries because of its peculiar credentials as a democratic, secularist, Westernized and also Muslim country.

The topic of the article is also related to the following questions regarding Turkey, some of which will be answered in the follow-up articles¹¹:

- Have the rate of radical Muslims and the strength of the radical movement reached a worrying level?
- Does a political and social separation exist?
- Has the experience of democracy created a culture of tolerance?
- Are there common values, which are adopted and shared by different political and social groups?
- Does the left, as the opposition of the right-wing political tradition, have a future in Turkish politics?
- Are the transfers between the leftist and right-wing blocs typical?
- Is the headscarf an ideological-political symbol, or can it be considered in the context of freedom of speech and belief? How far does it polarize Turkish society?

To what extent is “the Western connection” supported by different political and social groups?

What is the place of the Justice and Development Party (the AKP) in the Turkish politics? How have different social groups reacted to it in terms of considering it a legitimate party?

Research Methodology

Respondents: This article is based on a fieldwork, which was conducted in the second half of October 2007. Face-to-face interviews were conducted with 2,903 individuals in 12 cities, which constitute NUTS-1 regional system developed by the Turkish Statistical Institute to represent the whole of Turkey. Sex, marital status, age structure and the provinces are listed in Table 1. We excluded institutional population and sampled only adults over 18. The number of the registered voters is 42,799,303 as of July 27, 2007 general election. Our sample size is 2903, confidence level is 99 percent, and confidence interval is .02391.

Sampling Design: While constructing the sample, we have applied multi-staging, stratifying and clustering. After determining provinces (stratified), districts and blocks (clustered, proportional to population), we have also applied gender and age quotas. Once the blocks were fixed, then we selected the first dwelling units randomly and then followed systematic building (flat) numbers.

Questionnaire Design: The questionnaire was structured and composed of both open-ended and close-ended questions. Almost all of our questions have been tested and implemented several times in various surveys in the past. So reliability and validity of questionnaire items were assured.

Procedure: We used cross-sectional survey method to gather data. A very well-known pollster (Pollmark Research) implemented and coded the survey. We, as researchers, accompanied Pollmark staff during every step of the fieldwork. Face-to-face interview technique was used to fill out questionnaires. Pollmark field inspectors audited fastidiously the interviewers. Experienced interviewers were used and retrained for the questionnaire. After collecting all questionnaires at coding center, we carried out telephone checking to randomly selected interviewees as a second quality control step. Data processing and debugging were the ordinary procedures.

Data analysis: Initially, we carried out non-parametric test (chi square) for variables, which would be used further at analyses that are more complex. Then, we conducted multi-dimensional scaling and factor analysis for data reduction. Thirdly, we analyzed these findings (new variables) which we

obtained from factor analyses and then implemented one-way ANOVA test to figure out significance level.

Table 1. Demographic Characteristics

Sex	Frequency	Percent
Female	1383	47,7
Male	1520	52,3
<i>Marital Status</i>		
Married	1876	64,6
Single	900	31,0
Widow/Divorced	127	4,4
<i>Age Structure</i>		
18-25	769	26,5
26-35	715	24,6
36-45	585	20,2
46-60	567	19,5
61 and over	266	9,2
<i>Provinces (NUTS 1)*</i>		
Adana (7 districts)	355	12,2
Ankara (11 districts)	340	11,7
Bursa (5 districts)	284	9,8
Erzurum (3 districts)	110	3,8
Gaziantep (5 districts)	186	6,4
Istanbul (18 districts)	516	17,8
Izmir (11 districts)	401	13,8
Kayseri (4 districts)	170	5,8
Malatya (3 districts)	97	3,3
Samsun (4 districts)	184	6,3
Tekirdağ (4 districts)	130	4,5
Trabzon (3 districts)	129	4,4

*NUTS-1 - The Nomenclature of Territorial Units for Statistics.

Socio-political Identities

Eight different identity definitions were given to the subjects and they were asked to state whether those definitions were appropriate to define their social and political identities. It was assumed that the eight definitions (Kemalist¹², secularist, nationalist, idealist¹³, conservative, religious, social democrat and socialist) would be sufficient to represent socio-political groups in Turkey (Bozdoğan et al. 1997).¹⁴ We applied non-parametric test to these identities and found that all have statistical significance (Table 2). To classify those identities under fewer titles, we conducted multi-dimensional scaling and factor analysis, using the Euclidean distance model and partial correlation. We have obtained three main socio-political upper identities and called them *Modernist-Kemalist*, *Conservative-Nationalist*¹⁵ and *Leftist-Social*

Democrat (Table 3). According to our findings, the Modernist-Kemalist group contains Secularists and Kemalists; the Conservative-Nationalist group is composed of religious, conservative, ethnic-Turkists, and nationalists and the Leftist-Social Democrat group includes leftists and social democrats¹⁶.

Table 2. *Non Parametric Test (Chi Square)*

“Is it applicable for you?”	Chi-Square(a)	df	Asymp. Sig.
Religious	2954.68	2	0.000
Kemalist	1066.81	2	0.000
Secular	3256.40	2	0.000
Nationalist	3440.79	2	0.000
Conservative	770.48	2	0.000
Social Democrat	556.11	2	0.000
Socialist	1562.82	2	0.000
Idealist (ethnic Turkist)	1614.21	2	0.000

a 0 cells (,0%) have expected frequencies less than 5.

Table 3. *Factor Analysis: Rotated Component Matrix*

State whether the following features are appropriate to define you.	Modernist-Kemalist	Conservative-Nationalist	Leftist-Social Democrat
Kemalist	.793	.002	.160
Secularist	.784	-.122	.135
Nationalist	.563	.463	-.177
Idealist- Nationalist	-.072	.681	.205
Conservative	-.069	.636	-.166
Religious	.161	.612	-.322
Social democrat	.292	-.162	.685
Socialist	-.003	.005	.868

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Equamax with Kaiser Normalization.

a Rotation converged in 6 iterations.

The most common identities are lined up as Modernist-Kemalist, Conservative-Nationalist and Leftist-Social Democrat (Table 4). While there is a positive correlation between the Modernist-Kemalist group and the Leftist-Social Democrat group, the correlation between the Conservative-Nationalist group and the other two (Table 5) is negative (Çarkoğlu et al. 2007). When we look at scores obtained from the subjects (Table 6), we see that while the most broadly-accepted identities in Turkish society are sequenced as nationalist (83.1%), secularist (81.7%), religious (79.4%), Kemalist (58.7%), and conservative (53.3%); the least accepted identities are sequenced as socialist (18.0%), idealist-nationalist (23.5%), and social-

democrat (39.9%). It appears that the mainstream left and right identities are commonly shared. It can further be concluded that the Turkish society broadly reconciles nationalist, secularist and religious values. For example, religious persons can be nationalist, ethnic-Turkist and conservative as well as Kemalist.

Table 4. *The Most Common Identities*

	Applicable (%)
Modernist-Kemalist	63.6
Conservative-Nationalist	59.0
Leftist-Social Democrat	18.6

Table 5. Correlations

Pearson Correlation	Modernist-Kemalist	Conservative-Nationalist	Leftist-Social Democrat
Modernist-Kemalist	1	-.010	.156(**)
Conservative-Nationalist	-.010	1	-.145(**)
Leftist-Social Democrat	.156(**)	-.145(**)	1

** Correlation is significant at the 0.01 level.

Table 6. *Self-Identification by Different Socio-Political Groups*

%	Religious	Kemalist	Secularist	Nationalist	Conservative	Social democrat	Socialist	Idealist-Nationalist
Modernist-Kemalist	81.5	91.0	98.6	91.4	53.3	48.7	21.7	24.3
F test	7.633 (.000)	8056.714 (.000)	732.581 (.000)	135.298 (.000)	3.896 (.020)	90.524 (.000)	23.967 (.000)	7.322 (.001)
Conservative-Nationalist	98.4	56.2	78.7	89.2	83.5	32.6	12.3	26.6
F test	692.555 (.000)	13.646 (.000)	13.265 (.000)	57.852 (.000)	4497.956 (.000)	52.595 (.000)	50.286 (.000)	22.179 (.000)
Leftist-Social Democrat	66.2	76.3	95.7	79.6	45.0	95.9	81.8	20.4
F test	46.822 (.000)	43.262 (.000)	45.467 (.000)	9.960 (.000)	20.731 (.000)	621.627 (.000)	2924.920 (.000)	3.784 (.023)
Total	79.4	58.7	81.7	83.1	53.3	39.9	18.0	23.5

Significance levels are in parentheses.

When we look at the values shared by the basic three socio-political categories, main characteristics of Turkish society emerge more clearly. Modernist-Kemalists tend to identify as Kemalist, secularist, nationalist, and social-democrat. On the other side, conservative-nationalists are more religious, conservative, nationalist and ethno-Turkish nationalist,

respectively. Finally, leftist-social democrats identify as social democrat, socialist, secularist and Kemalist.

Socio-economic Structure

The number of official publications on income distribution and welfare studies in Turkey has increased recently. According to these works, the income distribution in Turkey occupies a place somewhere between developed and developing countries¹⁷ in terms of equality. Our findings are also parallel to the data of the Turkish Statistical Institution (Table 7). More than half part of Turkish society is composed of people of low socio-economic status; one third of Turks are of a middle socio-economic status, and only 15 percent of the population qualifies as being of high socio-economic status (Table 8). Of course, the variation within each status is quite wide.¹⁸

Table 7. *Income Distribution*

	In 2005
First 20%	6.1
Second 20%	11.1
Third 20%	15.8
Forth 20%	22.6
Fifth 20%	44.4
Gini Coefficient	0.38

Source: Turkish Statistical Institute.

Table 8. Socio-economic Status (SES)

	%
Low SES	51.3
Middle SES	33.7
High SES	15.0
Total	100.0
F test	573.906 (.000)

Significance levels are in parentheses.

Preferences for Political Parties

In Turkey's current parliament, four parties with at least 20 seats have established groups.¹⁹ The AKP identifies itself as conservative democrat; the CHP considers itself to be social democrat; the MHP (Nationalist Action Party) propagates Turkish nationalism and DTP (Democratic Society Party) claims to be democratic and the representative of the Kurdish people. Demographically, while the MHP depends heavily on ethnic-Turkists and the DTP's policies are based on the Kurdish ethnicity, the AKP targets center-right and religious voters as its base, and the CHP attempts to rally social democrats and secularists to its cause.²⁰ Apart from this characterization, the AKP and the MHP are also regarded as right-wing parties, while the CHP and the DTP are mostly situated on the left.²¹ As it is seen in the above findings, secularism and religiosity are two common features of Turkish society.²² When people are categorized according to left and right leaning political parties, the voting potential of the right is 75% and of the left is 25% (Table 9).

Table 9. *Electorates' Likely Support for Political Parties*

Political Parties	July 22, 2007 Election (Official Results, Row)	July 22, 2007 Election (Distributed)	Political Parties	November 2007 (Survey Result) (Row)	November 2007 Survey Result (Distributed)
AKP	38.0	46.5	AKP	43.6	52.8
CHP	17.1	20.9	CHP	14.8	17.9
MHP	11.7	14.3	MHP	12.5	15.2
DTP	4.3	5.4	DTP	2.3	2.8
Other	10.6	12.9	Other	9.3	11.3
Non-participation rate	18.3	-	Undecided/None	17.3	
Total	100.0	100.0	Total	100.0	100.0

Source: Turkish Statistical Institute and Pollmark Research Company.

Of course, voters also take candidates' personal attributes and the parties' particular programs into consideration. Psychological research has shown that both normative and heuristic criteria simultaneously influence political judgments (Ottati 1990). Consequently, to analyze and explain the voters' political behavior, various approaches have been developed (Zuckerman et al. 1998). When we consider ethnic and religious factors as crucial determinants for political behavior, we are faced with the question of whether people behave rationally. Statistically main universe always distributes normally. In addition, general public opinion is always accepted to operate rationally, though academic discussions on this issue continue (Druckma 2004).

Ethnic Composition

Turkish censuses since 1965 have ceased to inquire about ethnicity and native language, and accordingly the hard data on Turkey's ethnic structure dates from before that year. The data related to the ethnic structure of Turkey is provided by the censuses until 1965. The proportion of Kurds in Turkey's total population, estimated according to the average population increase of Turkey, is broadly accepted by public opinion polls²³ and international institutions as 20% (Table 10).

Table 10. *Ethnicity*

	%
Turks	76.4
Kurds	19.2
Others	4.3
Total	100.0

Source: Ihsan Dagi & Metin Toprak, *Freedom of Expression in Turkey*, a project financed by European Commission, published by Association of Liberal Thinking, Ankara, 2001.

The Relationship of Fundamentals

Political Party Preferences of Socio-political Identities

The level support among various socio-political groups for political parties can be read as an indicator of how mainstream or marginal those parties are. The first choice of the Modernist-Kemalist group is the AKP, followed by the MHP and the CHP at a much lower rate. The AKP also comes far ahead of the MHP and the CHP in the choice list of the Conservative-Nationalist group.²⁴ The Leftist-Social Democrat group tends to prefer the CHP, while the other parties come in the following order: AKP, DTP and MHP (Table 11).

Table 11. *Political Party Preferences of Socio-political Groups*

PARTIES	Modernist-Kemalist	Conservative-Nationalist	Leftist-Social Democrat
AKP	36.4%	54.8%	25.8%
CHP	19.3%	8.0%	32.8%
MHP	12.9%	12.7%	4.8%
DTP	1.1%	.5%	8.2%
Others	9.8%	8.8%	10.8%
Undecided	20.5%	15.2%	17.6%
Total	100.0%	100.0%	100.0%
F test	50.671 (.000)	69.628 (.000)	12.850 (.000)

Significance levels are in parentheses.

It is interesting that the AKP, which has Islamic origins and is led by former Islamists, has a high level of acceptance among all groups. This means that this party has moved to the center (center-right) and that the largest part of the Turkish population does not consider it a serious threat to the regime. This can also be considered a sign of moderation in Turkish politics as compared with the polarization, tensions, crises, conflicts and clashes witnessed elsewhere in recent Turkish political history. Although some sections of society (mainly leftists and secularists) are adamantly opposed to the AKP's rule, fearing that they will transform the regime into an Islamic one, the general public -including some leftists and secularists- believes that the AKP has neither the intention nor the power to change the regime. Effectively, most Turks seem to want to give this party a chance to solving the country's chronic problems.

Political Identity and Socio-economic Status

Differences in political identity often mirror important socio-economic patterns. While members of the Modernist-Kemalist and Leftist-Social Democrat groups are generally concentrated in more affluent circles, the Conservative-Nationalist demographic tends to be relatively low socio-economic standing, and

consequently tends to be both poorer and less educated. It is a fact that mostly these people support the AKP, and neither views it as a threat nor sees any reasonable possibility of regime change. Combined with the previous finding, some may interpret the Conservative-Nationalist base as a sort of “lumpen proletariat” tending to be easily swayed by charismatic populist leaders of the right-wing, being unable to clearly see present realities and or anticipate future developments (Cagaptay 2005). Conversely, the same data suggest the possibility that the wealthy and educated members of the traditional political, social and economic elite fear they may be supplanted by an emerging Islamist elite, or generally that right-wing’s use of power will be to their material and social disadvantage (Table 12).

Table 12. *Socio-political Groups and Socio-economic Status*

	Low SES	Middle SES	High SES	Total
Modernist-Kemalist	60.7%	64.1%	72.3%	63.6%
Conservative-Nationalist	68.4%	51.4%	43.8%	59.0%
Leftist-Social Democrat	16.9%	18.9%	23.6%	18.6%
Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0 %
F test	9.796 (.000)	61.709 (.000)	5.129 (.006)	

Significance levels are in parentheses.

Socio-political Structures of Political Parties

Taking the average of the sampling as a reference, it becomes apparent that political party affiliations vary considerably along socio-political lines. The Modernist-Kemalist group supports mostly the CHP and the MHP; the Conservative-Nationalist group greatly prefers the AKP and the MHP; and the Leftist-Socialist group inclines more towards the CHP and the DTP than other groups. When the average of the sampling is taken as reference again, similar results are obtained for eight different identities. People who are identified as religious and conservative both preferred the AKP.²⁵ Kemalists and secularists supported the CHP, as did social democrats. Those identifying as nationalist opted for the MHP, as did those who considered themselves ethnic-Turkists. Those identifying as socialist showed a preference for the DTP (Table 13).

Table 13. *Socio-political Structures of Political Parties*

PARTIES	Modernist-Kemalist	Conservative-Nationalist	Leftist-Social Democrat
AKP	53.0%	74.0%	11.0%
CHP	82.8%	31.8%	41.2%
MHP	65.6%	59.9%	7.1%
DTP	29.4%	13.2%	64.7%
Others	66.8%	55.7%	21.4%
Undecided/ None	75.2%	51.6%	18.8%
Total	63.6%	59.%	18.6%
F test	41.545 (.000)	72.497 (.000)	73.166 (.000)

Significance levels are in parentheses.

Political Party Preferences of Ethnicities

The impact of ethnicity on politics has been studied for decades (Laumann et al. 1971, Andersen 1982). Interestingly, our study indicates that the AKP was by far the favorite among both Kurds and ethnic Turks. Its presence on the political scene, however, has not entirely eclipsed ethnic divisions, which the breakdown of those identifying with the other parties reveals. We note that ethnic Turks, after the AKP, prefer first the CHP and then the MHP²⁶, whereas among Kurds the DTP beat out the CHP, with the MHP faring poorly²⁷. We will also note that the AKP's level of support per capita is actually stronger among Kurds than among ethnic Turks, perhaps suggesting that many Kurds with serious problems have come to look for their deliverance to a mainstream, right-leaning party rather than the more radical DTP –often accused of being the political wing of the illegal PKK (Kurdistan Workers' Party). This analysis, by no means unreasonable, can also be taken as a sign of a trend towards moderation in Turkish politics (Table 14).

Table 14. *Political Party Preferences of Ethnicities*

Political Parties	Turk	Kurd	Others	Total
AKP	43.7%	48.3%	38.6%	43.7%
CHP	15.1%	10.4%	17.6%	14.9%
MHP	13.7%	1.9%	11.6%	12.5%
DTP	0.8%	18.1%	0.9%	2.3%
Others	9.1%	7.7%	13.3%	9.3%
Undecided	17.7%	13.5%	18.0%	17.3%
Total	100.0%			
F test				.881 (.415)

Significance levels are in parentheses.

Ethnic Structure of Political Parties

It can be easily said that there has been a huge asymmetry between the party preferences of ethno-ideological Turkists and Kurdistans. However, the factors that have impact on both pro-Turkish and pro-Kurdish politics are more common (Çarkoğlu et al. 2006). Among people of Turkish ethnic origin, the DTP found the least support of any party, and similarly among those of Kurdish²⁸ origin the MHP was the least popular. Ethnic Turks prefer the MHP above the average, while ethnic Kurds prefer the DTP above the average. This clearly shows that the DTP and MHP try to obtain support by resorting to ethnic nationalism. Therefore, their successes in elections would amount to further polarization and tension in Turkish domestic politics and increase the possibility of conflict and confrontation between ethnic groups. On the other hand, their preference for moderation to come to power by gaining support among broader sections of the society will encourage a peaceful, democratic transformation. The MHP can benefit from the AKP example in becoming a centrist party, and the DTP can condemn PKK and its terrorist tactics to contribute to a peaceful resolution of the Kurdish question and the structural integration of Kurdish people into the mainstream of both Turkish society and the state (Table 15).

Table 15. *Ethnic Structure of Political Parties*

	AKP	CHP	MHP	DTP	Others	None
Turk	83.0%	84.2%	91.2%	27.9%	81.1%	84.7%
Kurd	9.9%	6.3%	1.4%	69.1%	7.4%	7.0%
Others	7.1%	9.5%	7.4%	2.9%	11.5%	8.3%
Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
F test	11.996 (.000)					

Significance levels are in parentheses.

Ethnicity and Socio-economic Status

The percentage of ethnic Turks among those of low, middle and high socio-economic status does not vary considerably, although the proportion of Kurds decreases in the upper parts of the status ladder. It can be said that Kurds are mainly concentrated among those of lower socio-economic status (Table 16).

Table 16. *Ethnicities and Socio-economic Status (SES)*

	Low SES	Middle SES	High SES
Turk	82.5%	84.7%	81.2%
Kurd	10.9%	7.3%	6.2%
Others	6.6%	8.1%	12.6%
Total	100.0%	100.0%	100.0%
F test	3.231 (.040)		

Significance levels are in parentheses.

Socio-political Structures of Ethnicities

Taking the average of the sampling as reference, Modernist-Kemalist values are revealed to be more common among Turks whereas Leftist-Social Democrat values are adopted mostly by Kurds (Table 17).

Table 17. *Socio-political Structures of Ethnicities*

	Turk	Kurd	Others	Total	F test
Modernist-Kemalist	65.8%	40.5%	66.8%	63.6%	33.907 (.000)
Conservative-Nationalist	59.4%	57.5%	56.5%	59.0%	.517 (.000)
Leftist-Social Democrat	17.4%	28.6%	19.7%	18.6%	9.774 (.000)

Significance levels are in parentheses.

Generally, it seems Turks are more likely to cling to the regime's main values and ideology, helping maintain the integrity and structure of the country's "official" homogeneity, while Kurds opt for socialism to help protect their distinct identity against the assimilationist policies.²⁹ There are no statistically meaningful differences between ethnic groups in espousing Conservative-Nationalist values. Therefore, it is necessary to look again at ethnic origins from the perspectives of the eight sub-identities. Turks are under the sampling average only in social democrat and socialist values whereas Kurds are above the sampling average only in these values and are under the average in all other values -religious, Kemalist, secularist, nationalist, and idealist-. Kurds prefer socialism or social democracy as a mark of protest against a political culture dominated by the Turkish majority. While Kurds seem to prefer consensus democracy as a guarantee for minorities, Turks tend to understand democracy as administrating the will of the majority.³⁰

Fasting as Religious Common Denominator

In discussing religion in Turkey, we must bear in mind that there is no sharp, absolute divide between Islam and its partisans on one hand, and secularism and its proponents on the other. Those who consider themselves devout

Muslims will inevitably incorporate modern, secular, realities into their lives – sometimes even those, which are in tension with traditional Islam-, and at the same time, many secularists do not hesitate to perform certain religious duties. This large and ambiguous area of overlap can be read as good evidence of the possibility of harmonious coexistence and shared values among Turkish people of different social backgrounds and political orientations based on mutual respect and moderation.³¹

There are, of course, certain practices which have become distinctly characteristic of *devout* Muslims in Turkey, such as praying five times a day (generally in mosques), the use of distinctly religious words in discourse, and wearing certain types of clothing, as in compliance with Islamic jurisprudence. At the same time, though, other religious activities such as fasting, funeral prayers and Friday prayers are common both those who identify as secularist and those who identify as devout.

In particular, it would behoove us to examine the practice of fasting during the daylight hours of the month of Ramadan, which requires a great deal of personal patience and self-restraint, and therefore cannot be overlooked as an insignificant religious exercise. While there have indeed been tensions over this issue, with some secularists accusing pious Muslims of attempting to punish those who do not fast, fasting itself remains common enough throughout Turkish society that classifying people based on whether or not they partake is extremely difficult. The relatively small differences between social groups in terms participation in fasting suggest a very real potential for different sections of what may otherwise seem to be a deeply divided society to coexist in peace.

Those identifying as Conservative-Nationalist reported the highest percentage observing the fast (91.4%), followed by Modernist-Kemalists (82.7%) and finally Leftist-Social Democrats (74%) (Table 18).

Table 18. *Fasting by Socio-political Groups*

Did you fast during the month of Ramadan?	Modernist-Kemalist	Conservative-Nationalist	Leftist-Social Democrat
I did not fast	17.3%	8.6%	26.0%
Yes, occasionally	17.0%	12.4%	18.0%
Yes, regularly	65.7%	79.0%	56.0%
Total	100.0%	100.0%	100.0%
F test	21.040 (.000)	229.910 (.000)	64.129 (.000)

Significance levels are in parentheses.

Observing of the fast operates in rough proportion to socio-economic status; comparatively fewer of those with high levels of income and education

fasted. Fasting is also most popular among the AKP's supporters and least among the CHP's base. However, it is particularly noteworthy that among all political parties, the fasting rate is well above 50%. Supporters of the CHP and DTP reported the highest rates of nonobservance.

It is interesting that both the rates of fasting in the whole month and not fasting even in one day are quite high for the DTP's supporters (Table 19). This may be considered as the sign that DTP isolated from the main Kurdish ethnic group and encompassing different "marginal" sections of that ethnic group.³² There is a common understanding that rural people or Kurds are more traditional or likely religious people comparing with city-dweller or others. However, our findings indicate that the distance between Kurds and religious worships is growing (Table 20).

Table 19. *Fasting by Political Party*

Did you fast during the month of Ramadan?	AKP	CHP	MHP	DTP	Others	Undecided / None	Total
I did not fast	6.4%	31.9%	14.3%	29.0%	27.4%	20.5%	16.1%
Yes, occasionally	8.8%	22.3%	17.9%	1.4%	17.0%	20.5%	14.6%
Yes, regularly	84.8%	45.8%	67.8%	69.6%	55.6%	59.0%	69.3%
Total	100.0 %	100.0 %	100.0 %	100.0 %	100.0 %	100.0 %	100.0 %
F test	68.733 (.000)						

Significance levels are in parentheses.

Table 20. *Ethnicity and Fasting*

Did you fast during the month of Ramadan?	Turk	Kurd	Others	Total
I did not fast	15,1	20,1	22,4	16,1
Yes, occasionally	14,6	13,1	15,9	14,5
Yes, regularly	70,4	66,8	61,6	69,4
Total	100,0	100,0	100,0	100,0
F test				5.973 (.003)

Significance levels are in parentheses.

It can be said that Turks consider fasting increasingly as a part of their tradition, strengthening their national feelings and separating them from the others. Ethnic-Turks have the tendency of using the words Islam and Turk together to emphasize their greatness; but being terrorist, separatist, and

peasant come to their mind when they hear the word ‘Kurd’. The use of the concept of ‘White Turks’ (Yalcin 2004)³³ by Turkish intellectuals and the publication of books on this subject underline the importance of the issue. This is in fact a dangerous development in terms of non-solution of the Kurdish problem and the deep polarization and conflict between Turks and Kurds. The same danger exists for religious and secularist people given the harsh reactions of the sides even in minor issues not having the capacity of causing a crisis.

There is a strong negative relationship between fasting and socio-economic statuses. While fasting rate is the highest (77.1%) for low socio-economic status, non-fasting rate is the highest (24.1%) for high socio-economic status (Table 21).

Table 21. *Fasting by Socio-economic Status*

Did you fast during the month of Ramadan?	Low SES	Middle SES	High SES	Total
Yes, regularly	77.1%	63.1%	56.9%	69.3%
Yes, occasionally	10.1%	19.4%	19.0%	14.6%
I did not fast	12.8%	17.5%	24.1%	16.1%
Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
F test				37.687 (.000)

Significance levels are in parentheses.

Unconciliatory Attitudes Based on Prejudices and the Polarization of the Turkish Society

We have suggested from the above findings that despite the divisions present within Turkish society, there exists a clear set of shared values, practices, and understandings, which constitutes a solid basis for harmonious coexistence. Put negatively, we have seen nothing in our data to suggest that polarization, clashes, or discord between the various identity groups that comprise Turkish society is inevitable. This is not, however, to obscure the reality of past and present tension.

Indeed, repeatedly, Turkey witnessed politics driven by intransigent attitudes and provocative actions of small groups, which have succeeded in creating unnecessary crises, retarding the normalization and moderation of Turkish politics. The contentious nature of attitudes toward Kurdish cultural rights and the demands of Islamists for recognition of their identity are an excellent example.

Hardliners on this issue haven been often publicly or privately espoused a particularly dim view of the Kurds as a group, which bias has unquestionably

contributed to ill-advised decisions and problematic situations. At the same time, even among many ethnic Turkish nationalists who do not necessarily harbor any contempt towards Kurds as such, a substantial current of thought considers Kurdish cultural demands and the politicization of Kurdish identity to be a fundamental threat to Turkey's peace, stability, and integrity –and often as a front for terrorism.

While wishing to preserve the important conceptual distinction between uninformed prejudice and legitimate security concerns, we cannot deny the practical connection between presuppositions about the motivations, characteristics, and values of a group, on one hand, and the strategies employed in interacting with it on the other. Indeed, in the interviews conducted by Turkish journalist Fikret Bila, some retired Turkish army generals admitted to having made mistakes or held misconceptions regarding the cultural and political aspects of the Kurdish movement. We can identify certain presumptions as having been particularly impactful in misdirecting the government's struggle against Kurdish separatism –and indeed as continuing to constitute barriers to the kind of courageous action needed to affect a real solution to the problem. These include the following assumptions: (i) Kurdish identity is “monolithic across Turkey and northern Iraq”; (ii) This identity is the main “source of group identity for the Kurdish-speaking people”; (iii) It is “birth-given and involves little or no individual choice” (Somer 2005a: 113); (iv) Turks view their identity as mutually exclusive to that of Kurds, and view Kurds as the “other”; (v) Alternative political movements based on factors other than ethnicity, such as class, ideology, gender and religion are not attractive for Kurds; and (vi) “An Iraqi Kurdish state or autonomous entity would necessarily support Kurdish secessionism in Turkey.” (Somer 2005a: 114)

In the remote and recent past, though, moderates have supported and encouraged initiatives, which have helped, raise hopes for the peaceful solution of the Kurdish problem. Moderates are aware that the Kurds living in Turkey, Iran, Iraq and Syria are not a homogenous group, and that important religious, tribal, socio-economic, linguistic, political and ideological differences exist among them. They have varying levels of ethnic and national self-consciousness, diverse political-institutional experiences, and different relations with international actors and their host countries (Somer 2005a: 116-7).

Moderates also believe that it is possible to dissociate the identity and security aspects of the Kurdish problem and to accommodate Kurdish cultural and political demands without damaging the social, political and territorial integrity of Turkey. Instead, they maintain that this

accommodation is actually the best way to counteract Kurdish secessionism, since it will decrease the appeal of this option for Turkish Kurds, and thus diminish support for the PKK's political-territorial demands. Thus, moderates have encouraged recognition of Kurdish linguistic and cultural rights, without compromising their dedication to combating the PKK's often violent secessionist campaign (Somer 2005b: 603).

The military rule of the early 1980s was accompanied by harsh oppression of leftists, Islamists and Kurdish activists –even going so far as to ban use of the Kurdish language in public. More moderate views, like those described, became more prevalent beginning in the late 1980s, with President Turgut Özal. Many Kurds saw him as someone who genuinely cared about their welfare and was capable of solving the Kurdish problem through constructive measures.

Hardliners did not share Özal's approach, which they accused of underestimating the gravity of the PKK threat, and opposed even consideration of measures related to Kurdish identity and cultural demands until the PKK's violence had totally ended. Meanwhile the pro-Kurdish DTP did not distance itself from the PKK, and instead tried to present the PKK as a legitimate political organization representing the Kurdish people. As a result, with the resumption of PKK violence despite its self-declared ceasefire, hard line nationalist Turks felt that their worst misgivings about the sincerity of Kurdish desires for a political solution had been confirmed, and initiated a new campaign against pro-Kurdish partisans without distinguishing carefully between radical Kurdish nationalists and moderates.

In 2000, hardliners had emerged as the dominant voice within both the army and the Ecevit government, and began emphatically arguing that Kurdish demands for access to television broadcasting and educational curricula, along with an alleged politicization of the Kurdish movement, amounted to "the second dimension of separatist terrorism." They insisted that it represented "the revival and restructuring of the separatist movement through political means" and therefore constituted a genuine threat to Turkish security and territorial integrity (Aydınli 2002: 214-5).

Turkish civilian authorities and political forces yet to develop non-military solutions for the economic, cultural, political and social problems facing the southeastern part of Turkey –which has the highest concentration of Kurds. Consequently, despite impressive military successes against the armed factions of the PKK, the actual needs of the region's people have not been addressed –much less satisfied- sufficiently to create a real atmosphere of stability. The Kurdish population's widespread support for the AKP government and its leaders strongly implies that they anticipate new

initiatives from the civil authorities to improve their social, cultural and economic situations.

Our statistical data has suggested that they are not particularly different from ethnic Turks in many respects. It seems, then, that a conciliatory and tolerant attitude toward them will likely be met with Kurdish sympathy and support, and contribute to the stability of domestic politics. Of course, this is easier said than done. To be effective, new approaches to the Kurdish issue require the support of state institutions and resources and efficient administration.³⁴ Perhaps the biggest challenge, though, will be overcoming the opposition of hardliners without further polarizing the country or generating new crises.

The military, bureaucratic and civilian elite's long-standing history of imposing their particular vision of modernizing Westernization on the masses, usually under the name of Kemalism, has created problems for groups seeking the recognition and representation of any alternative identities in the public sphere –particularly for conservatives and Islamists. These elites have long believed that their paternalistic control over public space and discourse has been the only thing preventing a total disintegration of Turkish society into chaos and “backwardness,” and many are quite worried about the recent successes of conservative parties. These elite are so insistent on Kemalism to believe that if Kemalism, harboring the elements that centralize human beings, is exhausted, the unity of the state will be lost and it will not be possible to maintain the idea of society (Kaya 2007: 716). They have most frequently used the principle of secularism to attack opponents whose world views they see as in conflict with the Kemalist order. Their understanding of “secularism,” however, is not simply keeping affairs of state outside the purview of religious authorities –as it is in most of Euroamerica- but instead as the active subservience of religion to the authority of the state through legal and constitutional channels (Keyman 2007: 222).

Effectively, this paternalism results in a striking denial to conservatives of any meaningful self-expression in the public sphere, the most visible manifestation of which is the controversy over the headscarf. The state, at the behest of hard line Kemalists, only permits women to participate in the public sphere if they adopt “the particular secular identity of womanhood, which is constructed as the public identity” (Seçkinelgin 2006: 757).

On a civil society level, secular women's organizations and feminists, who share the state's interpretation of secularism, severely criticize and condemn women who wear the headscarf as having chosen “backwardness” by surrendering to the pressures of Islamist men who want to impose an Islamic order. Consequently, such groups also do not see any place in the public

sphere for these women (Seçkinelgin 2006: 762-5, Marshall 2005: 109, 110).

Ironically, policies such as the headscarf ban serve not only to prevent women wearing the headscarf from working in the public sphere, but it also amounts to gender-based discrimination, and actually helps reinforce the existent patriarchal system by denying those women access to higher education and other opportunities to develop their personality and welfare. The effect is felt most keenly among those non-elite women who, supposedly, need “emancipation” the most.

Like the Kurdish problem, the question of how to react to Turkey’s “Islamists” is a very sensitive issue. While the accusation that “Islamists” want to impose an Islamic regime upon Turkish society has occasioned significant tension and anxiety, the main purpose of the mainstream Turkish religious conservative movement is to obtain public recognition for their identity, which, despite frequent portrayal as rigid and monolithic, in fact represents a very diverse, complex, and dynamic set of beliefs, inevitably having a “plural and multidimensional nature.” (Keyman 2007: 217). Indeed, we have mentioned how our data shows enormous areas of overlap between those identifying themselves as “secular” and those identifying as “religious” –including among those who support conservative parties. Despite the ubiquity of the charge, to accuse the mainstream conservative movement in Turkey of being “anti-secular” is quite simply to ignore the demographic reality of a population, which overwhelmingly refuses to situate its identity within a simplistic secular-religious binary.

These kinds of accusations, typical of anti-conservative members of the Kemalist establishment, collectively constitute a hegemonic discourse to speak for conservative and religious Turks while refusing to allow them any authentic voice or will of their own (Dağı 2008a). Hence, members of the traditional elites may allege that the conservative demand for public recognition of Muslim identity indicates an intention to impose certain values on the rest of society, but they may only do so by overlooking the fact that most conservatives understand their goal as coexistence with secularists based on mutual understanding, equitable access to public benefits, and the right to free and fair political, economic, and cultural competition.

Consequently, the resulting assumptions made about the motivations, values, and intentions of conservative-religious Turks frequently do not withstand even casual scrutiny as valid representations of all or even most members of the movement. A prime example of this is the headscarf issue, where women who wear headscarves in fact have a wide variety of complex motivations for their actions, and to reduce these simply to “patriarchal

oppression” does tremendous violence to how many women actually understand their own beliefs and actions. For example, many consider it to be a personal ethical and religious duty, or an act of freedom and the expression of cultural rights –rather than as a symbol of a revolutionary ideology. Indeed, far from being an act of submission to Islamist men’s orders not to participate in public life, many women see the headscarf as enabling them to become more deeply involved in activities in the public sphere without compromising their personal standards of modesty (Marshall 2005: 111).

Particularly since it is the ban on headscarves for university students that is the main target of criticism, it is difficult to understand how women’s demands for equal access to better opportunities for education and career advancement can be so routinely portrayed as passive acceptance of a patriarchal culture that relegates them to quiet, domestic existence. Moreover, “Islamism” as a unified ideological movement universally aiming to establish an Islamic regime, has not had a substantial presence in Turkish politics for well over a decade –and the prevalence of such monolithic Islamism even before this time is debatable. Over the last twenty years at least, a very wide diversity of “Islamism” and conservatism has been evident, with a broad spectrum of appeal for different reasons to Turks of different classes, ethnicities, genders, and political affiliations (Houston 2002: 433).

It is, of course, true that with the activities of Islamists and conservatives, the impact of Islam on society has become more pronounced. Today, “it is not possible to analyze Turkish politics without reference to Islam” and it is “impossible to understand the Turkish political-economy without taking into account Islamic capital and its institutional structure, or the cultural sphere without recognizing the symbolic and sociological power of Islam (Keyman 2007: 223).

In general, the resurgence of religious piety can be read as a popular reaction against the paternalism of long-dominant elite enabled by increased economic opportunity and social mobility. The insistence of conservative women on wearing the headscarf can also be seen as a challenge to the state’s imposition of a particular identity on not only their public expression, but even on their bodies (Seçkinelgin 2006: 762, Keyman 2007: 226). However, this mark of protest should not to be confused with a desire to overthrow the entire regime, which conservatives overwhelmingly benefit from and wish to maintain. In fact, their activities are better interpreted as a perhaps natural expression of a suppressed conservative identity in a modern context, which has finally begun to allow free competition between the different forces within society.

Conclusion

This article's statistical data has demonstrated the growing prospect of a Turkish society, which opts for moderation and compromise rather than radicalism and confrontation. While nationalism seems to be on the rise among Turkish people, ultra-nationalism (idealism) is the least popular political strain after socialism, which has long been disliked by the Turkish public due to the historical Russian-Turkish rivalry and the association of communism with atheism.

As our statistics show, while a great majority of Turkish people consider themselves religious, which could be seen as a threat to the Turkish Kemalist regime, an even greater majority defend secularism as the basic characteristic of their state. The great election victory of the AKP can also be seen as the sign of moderation in Turkish politics. Although the AKP has Islamist origins, it has used discourse, which encompasses all sections of society and has proved through its actions that it does not make its political decisions on a religious basis. People from many different sections of society were impressed by the AKP's tenure in government and had no qualms re-electing it with an even stronger mandate. The re-election of the AKP and its popularity among so many sections of Turkish society demonstrates that most Turkish people, including most who earnestly believe in secularism and other characteristics of the regime, do not see any reason for tension and confrontation.

The main divide within Turkish society, and the source of its conflict, is not so much among the majority of people, but rather between them and traditional secular elite, which continues to use its influence to deny those who do not share its particular vision of westernization access to the public sphere (Dağı 2008b). The state's rejection of the identities of large sections of society and the undemocratic interventions have created great social tensions and prevented the normalization of politics, in turn stunting the development of Turkish democracy and damaged Turkey's ambitions of recognition as a developed nation. The "Kurdish nationalists" and "Islamists," who have long since ceased to harbor any plan to fundamentally change the system, mainly struggle for the recognition of their identities and the right to participate in the public sphere on an equal footing with others. The reality of their intentions even aside, toppling the existent regime and gaining control of the state is patently neither a viable nor reasonable goal for them, given the strength of the state's protection mechanisms and an international climate that would not tolerate undemocratic or anti-pluralistic developments. What is needed for the normalization of Turkish politics is a transformation of Turkish secularism away from its old statist, elite-centered

model and towards a more democratic secularism. If the traditional elites continue in the same pattern of refusing to compromise with what has clearly emerged as the dominant worldview of the majority of the increasingly mobilized Turkish society, tensions are likely to continue and perhaps even spiral out of control. However, if they adopt “a more dialogical, tolerant and accommodating strategy of living with difference,” (Keyman 2007: 228-229) and a far broader section of the Turkish people can participate in and identify with the state –which is ultimately the insurance for its survival.

The minimum expected cell frequency is 1023.0.

Notes

1. For the evolution of early Turkish political parties and ruralization of elections and democracy see Frank Tachau and Mary-Jo D. Good (1973).
2. For discussions on the center-right party tradition in Turkey see Cizre-Sakallioğlu (1996). We think that Kuran’s preference falsification framework also works well for the Turkish right-wing parties (Kuran 1987)
3. For the impact of EU membership process on Turkish politics, see Thomas (2005).
4. For the rise of political Islam in the Middle East see Rubin (1997).
5. For the struggle between establishment and religious political tradition see Umit Cizre-Sakallioğlu and Menderes Cinar (2003) and Keyman (2007).
6. Mete Tuncay compares Ottoman Empire and modern Turkey in the context of authoritarianism and totalitarianism, and concludes that while Ottoman Empire was authoritarian, Turkey is totalitarian. In addition, some other articles have discussed the ideological public sphere argument and its crisis in modern Turkey (Çaha 2005; Çaha 2004).
7. In literature, some papers have analyzed the relative effects of religion, social class and linguistic factors on voting comparatively. In Turkey, the argument of “threat to the regime” is used generally to keep the civil society’s institutions under pressure (Lijphart 1979).
8. Atilla Yayla suggests a liberal constitution for solution (Yayla 2007).
9. For the use of Islam both as a threat against and as a tool for the state see Tank (2005).
10. We use secularist elite, state elite and traditional elite interchangeably.
11. The following articles are going to be related to terrorism, reactionism, perception of the West, and transformation and evolution of Turkish politics from fundamentalists to compromisers.
12. Kemalism refers to “Mustafa Kemal ATATURK”, the founder of modern Turkey.

13. The term 'idealist' stands for ethnic Turkist. The symbol for idealists is a wolf's head which depicted by right hand fingers. This sign is very similar to the hand sign of certain rock groups.
14. Jonathan Friedman (1992) uses an anthropological approach and concludes that construction of identities is the result of particular social positions. Ergun Özbudun (2006) discusses the adventures and meanings of left-wing and right-wing parties in the context of AKP victory in 2002.
15. For the making of Islamic political identity in Turkey see M. Hakan Yavuz (2003a).
16. Long-term interaction of Turkey and Europe has created some interruptions in terms of identities. For a review see Robins (1996), Akgün (2002), and Güllalp (1995).
17. Poor Economic outcome, and income or wealth inequality, by fueling social discontent, intensifies socio-political instability. For cross-country analysis, including Turkey, see Alesina and Perotti (1996). Also for an analysis on a specific period in Turkey see Akarca and Tansel (2004).
18. As well known, many researches find positive relationship between socio-economic development and political/economic freedoms and civil rights. Heritage Foundation, Freedom House, Fraser Institute, Transparency International, World Economic Forum, World Bank and UN Development Program publish many indices and reports support this argument.
19. In the long-run, as in the present day, four main political trends dominate directly or indirectly Turkish political arena: center-right, center-left, ethnic-Kurdist and ethnic-Turkist. Until recent years, the destiny for religious, ethnic-based and leftist parties were only coalition or opposition in Turkish Parliament. However, since parliamentary election in 1994 (with the exception of 1999 early parliamentary election), religious oriented parties have led Turkish politics. For rise of political Islam see Çaha (2003) and Öniş (2001). More interestingly, ethnic Turkism has begun to be shared also by social democrat opposition party. See Kütahyalı (2008), Özipek (2008a) and Bayramoğlu (2008).
20. However, with the presidency of Devlet Bahçeli, MHP's politics has changed dramatically. See Yılmaz (2008).
21. For the increasing role of ethnicity and religion on voting behaviour see Güneş-Ayata and Ayata (2002).
22. Y.Ziya Ozcan concluded that social class and demographic factors are also important determinants for both municipality and parliamentary elections (Ozcan 2000).
23. For example, Konda Research has found ratio of Kurds 15.7% (Konda 2006). Findings of this research were seen at Milliyet daily on 22 March 2007. CIA website also gives 20% for Kurdish population in Turkey. Nevertheless, our survey result shows that the ratio of Kurds represented in sampling is about 10%. Turkey has several other ethnicities and sects. However, collective or overlapping

- identities or peculiarities of those groups with Turks and Kurds lead intellectuals or analysts to ignore their presence. For a discussion on Zaza ethnic group see Kehl-Bodrogi (1999). For a discussion on official policy change against Kurdish issue see Yılmaz (2007b).
24. Tarhan Erdem (2007), one of the leading pollsters and well known social democrat figure, takes the developments in Turkish political arena positively. See also Kalaycıoğlu (1994).
  25. For a critical view on AKP's definition of its conservatism see Özipek (2008b). Narlı (1999) and Özipek (2003) have analyzed the rise of Turkish political Islam in detail.
  26. For an evaluation of politicization of Kurds see Somer (2004).
  27. For an analysis on a previous election see Candar (1999).
  28. For an analysis on pro-Kurdish political parties see Watts (1999).
  29. For an evaluation of Turkish politics in the context of modernization, see Turan (2007).
  30. For a comprehensive democracy analysis see Blaug (2001).
  31. For mis-exaggerating role of religion on politics see Tessler (2002).
  32. There is an interesting trend in the issues of Kurds and Alevis. Alevis have been marginalized and discriminated in the Ottoman Empire era and also in the modern Turkey to some extent. Then Alevis have begun consciously to identify themselves as a political group on the basis of a unique religious identity. Alevis' leftist commitment may be understood as a kind of protest against state-based-Sunni dominance. Marginalization of Alevis by forcing them to the corner has created an outlier for the mainstream social tradition. Now, we think that Kurds also have been on the similar route. Kurds have been marginalized by state-based-Turkist tradition. Consequently, Sunni Islam and Turkishness have not been used as denominators but used as dividing means in the Turkish society. For the formation of Alevi identity and general discussions on Kurds and Alevis see Shankland (2003), Bruinessen (1996), Olsson et al (1998), Yavuz (2003b), and Zeidan (1999).
  33. The term *white Turk* has been developed by late journalist Ufuk Guldemir. For a further discussion, see Yıldız (2003).
  34. Murat Yılmaz (2007b) argues that talking Kurdish issue so much means that there has been enormous development in that field.

References

- Akarca, Ali T. and Aysit Tansel (2004). "Economic Performance and Political Outcomes: An Analysis of the 1995 Turkish Parliamentary Election Results". *Economic Research Center Working Paper*. Middle East Technical University, 04.01. <http://www.erc.metu.edu.tr/menu/series04/0401.pdf> [Accessed: April 10, 2008].
- Akgün, Birol (2002). "Twins Or Enemies: Comparing Nationalist and Islamist Traditions in Turkish Politics". *Middle East Review of International Affairs* 1.6(1): 17-35.
- Aldıkaçtı, Gül Marshall (2005). "Ideology, Progress and Dialogue: A Comparison of Feminist and Islamist Women's Issues of Head Covering and Work in Turkey". *Gender Society* 19(1):104-20.
- Alesina, Alberto and Roberto Perotti (1996). "Income Distribution, Political Instability, and Investment," *European Economic Review* 40 (6): 1203-28.
- Andersen, Walter K. (1982). "Ethnicity and Equality: The Shiv Sena Party and Preferential Policies in Bombay". *The Journal of Asian Studies* 41 (2): 385-87.
- Aydınlı, Ersel (2002). "Between Security and Liberalization: Decoding Turkey's Struggle with the PKK". *Security Dialogue* 33 (2): 209-25.
- Baran, Zeyno (2008). "Turkey Divided". *Journal of Democracy* 19 (1): 55-69.
- Bayramoğlu, Ali (2008). "Bazı laikler beyaz ırkçılar gibi!". *Aksiyon* 706. June 16. <http://www.aksiyon.com.tr/detaylar.do?load=detay&link=23625>, [Accessed: September 5, 2008].
- Blaug, Ricardo (2001). *Democracy: A Reader*. Edinburgh University Press.
- Bruinessen, Martin van (1996). "Kurds, Turks and the Alevi Revival". *Middle East Reports* 200: 7-10.
- Cagaptay, Soner (2005). "Turkey at a Crossroads: Preserving Ankara's Western Orientation". *Policy Focus* 48, <http://www.washingtoninstitute.org/pubPDFs/CagaptayBookWeb.pdf> [Accessed: July 10, 2008].
- Candar, Cengiz (1999). "Redefining Turkey's Political Center". *Journal of Democracy* 10(4): 129-41.
- Cizre-Sakallioğlu, Umit (1996). "Liberalism, Democracy, and the Turkish Centre-Right: The Identity Crisis of the True Path Party". In: Kedourie, S. (Ed.). *Turkey: Identity, Democracy, Politics*. London. 142-61.
- Cizre-Sakallioğlu, Umit and Menderes Cinar (2003). "Turkey 2002: Kemalism, Islamism, and Politics in the Light of the February 28 Process". *The South Atlantic Quarterly* 102 (2/3): 309-32.

- Çaha, Ömer (2003). "Turkish Election of November 2002 and the Rise of 'Moderate' Political Islam". *Alternatives: Turkish Journal of International Relations* 2 (1): 95-116.
- _____ (2004) "The Crisis of the Ideological Public Sphere in Turkey". *Euro Agenda* 3 (1): 337-49.
- _____ (2005). "The Ideological Transformation of the Public Sphere: The Case of Turkey". *Alternatives: Turkish Journal of International Relations* 4 (1-2): 1-30.
- Çarkoğlu, Ali and Binnaz Toprak (2007). *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*. İstanbul :TESEV..
- Çarkoğlu, Ali and Melvin J. Hinich (2006). "A Spatial Analysis of Turkish Party Preferences". *Electoral Studies* 25 (2): 369-92.
- Dağı, İhsan (2008a) *Turkey: Between Democracy and Militarism*. Ankara: Orion Kitabevi Publications.
- _____ (2008b). "Post Kemalist Türkiye". *Zaman*. May 13. <http://www.zaman.com.tr/yazar.do?yazino=688620> [Accessed: May 30, 2008].
- Druckma, James N. (2004). "Political Preference Formation: Competition, Deliberation, and the (Ir)relevance of Framing Effects". *American Political Science Review* 98: 671-86.
- Erdem, Tarhan (2007). *Yeni Türkiye'yi Anlamak*. İstanbul: Konda Research Publishing.
- Friedman, Jonathan (1992). "Myth, History and Political Identity". *Cultural Anthropology* 7 (2): 194-210.
- Gülalp, Haldun (1995). "The Crisis of Westernization in Turkey: Islamism versus Nationalism". *Innovation: The European Journal of Social Sciences* 8 (2): 175-82.
- Güneş-Ayata, Ayşe and Sencer Ayata (2002). "Ethnic and Religious Bases of Voting". Eds. Yılmaz Esmer ve Sabri Sayarı. *Politics, Parties, and Elections in Turkey*. USA: Boulder-Colarado, Lynne Rienner Publishers. 137-56.
- Houston, Christopher (2002). "Legislating Virtue, or Fear and Loathing in İstanbul". *Critique of Anthropology*, 22 (4): 425-44.
- Kadioğlu, Ayşe (1998). "Republican Epistemology and Islamic Discourses in Turkey in the 1990s". *The Muslim World LXXXVIII* (1): 1-21.
- Kalaycıoğlu, Ersin (1994). "Elections and Party Preferences in Turkey: Changes and Continuities in the 1990s" *Comparative Political Studies* 27 (3): 402-24.
- Kaya, İbrahim (2007). Identity Politics: The Struggle for Recognition or Hegemony? *East European Politics and Societies* 21 (4): 704-25.

- Kehl-Bodrogi, Krisztina (1999). "Kurds, Turks, or A People in Their Own Right? Competing Collective Identities Among The Zazas". *The Muslim World* 89 (3-4): 439-54.
- Keyman, E. Fuat (2007). "Modernity, Secularism and Islam: The Case of Turkey". *Theory, Culture and Society* 24 (2): 215-34.
- Konda Research Company (2007). *Biz Kimiz?* Istanbul: Published by *Milliyet* on 22 March.
- Kuran, Timur (1987). "Preference Falsification, Policy Continuity and Collective Conservatism". *The Economic Journal* 97 (387): 642-65.
- Kütahyalı, Rasim Ozan (2008). "Etnik Türk Solculuğu ve Ankara Yürüyüşü" *Taraf*. July 26. <http://www.taraf.com.tr/haber/13285..htm>, [Accessed: July 30, 2008].
- Laumann, Edward O. and David R. Segal (1971). "Status Inconsistency and Ethnoreligious Group Membership as Determinants of Social Participation and Political Attitudes" *The American Journal of Sociology* 77(1): 36-61.
- Lijphart, Arend (1979). "Religious vs. Linguistic vs. Class Voting: The 'Crucial Experiment' of Comparing Belgium, Canada, South Africa, and Switzerland". *The American Political Science Review* 73 (2): 442-58.
- Narlı, Nilüfer (1999). "The Rise of the Islamist Movement in Turkey". *Middle East Review of International Affairs* 3 (3): 38-48.
- Olsson, Tord, Elisabeth Ozdalga, and Catharina Raudvere (Eds.) (1998). "Alevi Identity: Cultural, Religious and Social Perspectives". *Swedish Research Institute*. Istanbul.
- Ottati, Victor C. (1990). "Determinants of Political Judgments: The Joint Influence of Normative and Heuristic Rules of Inference". *Political Behavior* 12 (2): 159-79.
- Özbudun, Ergun (2006). "Changes And Continuities in The Turkish Party System". *Representation* 42 (2): 129-37.
- Ozcan, Yusuf Ziya (2000). "Determinants of Political Behavior in Istanbul, Turkey". *Party Politics* 6 (4): 505-18.
- Öniş, Ziya (2001). "Political Islam at the Crossroads: From Hegemony to Co-existence". *Contemporary Politics* 7 (4): 281-98.
- Özipek, Berat (2008a). "Türk Solu Demokratlaşabilir mi? ?". *Star*. August 5. <http://www.stargazete.com/gazete/yazar/berat-ozipek/turk-solu-demokratlasabilir-mi-haber-118603.htm> [Accessed: August 7, 2008].
- _____ (2008b). "AK Parti'nin Muhafazakârlığı Tartışılır". *Taraf*. September 3. <http://www.tumgazeteler.com/?a=4070844>, [Accessed: September 5, 2008].
- _____ (2003). *Muhafazakarlık: Akıl, Toplum, Siyaset*. Ankara: Liberte Publishing.
- Robins, Kevin (1996). "Interrupting Identities: Turkey/Europe". Eds. S. Hall and P. Du Gay. *Questions of Cultural Identit*. London: Sage Publications. 61-86.

- Rubin, Barry (1997). "The Politics of the New Middle East". *Middle East Review of International Affairs* 1 (3). www.biu.ac.il/SOC/besa/meria/journal/1997/issue3/jv1n3a8.html [Accessed: April 4, 2008].
- Seçkinelgin, Hakan (2006). "Civil Society between the State and Society: Turkish Women with Muslim Headscarves". *Critical Social Policy* 26 (4): 748-69.
- Shankland, David (2003). *The Alevis in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition*. London :Routledge Curzon.
- Somer, Murat (2004). "Turkey's Kurdish Conflict: Changing Context, and Domestic and Regional Implications". *The Middle East Journal* 58 (2): 235-53.
- ____ (2005a). "Failures of the Discourse of Ethnicity: Turkey, Kurds and the Emerging Iraq". *Security Dialogue* 36 (1): 109-28.
- ____ (2005b). "Resurgence and Remaking of Identity: Civil Beliefs, Domestic and External Dynamics and the Turkish Mainstream Discourse on Kurds". *Comparative Political Studies* 38 (6): 591-622.
- Tachau, Frank and Mary-Jo D. Good (1973). "The Anatomy of Political and Social Change: Turkish Parties, Parliaments, and Elections". *Comparative Politics* 5 (4): 551-73.
- Tank, Pinar (2005). "Political Islam in Turkey: A State of Controlled Secularity". *Turkish Studies* 6 (1): 3-19.
- Tessler, Mark (2002). "Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries". *Comparative Politics* 34: 337-54.
- Thomas, Jordan K. (2005). *The European Union's Impact on Turkey's Pattern of Civil-Military Relations*. Monterey, Canada.
- Turan, İltter (2007). "Unstable Stability: Turkish Politics at the Crossroads?". *International Affairs* 83 (2): 319-38.
- Watts, Nicole F. (1999). "Allies and Enemies: Pro-Kurdish Parties in Turkish Politics, 1990-94". *International Journal of Middle East Studies* 31 (4): 631-56.
- Yalçın, Soner (2004). *Efendi: Beyaz Türklerin Büyük Sırrı*. İstanbul: Dogan.
- Yavuz, M. Hakan (2003a). *Islamic Political Identity in Turkey (Religion and Global Politics)*. Oxford: Oxford University Press.
- ____ (2003b). "Media Identities for Alevis and Kurds in Turkey". *New Media in the Muslim World*, Indiana University Press. Bloomington. 180-200.
- ____ (1996). "Turkey's Imagined Enemies: Kurds and Islamist". *The World Today* 52 (4): 98-103.
- Yayla, Atilla (2007). "İhtiyacımız; Liberal Bir Anayasadır". *Zaman*. September 22. www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=591565, [Accessed: September 25, 2008].
- Yıldız, Ahmet (2003). "Politico-Religious Discourse of Political Islam in Turkey: The Parties of National Outlook" *The Muslim World* 93 (2): 187-209.

- Yılmaz, Murat (2007a). “Özgür Toplum için Güvenlik Reformu(2)”. *Zaman*. January 12, www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=486581, [Accessed: March 30, 2008].
- _____ (2007b). “Kürt Sorununun Çözümünde Liberal İyimserlik ve Spencer Kan”. *Bugün*. November 30. http://www.zaphaber.com/news_detail.php?id=275&uniq_id=1237477525, [Accessed: July 5, 2009].
- _____ (2008). “MHP’deki Değişim İdeolojik Değil Stratejik”. *Star*. May 5. www.stargazete.com/acikgorus/mhp-8217-deki-degisim-ideolojik-degil-stratejik-haber-100365.htm, [Accessed: July 16, 2008].
- Zeidan, David (1999). “The Alevi of Anatolia”. *Middle East Review of International Affairs* 3 (4): 74-89.
- Zuckerman, Alan S., Laurence A. Kotler-Berkowitz and Lucas A. Swaine (1998). “Anchoring Political Preferences: The Structural Bases Of Stable Electoral Decisions and Political Attitudes in Britain”. *European Journal of Political Research* 33 (3): 285-321.

Türk Siyasetinin Dönüşümü: Sosyo-Politik, Ekonomik ve Etnik Özellikler

Metin Toprak^{*}
Nasuh Uslu^{**}
Judd Daniel King^{***}

Özet: Bu çalışma, 2007 yılı Ekim ayında gerçekleştirilen ve Türkiye'yi temsil niteliğine sahip bir alan araştırmasına dayanmaktadır. 85 yıllık modern Türkiye'nin bugün uğraştığı temel meselelere ışık tutması bakımından Türk toplumunda egemen sosyo-politik kimliklerin tespiti ve temel meselelerde, bu sosyo-politik grupların yaklaşımları ve bu kimliklerin siyasi arenadaki somutlaşmış görünümleri analiz edilmektedir. Araştırma bulguları, Türk toplumunda başlıca sosyo-politik kimliklerin *Modernist-Kemalist*, *Milliyetçi-Muhafazakar* ve *Solcu-Sosyal Demokrat* başlıklarında toplanabileceğini göstermektedir. Mevcut siyasi partilerde, geleneksel olarak sağ ve sol ana-akım partilerinin önemli bir dönüşüme uğradığı ve toplumsal teveccühün ciddi şekilde kayma gösterdiği dikkat çekmektedir. Hem geleneksel ve marjinal sağdan, hem modernist ve sosyal demokrat kesimlerden destek alan bir parti geçeceği Türkiye'nin siyasi tarihinde pek de aşına olunmayan bir fenomendir. Etnik yapı ve din olgusu bağlamındaki tespitler, alışageldik kır-kent çerçevesindeki analizleri ters yüz etmektedir. Türk sosyal ve siyasal hayatını resmeden bu araştırma, mevcut örgütlü siyasi mimarinin, sosyal gerçeklikle önemli ölçüde uyum içinde olmadığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyo-politik kimlikler, muhafazakar demokrasi, Türk siyasetinin dönüşümü, Türk laikliği.

---

^{*} Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / ESKİŞEHİR
mtoprak@ogu.edu.tr

^{**} Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi / KIRIKKALE
nasuhslu@gmail.com

^{***} Georgetown University / ABD
jdk36@georgetown.edu

Преобразование турецкой политики: социально-политические, экономические и этнические особенности

Метин Топрак*
Насух Услу**
Даниель Кинг***

Резюме: Эта статья основана на исследованиях, проведенных в октябре месяце 2007 года и имевших характер отражения всей Турции. В работе проанализированы вопросы определения правящей социально-политической идентичности в турецком обществе, подходы этих социально-политических групп к основным вопросам и конкретное видение (отображение) данной идентичности на политической арене с точки зрения освещения основных проблем современной Турции. Результаты исследований показали, что в турецком обществе можно выделить основные социально-политические идентичности, как модерн-кемалисты, националисты-консерваторы и левые социал-демократы. В существующих политических партиях привлекает внимание, что традиционные правые и левые, как основные течения подверглись важным преобразованиям и общественные предпочтения также значительно изменились. Партия, которая состоит как из традиционных и маргинальных правых, так и социал-модернистов демократов, является непривычным для политической жизни Турции феноменом. Определения, исходящие из этнической структуры и религиозного состояния противоположны традиционному анализу в рамках сельских и городских районов. Данное исследование, отображающее турецкую социальную и политическую жизнь, показывает, что существующая организационная политическая система не вполне соответствует социальным реалиям.

Ключевые Слова: Социально-политические идентичности, консервативная демократия, трансформация турецкой политики, турецкий атеизм.

---

* Университет Османгази, факультет экономических и административных наук / Эскишехир
mtoprak@ogu.edu.tr

** университет Кырыккале, факультет экономических и административных наук / Кырыккале
nasuhulu@gmail.com

*** Университет Джорджтаун / США
jdk36@georgetown.edu

Yayın Değerlendirme / Review

***The Role of Women in the Altaic World.* Ed. Veronika Veit. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2007. 335 pages.**

Saniye Çancı*

The Role of Women in the Altaic World is a collection of various papers presented at the 44th Permanent International Altaistic Conference in Walberberg, 26-31 August 2001. The proceeding contains thirty seven articles (six of which are in German) exploring the role of the woman in the Altaic world. Although the large part of the publication is allotted for the articles on Mongolian women, a variety of articles on Manchu, Türkmen, Turkish, Chinese, Uighur, Japanese, Siberian, Tuva, Bashkir, and nomadic women can also be found in the book.

The articles are rich in subjects and reflect the different attitudes towards Altaic women. For instance, in “The Women of Tuva in the Context of the Transformation Period in Russia,” Zoya Anayban deals with the current situation of Tuva women in Russia by claiming that “whenever a woman gets a job she is discriminated, she is usually given a lower social status in comparison with a man and subjected to more psychological suffering than a man” (17) at present because of “the political, social and economic changes taking place in the country” (17). However, in “The Role of Women in Traditional Mongolian Society,” Sečenmönke examines the role of women in traditional Mongolian society and observes that “the status of Mongolian women in the family and the wider society had been equal to men, and in some cases higher” (247). According to the writer, “throughout the history of the Mongols, and especially since the 13th century, women had often seized and maintained political power among their tribes” (251).

Other than the articles dealing with the social and political status of Altaic women, some of the articles explore the representation of female figures in folk beliefs, myths, and literature. In “Ada: A Harmful Female Spirit in the Mongolian Mythology and Folk Belief,” Agnes Birtalan, for example, focuses on a harmful female spirit in the Mongolian belief system. The writer gives different definitions of the demonic phenomenon and examines its origin and morphology as well as its place and role. The essayist concludes that there “must have existed at least one kind of original female harmful spirit in the Mongolian belief system, but whether it was originally called *ada* or

---

* Başkent University, Faculty of Science and Letters, Department of American Culture and Literature / ANKARA
scanci@baskent.edu.tr

something else, cannot be clarified” (31). In another article entitled “Maidens, Towers and Beasts,” Mihály Dobrovits follows the traces of the motif of the “girl locked up in the tower” within the framework of the Turkic peoples of Central Asia, China, and Medieval Italy and concludes that the “girl locked up in the tower” is “one of those motifs spreading from the east to the west, appearing several times and in varying context” (55). Likewise, in the article entitled “Die Frau in der Volksdichtung der Tuwiner im Altai,” Erika Taube, one of the most important Tuva specialists, examines the depiction of Tuva women in Tuva folk literature through the materials and observations she obtained between 1966 and 1985. Erika Taube notes that the positive traits of the Tuva women, such as smartness, maturity and beauty, have been depicted in Tuva folk literature, whereas their negative features, such as jealousy and ill-will, have rarely been displayed in these works. Further, she claims that, different from the European fairy tales, in Tuva folk literature the motif of the bad mother-in-law is almost nonexistent.

Interestingly enough, some articles give insight on the interaction between language and women. In “Female Variant of Japanese,” V. M. Alpatov pays attention to the female variants of Japanese by comparing it to the male variants. According to the writer, the difference between the two variants is based on “both linguistic and social reasons” (14) and the social role and position of the Japanese woman cause her to use more polite and emotional variants than the Japanese man does. Another article entitled as “Bezeichnungen des Weiblichen im modernen Khalkha-Mongolisch,” written by A. Senderjav, concentrates on the relationship between language and the representation of femininity through language. Senderjav studies the characteristics of the Mongolian nouns and verbs that indicate the gender differences. The essayist gives information about the linguistic elements that signify femininity in contemporary Mongolian language and talks about how these Mongolian elements that refer to femininity should be translated into German.

All in all, this book is an impressive work in scope, including a variety of information about women living in different regions of the Altaic world. It is also remarkable in its interdisciplinary approach to its subject in that one can have access to sociological, ethnographic, literary, and linguistic information about Altaic women. All these qualities make the work a valuable source book for students and scholars in this field.

**Johanson L., Çeviren Nurettin Demir,
Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler,
Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007**

Nazmiye Çelebi*

Türkçe tarih boyunca birçok dille ilişki içinde olmuş, yayıldığı geniş coğrafyada, Batı Avrupa, Balkanlar, Sibirya'dan Afrika'ya kadar tipolojik açıdan birçok farklı dille karşılaşmış ve sanılanın aksine güç kaybetmekten çok, daha da güçlenerek varlığını devam ettirmiştir. Türkçe, milyonlarca konuşucuya sahip sağlam bir kültür ve edebiyat dili olmasının yanında, bazıları küçük gruplar, bazıları birkaç kişi tarafından konuşulan pek çok değişkesi olan, varlığını yüzyıllardır çok dilli ortamlarda sürdürülmüş bir dildir. Sosyal, ekonomik ve politik açıdan güçlü olmak dillerin durumunu etkilemekle birlikte, bir dilin kullanım düzlemleri, nesilden nesile aktarılıp aktarılmaması da gelişimini ve değişimini etkileyen faktörlerdir. Türkçe bugün, konuşma dili, yazı dili, eğitim dili gibi farklı düzlemlerde en etkin biçimde kullanılmakta, belki de tarihinin en güçlü dönemini yaşamaktadır. Tarihsel süreçte farklı dillerle etkileşim içine girmiş olan Türkçe, Çince Eski İran Dilleri, Yeni Farsça, Moğolca, Balkan dilleri, Batı Avrupa dilleri de dahil olmak üzere yoğun ilişkiler yaşadığı dilleri büyük oranda etkilemiş, dil ilişkilerinde çekici özelliklerinin etkisini baskın olarak hissettirmiştir. Bu bakımdan Türkçeyi temel olarak bir teori ortaya koyan Johanson'un *Structurelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten in türkischen Sprachkontakten* (Stuttgart 1992) kitabının Türkçeye kazandırılması büyük önem taşımaktadır. Johanson'un Türkçe-Türkçe dil ilişkisi yanında Türkçe-Türkçe olmayan dillerin ilişkisi üzerine yaptığı çalışmaları sonucunda geliştirdiği *kod kopyalama kuramının (code copying model)* açıklandığı bu kitap, birçok araştırmada da temel alınmıştır. *Structurelle factors in Turcic language contacts* (London 2002) adıyla İngilizce de yayımlanmış kitap Türkçeye Nurettin Demir tarafından *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* başlığı ile çevrilmiştir.

Demir, Almanca metni temel alarak çeviriye başlamış olmasına rağmen on yıl sonra yayınlanan İngilizcesi ile karşılaştırmalı bir çalışma yapmış, ikinci kitaptaki yenilikleri de göz önüne alarak kitabı Türkçeye kazandırmıştır. Kita-

---

* Doğu Akdeniz Üniversitesi, TDE / KIBRIS
nazmiye.celebi@emu.edu.tr

bın çevirisini ilk kez okuyanların karşılaşabileceği en büyük sorun; bir teori açıklandığından kitabın üst düzey akademik üslupta olması, dil ilişkisi ile ilgili birçok yeni terimin kullanılması, bazı terimlerin kavramsal karşılıklarının da Türkçede bulunmayışıdır. Aynı paralelde Johanson da kitabında dil ilişkisi üzerine yapılan çalışmalarda kullanılan terimlerin farklılığı üzerinde durmuş ve farklı kaynaklarda, farklı terimlerle karşılanan dilsel olguların kod kopyalama ile açıklanabileceği vurgulamıştır.

Demir'in çevirisi 199 sayfalık bir kitaptır. Kitabın önsözünde (7-8) çeviri sürecinde karşılaşılan sorunlar ve çeviri yöntemi anlatılmaktadır. Kitap, Emine Yılmaz tarafından yazılmış olan özet niteliğinde on üç sayfalık bir sunuş (9-21) bölümüyle başlamakta, kısaltmalar (22) bölümünden sonra *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapı Kopyalama* (23-37) bölümüyle devam etmektedir. Kitabın birinci bölümünü oluşturan bu kısım sorularla başlamakta (23-25), ayrıca bu bölümde “ Türkçe malzeme yardımıyla bazı etkenlerin ilişkiye bağlı değişmelerindeki önemi” ortaya konmaya çalışılmaktadır. *Türkçe dil ilişkileri* (25-28) başlığı altında Türk dillerinin tarihsel süreçteki iki yönü; birincisi diğer dillerle sayısız ilişkileri ve atılgan karakterleri, ikincisi ise sınır bölgelerinde kültür aracılığı görevini yerine getirmesi üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde dillerin yapılarından kaynaklanan etkenler üzerinde yoğunlaşmış, yapısal etkenlerin değişmeyi ne ölçüde teşvik ettiği/etmediği yapısal özelliklerin dil dışı etkenlerden nasıl daha baskın olabildiği sorularına cevap aranmıştır.

Bir dilin sosyal açıdan baskın/zayıf olması, dillerdeki çekici özelliklerin değişime etkisi gibi özelliklerin tartışıldığı bölümün ardından *kod kopyalama kuramının* (28-30) açıklandığı bölüm gelmektedir. *Kopyalama* teorisinin ilkelelerinin ortaya konulduğu bu bölümde modelin Weinreich ve Haugen'ın geliştirdiği modellerden farklı olduğu, geleneksel ilişki dilbilimin kimi temel terimlerinin karışıklığa sebep olduğu görüşüne yer verilir. Bu yüzden, *ödünçleme* terimine karşı çıkan Johanson bunun yerine *kopyalama* terimini önermekte; dil ilişkilerinde *alıcı* ve *verici* durumda olan dillerden gerçekte hiçbir şeyin alınıp-verilmediğini, bir dile ait kod öğelerinin bir başka dilin kodu içerisine kopya edildiğini belirtmektedir.

Teoriye göre kopyalama üç biçimde gerçekleşmektedir. Bu üç biçim, *genel kopyalar* (31-32) *seçilmiş kopyalar* (33-36) *karışık kopyalar* (36-37) başlıkları altında açıklanmaktadır. Birincisinde sosyal açıdan baskın dilin bütün yapı özellikleriyle birlikte sosyal açıdan zayıf dildeki uygun çerçeveye kopya edilmesi ele alınmakta; buna örnek olarak Tacikçede Özbekçeden kopyalanmış -ge, -de, -den hal ekleri yanında İç Anadolu Yunancasında Türkçeden kopya-

lanmış sözlükbirimlerin, Yunanca ekler alması verilmektedir. İkincisinde sosyal açıdan baskın dilin bütün yapı özellikleri değil *ses*, *bitişme*, *anlam* ve *sıklık* gibi belli yapı özelliklerinden biri veya birkaçının kopya edildiği yine Türkçenin ilişkide bulunduğu dillerden olan Bulgarcada /c/ sesinin fonemleşmesi yanında Türkçe-Rusça ilişkisi sonucunda fonetik açıdan Türk dillerinin Rusçaya yaklaşması, örnekleri ile açıklanmaktadır. Üçüncüsü ise içinde seçilmiş kopyaların bulunduğu genel kopyalardır. Türkçenin tipik özelliklerinin (37-47) ele alındığı bölümde Türk dillerini ilişkide buldukları dillerden ayıran belirgin özellikler kırk altı madde olarak listelenmiştir. Kitapta yapısal etkenlerin rolünün (48-74) ele alındığı bölümde dilbilgisel öğelerin, akraba olmayan veya tipolojik açıdan farklı diller arasında da kopyalanabileceği ve dillerdeki ilişkiye dayalı değişmelerin son derece derin, dil yapısının her basamağı ile ilgili olabileceği ifade edilmektedir. *Dayanıklılık sıkalaları*, *çekicilik*, *çekici özellikler*, *sosyal etkenler*, *yapılılık*, *görece çekicilik*, *diller arasındaki farklar*, *köklü etki*, *dili koruma ve dil değiştirmede etki tipleri* başlıkları altında ilişki sırasında bir dilin yapısal etkenlerinin rolü tartışılmaktadır. Bu bölümde dillerin ilişki sürecinde değişen/değişmeyen yapısal özellikleri ve bu nitelikler dayanıklılık derecelerine göre sıralanmıştır. İlişki durumlarında en kolay etkilenen bölümün söz varlığı olduğu vurgulanmıştır.

Çekicilik, *çekici özellikler* (52-58) bölümünde dil ilişkisi açısından çekiciliğin ne olduğu açıklanmakta ve *çekici özellikler* bir liste halinde sunulmaktadır. *Sosyal etkenler* (58-59) başlığı altında, sosyal ilişkiler dilde değişimin nedenleri olarak değil, değişimi destekleyici veya engelleyici koşullar olarak görülmektedir. Johanson genel çekicilik ve yapılılık kavramlarının dil ilişkisi sonucu ortaya çıkan değişmelerin bazı tiplerinde yapısal etkenlerin rolünü belirlemediğini ifade etmektedir. Bu yüzden çekici olmanın ilişkide bulunan dillerin yapılarına göre farklı anlamlara gelebileceği için *görece çekicilik* kavramını geliştirmiştir. Diller arasındaki yapısal benzerliği görece çekicilik için en önemli ölçüt olarak belirleyen Johanson, diller arasındaki farklar başlığı altında bazı dillerin diğer dillere oranla etkiye daha dayanıklı tipolojik özelliklerinin olup olmadığını tartışmaktadır. Köklü etkinin (65-70) tartışıldığı bölümde köklü etkinin ödünçleme süresinin aşamalı oluşuna ve ilişki süresine bağlanabileceği üzerinde durulmuş bu etki Türkçe-İç Anadolu Yunancası, Özbekçe-İranca gibi dillerin ilişkileriyle açıklanmaya çalışılmıştır. Dili koruma ve dil değiştirmede etki tiplerinin (70-74) ele alındığı bölümde bir dilin asıl kökeninin daha sonra tanınamayacak derecede kuvvetli etkilenip etkilenmeyeceği tartışılmakta, dilin hiçbir öğesinin ya da bölümünün soy akrabalığının

belirlenmesinde ölçüt olamayacağı ifade edilmektedir. *Ödünçleme+dil koruma, karışma+dil değiştirme*, aşırı ödünçlene, aşırı yabancılaşma kavramlarının açıklandığı ve dilsel etki tiplerinin formülleştirildiği bu bölümün ardından *Çeşitli Dil Alanlarında Yapısal Kopyalama* (75-123) başlıklı bölüme geçilmektedir. Bu bölümde Türkçe, Türkçe olmayan dillerin yakınlaşması ele alınmaktadır. *Ses özellikleri* (76-79) başlığı altında, Türkçenin ilişki durumunda ses kısmındaki çekici yapıların korunduğu ve/veya Türkçe için rahatsız edici yapıların basitleştirildiği vurgulanır. Kelime yapısının (79-85) ele alındığı bölümde eklemeli bir dil olan Türkçenin bu yönüyle ilişkide olduğu birçok dili etkilediği belirtilmiştir (Tacikçe, Batı Ermenicesi, Kapadokya Yunancası). Fiil çekimi, ekleşik fiil birlikleri de Türkçe-Türkçe olmayan dil ilişkileri çerçevesinde ele alınmış karmaşık Türkçe fiil şekillerinin kopyalama için cazip olmadığı, ettirgenlik, edilgenlik, yeterlilik, olumsuzluk, kip ve soru gibi bağımlı Türkçe morfeplerin ilişki dillerinde sık sık bağımsız birlikler denk gelmektedir. Yoğun ilişki durumlarında bile dayanıklılık oranı yüksek olan Türkçe fiil çekimine göre ekleşik fiil birlikleri etkileşime daha açıktır. Johanson'a göre birleşik fiillerin var olan birleşme kalıpları oldukça çekicidir ve dil ilişkisi sonucu olarak oldukça yaygınlaşmıştır. Gramatik kategoriler (93-98) başlığı altında Türkçe-Türkçe olmayan diller arasındaki yoğun ve sürekli ilişki durumlarında, anlam ve birleşme niteliklerinin kopyalanması sonucunda, gramatik ayrımlar ve kategoriler arasında farklı değişmelerin ortaya çıkabileceği belirtilmektedir. Örneğin Türkçenin hal kategorileri arasında yabancı tesirinden en fazla etkilenenin ilgi hali olduğu belirtilmektedir. *Sentaktik birleşme örnekleri* (103) bölümünde özellikle Farsça-Türkçe ilişkiler üzerinde durulmakta ancak "her şeye rağmen Türk dillerinin sentaktik olarak etkilenebilirliği sorusu tezatlarla dolu kalmıştır" (100) gibi bir sonuç çıkarılmaktadır. *Söz dizimi kalıpları* (103-107) başlığı altında ise kopyalanan söz dizimi örnekleri anlamında yabancı tesirle ilgili sonuçlar ortaya koymadan önce dilin kendi içerisinde var olan değişkelere bakmanın gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Türkçenin yönetilen-yöneten söz diziminin oldukça sağlam olduğu ve bu yapının çevre dillerde açık bir *çekiciliğe* sahip olduğu vurgulanmaktadır. Örneğin Anadolu Yunancasında bu yönde bir değişim olurken Karayca'da kurucuların belli oranda yönetenin öbür tarafına sızma meylinde olduğu ifade edilmektedir.

Cümle bağımlılığı (107-110) bölümünde farklı cümle yapıları ile ilgili tartışmalara değinilmiş ve Türkçenin tipik cümle yapısının her zaman ÖNY şeklinde olmadığı, bu yapının değişebilirliği üzerinde durulmuştur. Türkçenin sola

dallanan cümle yapısının Hint-Avrupa dillerinin sağa dallanan cümle yapısından farklı olmasını farklı dilbilimcilerin değerlendirmeleriyle yorumlamış, İran ve Balkanlarda Türkçe yapının yerine ilişki dillerinin yapılarının kullanıldığı belirtilmiştir. *Öge cümle ve kopyalanmış cümle bağlama kalıpları* (110-116) başlığı altında Türkçe sıfat-fiiller, isim-fiiller ve zarf-fiillerle oluşturulan cümle türleri ve ilişki dillerinde bu yapıların durumları değerlendirilmektedir. *Kopyalanmış kalıpların içermeleri* (116-120) başlığı altında ise Almanya'da yaşayan Türklerin konuşması ile Gagavuzcadan örneklerle konu irdelenmiş, Farsça-Türkçe dil ilişkisi çerçevesinde yorumlar yapılmıştır. Özellikle ki/kim ile oluşturulan cümle yapıları üzerinde durulmuş, Karaycanın özel durumundan bahsedilmiştir. *Sola dallanan cümle bağımlılığının çekiciliği* (120-123) bölümünde ise Türkçenin solla dallanan cümle yapısının dayanıklılığı ve ilişki dilleri için çekiciliği ele alınarak üzerinde durulmuş Batı Ermenicesi ve Anadolu Yunancasındaki sola dallanan yapılarla örneklendirilmiştir.

Kitabın son ana bölümünü oluşturan, *Genel ve Bölgesel Eğilimler* (124-135) *genel eğilimler, bölgesel eğilimlerin kaynakları, Türkçenin erken kurallaşması, yapının en dayanıklı bölümlerinde benzerlikler* alt başlıkları altında irdelenmektedir. Dil ilişkilerinde Türkçe yapının sık sık yön gösterici olduğunu belirten Johanson ancak doğal yakınlaşmanın her zaman kopyalama olmayacağını da belirtmektedir. Bu bölümde evrensel dil bilgisi tesirinden de bahsetmekte ayrıca aynı bölgedeki dillerin ortak özellikler geliştirmesini bölgesel eğilimlere bağlamaktadır. Johanson Türkçenin daha tarihin ilk devrelerinden itibaren ileri derecede yönlendirici bir yapıya sahip olduğunu. Sosyal durumun kuvvetli bir şekilde karşı tarafa çalışmadığı hallerde, Türkçenin dil ilişkilerinde atak ve başarılı olduğunu vurgulamaktadır. Kitabın son bölümünde Türkçe fiil sistemi üzerinde durulmakta, Türk dillerinin tümünde sağlam kalan bu sistemin çekici olmadığı ve ilişki dillerince kopyalanmadığı belirtilmektedir. Dil ilişkileri ve art zamanlı yaklaşım konusunda da izlenmesi gereken yöntemler konusunda da önerilerde bulunmaktadır.

Kitap dil ilişkileri alanında araştırma yapmak isteyenler için geniş bir kaynakça (137-154) ve karşılıklar listesi “Türkçe-Almanca-İngilizce” (156-166); “Almanca-Türkçe” (167-188) ve dizin (189-199) ile son bulmaktadır. Birçok terim çevirmen tarafından Türkçeleştirilmiş ve karşılıklar listesinde yerini almıştır.

Araştırma konusu olarak dil ilişkilerine karşı dünyada olduğu kadar Türkiye’de de artan bir ilgi vardır. Dil ilişkilerinde Türkçeden hareketle yapılacak çalışmalar için oldukça geniş bir alan bulunmaktadır. Bu yüzden, bu konuda

yapılacak çalışmaların temel kaynaklarından biri olan Johanson'un kitabının Türkçeye kazandırılması takdire şayan bir çeviri hadisesidir. Demir'in bu çeviride birçok zorluğun üstesinden gelmesi, dille uğraşan araştırmacılar için mutluluk vericidir. Ayrıca teorik çalışmalarda Türkçenin bir başucu kitabı kazanması yanında, bilimsel çalışmaların anahtarı niteliğindeki bu tür kitapların Türkçeleştirilmesi akademik dünya için büyük önem taşımaktadır.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihi ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmalarını kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihi ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmalarını değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin **bilig**'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmemişler düzeltilmesi için yazarına tekrar iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite, en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle

birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütavelli Heyet Başkanlığına* devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulu nun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

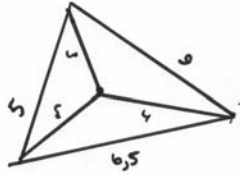
- 1. Başlık:** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Aday makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.
- 2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu**, adresler ise normal ve *eğik karakterde* harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta (e-mail) adres(ler)i belirtilmelidir.
- 3. Özet:** Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.
- 4. Ana Metin:** A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, **koyu değil eğik harflerle** yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.
- 5. Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

- 6. Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise tablo numarasının altına, tam sola dayalı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AÖL		KMLÇGE		f	%
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%		
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

Şekil 1. Birinci öğrenci tarafından oluşturulan şekil.

- 7. Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

- 8. Alıntı ve Göndermeler:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içerde, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır:

(Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

"Tanpınar (1976: 131), bu konuda ...."

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

"Köprülü (1926) ...." (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

- 9. Kaynaklar:** Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmanacı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemali ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıttıcı hiçbir bilgi olmamak kaydıyla) üç nüsha olarak, disket veya yazılabilir diskiyle birlikte *bilig* adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak disket/CD ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü
Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 215 22 06
Faks: (0312) 215 22 09
www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr

bilig

Journal of Social Sciences of the Turkish World

©Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion of international level scientific studies on the Turkish world.

Articles primarily related to social sciences subjects and those dealing with past and current issues and problems, suggesting solutions are published in *bilig*.

Articles forwarded for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. Articles introducing works and personalities of particular importance, informing readers of new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Evaluation of Articles

Articles forwarded to *bilig* are first reviewed by the Editorial Board in terms of journal's publishing principles. Those which are found unsuitable are returned to their authors to be corrected. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Those considered acceptable are initially referred to two referees who are well-known for their works in relevant fields. Names of the referees are kept confidential and referee reports are safe-kept for five years.

For publication of articles, two positive reports are required. In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counter present their views and justifications. Final

decision rests with the editorial board. Only original copies of the declined articles are returned upon request. Articles which are not accepted for publication are not returned to their authors.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility and writing preferences for the published articles belong to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

The Language

Turkish is the language of the journal. Articles in English or in other Turkish dialects may be published, not to exceed one third of an issue. Articles submitted in other Turkish dialects may be published after they are translated into Turkish, upon the decision of the Editorial Board as necessary.

Writing Rules

In general, following rules are to apply to writing for *bilig* articles:

1. **Title of the article:** Title should be suitable for the content and one that expresses it best, and should be in bold letters. The title should consist of 10-12 words at the most.
2. **Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are written bold, addresses in normal italic letters; the institution the author is associated with, his/her contact and e-mail addresses should also be specified.
3. **Abstract:** At the beginning, the article should include an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in minimum 75, in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the body of abstract, there should be key words, minimum 5 and maximum 8 words. At the end of the article there should be titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be included by the journal. (An English abstract should also accompany the articles in Turkish)
4. **Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 2,5 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.

5. Section Headings: Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings may be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendices) should be in capital letters; interval and sub-headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).
6. **Tables and Figures:** Tables should have numbers and captions. In tables, vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate subtitles within the table. The table number should be written at the top, aligned to the left, and should not be in italics. The caption should be written in italics below the table number, aligned to the left, and the first letter of each word should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in accordance with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be centered right below the figures. The figure numbers should be written in italics followed by a full-stop. The caption should immediately follow the number. It should not be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Below are sample tables and figures.

Table 1: *Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları*

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AÖL		KMLÇGE			
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

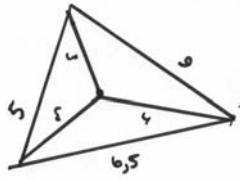
$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

Table 2: *Teachers' appointment rates depending on the schools graduated from*

Appointment	Type of high school finished										Total	
	GL		AL		VL		OL		KMLÇGE			
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Appointed	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Not appointed	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Total	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

Figure 1. Figure drawn by student 1.

7. **Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Furthermore, rules for figures and tables are applied to pictures as well. In special cases, color pictures may be printed.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages. (one-third of article) Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert the related figures, drawings and pictures into the text. Those without, shall leave the proportional size of empty spaces for pictures within the text, numbering them.

8. **Indicating sources:** Endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follow:

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are referred, the name of the first author is given and for others 'et. al' is added.

(Gökay et al. 2002)

Authors should avoid using footnotes as much as possible. Footnotes should be used only for explanations and numbered automatically. In order to indicate sources in footnotes, authors should use the principles of in-text citation.

Full reference, including the names of all authors should be given in the list of references. If the name of the referred author is given within the text, then only the publication date should be written:

"Tanpınar (1976: 131) on this issue ...."

In the sources and manuscripts with no publication date, only the name of the author; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

In secondary sources quoted, original source should also be pointed to:

"Köprülü (1926) ...." (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s) and the date(s); moreover they should be stated in the references.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. References: Should be at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below. If there are more than one source by the same author, then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemali ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

How to Forward Articles

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a floppy disk or compact disc, to **bilig** at the address given below. The last corrected fair copies in diskettes and original figures are to reach **bilig** not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board.

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Caddesi, 10. Sok. Nu: 30

06490 Bahçelievler - ANKARA / TÜRKİYE

Tel: +9 (0312) 215 22 06

Fax: +9 (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr